

ב"ה

מחשבת תכלת

~ בין תכלת לקלא אילן ~

~~

~~

~~

~~

~~

~~

~~

~ לעילוי נשמת ~

רבי יעקב בן רבי אליעזר זיידל ליפשיץ זצ"ל

נלב"ע בכ"ו תמוז - שנת תשע"ח

רבי יעקב זאב בן רבי ישראל לב זצ"ל

נלב"ע בכ"ז חשוון - שנת תשע"ט

~~~

תמוז שנת תשע"ט

יעקב משה שורקין

מודיעין עילית

yamoshuki@gmail.com

מחשבת תכלת

תוכן

5.....	כי שמענו - אלוהים עמכם
7.....	כי צוציתא דארמאי
8.....	חותם של זהב
12.....	בבואה דבבואה
14.....	קשר עליון
16.....	זכות תכלת
17.....	ספר הבתים
17.....	ברכה והצלחה
18.....	חוט של אמת
20.....	שינוי אמת - שינוי שקר
21.....	חותם של דם
22.....	שפת אמת - תכלת ולבן
25.....	מעניין חותם של טיט
26.....	אימתי פסקה התכלת מישראל
27.....	השאלות דרב אחאי
27.....	רב עמרם
29.....	רב נטרונאי גאון
30.....	רב יהודאי גאון
30.....	רב נחשון גאון
30.....	רס"ג
31.....	רב שמואל בן חפני גאון
31.....	רי"ף
31.....	ספר האשכול
31.....	רמב"ם
32.....	רמב"ן
32.....	טור

מחשבת תכלת

32.....	מנורת המאור שני
32.....	גניזת תכלת וחתימת תלמוד וכיבוש ישמעאל
32.....	צֹר תְּעוּדָה - חֶתּוֹם תּוֹרָה בְּלִמְדִּי
35.....	החותם אמת
36.....	של"ה
37.....	ר' צדוק הכהן מלובלין
38.....	רימוני
39.....	כנגד החמה ולבנה
42.....	שמים וארץ
44.....	חלק שני
44.....	אשר הוצאתי
54.....	בין תכלת ללבן
63.....	שמש - שמים
66.....	קושטא
67.....	לוז של שדרה
67.....	לכורמים וליוגבים
68.....	שנות תכלת
71.....	כרמי עין גדי
73.....	מנחות קין - הבל
74.....	שם לטלית
76.....	ארץ החיים
77.....	בדיקות תכלת
80.....	גוון התכלת
81.....	דומה לים ולרקיע
85.....	מלך גויים
87.....	נספח
89.....	יִרְאַה אֶל-עֲבֹדֶיךָ פְּעֻלָּה - אֶהְדָּרְךָ עַל-בְּנֵיהֶם

כי שמענו - אלוהים עמכם

מס' סוטה¹: דרש רבא: בשכר שאמר אברהם אבינו אם מחוט ועד שרוך נעל, זכו בניו לב' מצות: חוט של תכלת, ורצועה של תפלין. בשלמא רצועה של תפלין, דכתיב: וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך, ותניא, ר"א הגדול אומר: אלו תפלין שבראש, אלא חוט של תכלת מאי היא? דתניא, היה ר"מ אומר: מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד, שנאמר: ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר, וכתיב: כמראה אבן ספיר דמות כסא. אף בחולין² נאמר כן.

נוכל לבאר בהתאם לנביא זכריה: כה־אמר יְקֹנֶק צְבָאוֹת בַּיָּמִים הַהֵמָּה אֲשֶׁר יַחְזִיקוּ עֲשָׂרָה אָנָּשִׁים מִכָּל לְשָׁנוֹת הַגּוֹיִם וְהַחֲזִיקוּ בְּכִנּוֹף אִישׁ יְהוּדִי לֵאמֹר נִלְכָּה עִמָּכֶם - כִּי שָׁמַעְנוּ אֱלֹהִים עִמָּכֶם: מַלְבִּי"ם: רק הישמעאלים ידרשו את האמונה האמתית מפי ישראל ויכירו שאלהים עם ישראל, ויחזיקו עשרה אנשים מכל לשונות הגוים בכנף איש יהודי, ר"ל אם יראו ציצית בכנף בגדו שמזה יכירו שהוא יהודי (והציצית מורים על זכירת המצות - וגם על השראת השכינה בישראל, כמ"ש תכלת דומה לים וכו' ורקיע דומה לכסא הכבוד), לאמר נלכה עמכם, לא ילכו לירושלים, רק ילכו עם היהודי ללמוד דתו ואמונתו, באשר ידעו שאלהים עם ישראל וכו'.

1. וברש"י - מנחות³: מה נשתנה תכלת - שיחדו הקדוש ברוך הוא למצוה זו. דומה לים - שנעשו בו נסים לישראל. ורקיע לכסא הכבוד - ומכח התכלת, מזכיר היושב על כסא - ועוד נאה לישראל שיהא [דמות] כסאו עליהם, שנאמר ותחת רגליו וגו' דהיינו רקיע. וכתיב ספיר - ובכסא כתיב ספיר, אלמא רקיע כבמחזה כסא ותכלת לים וים לרקיע ואנן קחזינן. ע"ע ברש"י שבאלפסי, אשרי, ובס' שו"ת בנימין זאב.

2. ובספרי - פרשת שלח⁴: ר' מאיר אומר וראיתם אותם לא נאמר כאן אלא וראיתם אותו, מגיד הכתוב שכל המקיים מצות ציצית, מעלים עליו כאלו הקביל פני שכינה, שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע והרקיע דומה לכסא הכבוד, כענין שנא' וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר דמות כסא. - ירושלמי - ברכות⁵: תני בשם רבי מאיר וראיתם אותה אין כתיב כאן אלא וראיתם אותו מגיד שכל המקיים מצות ציצית כאילו מקבל פני שכינה מגיד שהתכלת דומה לים והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד והכסא דומה לספיר דכתיב ואראה והנה על הרקיע אשר על ראש הכרוב כאבן ספיר כמראה דמות כסא וכו' - ובמקבילות. 3. מסכת מנחות⁶: ותניא אידך וכו' ורשב"י אומר: כל הזריז במצוה זו - זוכה ומקבל פני שכינה, כתיב הכא: וראיתם אותו, וכתיב התם: את ה' אלהיך תירא ואותו תעבוד.

¹ י"ז, א'.

² דף פ"ח, ב'.

³ מ"ג ב'.

⁴ פיסקא קט"ו.

⁵ פרק א'.

⁶ מ"ג ב'.

4. מדרש תנחומא - פרשת שלח⁷: וראיתם אותו, אותו ולא [אותם], כשישראל מסתכלין באותה ציצית של תכלת, נראה להם כאילו שכינה שרויה ביניהם וכו'.
5. מדרש תהלים⁸: אמר ר' חזקיה בזמן שישראל מתכסין בציצית, לא יהיו סבורין שמא תכלת הן לובשין, אלא כך יהיו ישראל מסתכלין בציצית כאילו הדר שכינה עליהן, שנאמר וראיתם אותו, אותם לא נאמר, אלא אותו להקב"ה, הוי והדרך על בניהם וכו'.
6. משנת רבי אליעזר⁹: ר' מאיר אומ', מה נשתנה התכלת מכל מיני צבעונין, שאמרה התורה פתיל תכלת. אלא שהתכלת דומה לים, והים דומה לרקיע, והרקיע דומה לכסא הכבוד. ומנ' שהרקיע דומה לכסא הכבוד, שנ' ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר, כספירינן הזה. לפיכך צוה הקדוש ברוך הוא את ישראל להניחו על טליתיהן, וכאלו הן מסתכלין בכסא הכבוד, ומתיראין ממי שאמר והיה העולם. - חזקיה אומר, אף למראה הקשת דומה התכלת הזאת, שנ' כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה הנגה סביב. ואם תאמר, הרי הכל רואין את הקשת, אלא זה שאנו רואין אחריה, אבל פניה שלמעלה אין כל בריה יכולה להסתכל בו. לפיכך צונו הקדוש ברוך הוא על התכלת, שכל זמן שאנו רואין אותה כאלו אנו רואין פני שכינה. - מעשה באחד, שביקש להכנס לזונה, והפכה הרוח ציציתו לפניו, ויצא והלך לו. אמרה לו, מה ראית. אמר, בכבודו שלהקב"ה ראיתי וכו' - בזכות הציצית הצדיקים מזיו השכינה נהנין, שנ' אגורה באהליך עולמים אחסה בסתר כנפיק סלה.
7. במדבר רבה - פרשת במדבר¹⁰: ועל שלחן הפנים יפרשו בגד תכלת על כל כלים העומדים בהיכל היו פורשים בגד תכלת מפני שהשכינה שורה שם דוגמת מקום שכינתו של מעלה הדומה לתכלת וכו'.

מתברר שבתכלת כמו בתפילין, נמצאת שכינה השורה היא באדם. בתפילין נאמר מפורשות וראו כל ע"ה כי שם יי' נקרא עליך. בתכלת כתיב כי שמענו אלהים עמכם. בשניהם מתייחסים ל"כל עמי הארץ" – "מכל לשונות הגויים".

אך יש לעיין על הבדל שביניהם, אשר בתפילין נאמר בלשון ראייה "וראו", ובתכלת כתוב "כי שמענו", והא אף בתכלת כתיב "וראיתם אותו", ומאי שנא.

בספרי - פרשת שלח¹¹: אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים, וכי מה ענין יציאת מצרים לכאן אלא שלא יאמר הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת ומי מודיע עלי בגלוי אני ה' אלהיכם דעו מה עשיתי להם למצריים שהיו מעשיהם בסתר ופרסמתי בגלוי והרי דברים ק"ו ומה אם מדת פורענות ממועטת העושה בסתר המקום מפרסמו בגלוי ק"ו למדת הטוב מרובה. וברש"י שם.

בגמרא בבא מציעא¹²: אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית, יציאת מצרים גבי ציצית, יציאת מצרים במשקלות? אמר הקדוש ברוך הוא: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של

⁷ סימן ל'.

⁸ מזמור צ'.

⁹ בפרשה י"ד.

¹⁰ פרשה ד'.

¹¹ פיסקא קט"ו.

¹² ס"א, ב'.

בכור לטפה שאינה של בכור - אני הוא שעתיד ליפרע ממי שתולה מעותיו בנכרי ומלוה אותם לישראל ברבית, וממי שטומן משקלותיו במלח, וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא. רש"י: קלא אילן - צבע הדומה לתכלת, ורחמנא אמר פתיל תכלת, ותכלת דמיו יקרים, שצבוע בדם חלזון שאינו עולה מן הים אלא אחת לשבעים שנה.

ממילא, אין הראות מספקת כאן, מאחר ששמה מזויף בקלא אילן הוא, אשר מי מודיע עליו. בכן כאן הידיעה היא תלויה ועומדת דווקא בשמיעה, וכמפורש בספרי שהקב"ה מודיע בגלוי הנסתרות ומפרסמם, והיינו מעין העדות, אשר תלויה היא בשמיעת עדות.

כי צוציתא דארמאי

הגמרא במסכת מנחות¹³: ת"ר: ציצית - אין ציצית אלא ענף, וכן הוא אומר: ויקחני בציצית ראשי. ואמר אב"י: וצריך לפרודה כי צוציתא דארמאי.

1. רש"י: וצריך לפרודה כי צוציתא דארמאי - כבלורית של עובדי כוכבים, דבוקות מלמטה ופרודות מלמעלה. - רבינו גרשום: וצריך לפרודה. הפתילין היוצאין מן הגדיל: כי צוציתא דארמאה. כקווצות שיער של בלור'י, שדבוקה מלמעלה ופרודה מלמטה: - פסקי רי"ד: ת"ר אין ציצית אלא ענף, וכן הוא אומ' ויקחני בציצית ראשי, אמ' אב"י וצריך לפרודה כציציתא דארמאי. פירוש, כבלורית שלגוים שהן מגדלי בלורית, והבלורית היא גדולה למעלה בצד הראש, וראשי השיער הן מפורדין זה מזה. ובשאלות. האשכול. רבינו יהונתן. העיטור. נמוקי יוסף. האגודה.

2. שו"ת מהר"ח אור זרוע¹⁴: ומה שהקשה ממלמדי מדרש הלכות ואגדות דהתם יפטר מלמיתב ריפתא לעניא בשעת לימודו אי מתרמי ליה? וממילא לא רצה להקשות כי היא מצוה נגמרה - אבל ציצית ותפילין שייך משמוש ופירוד כי צוציתא דארמאי. ואותם תוספת שהזכירו מזוזה דעתם משום דשייך שימור בנקיות מחזירים וצואה, וגם צריך מימים ימימה.

3. שו"ת מהרי"ל¹⁵: אלמא דיש חילוק בין תחילת עשייתן בפסול ובין הנעשה בהיתר ונפסל. וכן ציצית גופיה דפסלין היכא דתלאן ולא פסק החוטין משום תעשה ולא מן העשוי אבל כשפסקו ואח"כ תלאן אפי' חזרו ונתקשרו לא מפסיל אלא חוזר ומתירין, דאל"כ ישמיענו רבותא דאפי' כה"ג פסול. - וכן מעשים בכל יום דציצית נקשרים פעמים וחוזרים ומתירי' [אות']. וכן פעמים שמתבלבלין החוטין ונכרכין כמה לאחד וקיימא לן דצריך לפרודי כי ציצית דארמאי וחוזרין ומפרידין אותם ומתכשרין.

4. מחזור ויטרי¹⁶: אי גדילים שומע אני יעשנה כולה גדילים. ת"ל ציצית. הא כיצד. צריך שתהא גדיל יוצא מן הכנף. וציצית מן הגדיל. דאין ציצית אלא ענף. וכן הוא אומר וישלח תבנית יד ויקחני בציצית ראשי. נמצאת אתה אומר שאם עשה גדיל למטה אף על פי שהניח למעלה בלא גדיל אין כאן ציצית. ולא עוד אלא שאמרו שצריך לפרודה ולסלסלה כציצית הנכרי.

5. ספר שבולי הלקט¹⁷: אי גדילים שומע אני יעשה כולם גדילים כלומר שיכרוך הכל יחד מראשו ועד סופו ויהא כולו גדיל גדול עד שלא יהיה בו חוטין מפוזרין ת"ל ציצית בעינן מפוזרין הא כיצד

¹³ מ"ב, א'.

¹⁴ סימן קס"ג.

¹⁵ החדשות - סימן ו'.

¹⁶ סימן תק"ט.

¹⁷ הלכות ציצית של רבינו שלמה זצ"ל.

צריך שיהא הגדיל יוצא מן הכנף וציצית מן הגדיל נמצאת אומר אם עשה [הגדיל] למטה אף על פי שהניח למעלה בלא גדיל אין כאן ציצית, ולא עוד אלא שאמרו לפרדה ולסלסלה כציצית הנכרי - שהולך בעזות מצח ושער ראשו מפוזרין לכאן ולכאן - להפחיד הבריות, כמו ליסטים המשנה עצמו מבני אדם במלבושיו ובשערותיו. הפרדס. פרדס הגדול.

6. ספר יראים¹⁸: תניא ציצית אין ציצית אלא ענף וכה"א וישלח תבנית יד ויקחני בציצית ראשי ואמר אביי צריך לפרודה כצוציתא דארמאי, פי', צריך להפריד החוטין, שלא ידבקו חוטין זה לזה, כאותם ארמאים שמפרידין שערותיהם - לגאווה ולנוי.

יש לעיין מ"ט אמר כי צוציתא דארמאי, מה לנו ולדרכי הגויים, וכ"ש לבלוריותיהם¹⁹.

וי"ל לפי הגמרא במס' סוטה²⁰: דרש רבא: בשכר שאמר אברהם אבינו אם מחוט ועד שרוך נעל, זכו בניו לב' מצות: חוט של תכלת, ורצועה של תפלין. בשלמא רצועה של תפלין, דכתיב: וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך, ותניא, ר"א הגדול אומר: אלו תפלין שבראש, אלא חוט של תכלת מאי היא? דתניא, היה ר"מ אומר: מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד, שנאמר: ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר, וכתיב: כמראה אבן ספיר דמות כסא. ובחולין²¹. - רש"י שם: בשלמא רצועה של תפלין - איכא הנאה דכתיב ויראו ממך. אלו תפלין שבראש - אות הן לכל כי שם ה' נקרא עליך.

במקום אחר ראינו הביאור, שאף בחוט של תכלת, קיים מקביל לראיית כל עמי הארץ וגו', וע"ד האמור בספרי - פרשת שלח²²: ר' חנינא בן אנטיגנוס אומר כל המקיים מצות ציצית מהו אומר בימים ההמה אשר יחזיקו עשרה אנשים מכל לשונות הגוים והחזיקו בכנף איש יהודי [לאמר נִלְכָּה עִמָּכֶם - כִּי שָׁמַעְנוּ אֱלֹהִים עִמָּכֶם]: ובמקבילות, ובמלבי"ם.

מעתה נבין העניין לסלסל בעזות מצח ולהפחיד הבריות, וטעם פירוד הגאווה והנוי כאן, מאחר שדומה הוא לתפלין המפוארים ומפחידים, ובגמרא ברכות²³: ובזרוע עזו - אלו תפלין, שנאמר: ה' עז לעמו יתן. ומנין שהתפלין עוז הם לישראל - דכתיב: וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך, ותניא, רבי אליעזר הגדול אומר: אלו תפלין שבראש וכו' וכיו"ב בשאר מקומות.

חותם של זהב

ויש להעמיק יותר, כי העיקר בתכלת ובלבן הציצית, מעין חותמת, כבמסכת מנחות²⁴: תניא, היה רבי מאיר אומר: גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת, משל למה הדבר דומה? למלך בשר ודם שאמר לשני עבדיו, לאחד אמר: הבא לי חותם של טיט, ולאחד אמר: הבא לי חותם של זהב, ופשעו שניהם ולא הביאו, איזה מהן עונשו מרובה? הוי אומר: זה שאמר לו הבא לי חותם של טיט ולא הביא.

¹⁸ סימן ת"א.

¹⁹ בתוספתא - שבת ו', א': אילו דברים מדרכי האמורי, המספר קומי, והעושה בלרית וכו'.

²⁰ י"ז, א'.

²¹ דף פ"ח, ב'.

²² פיסקא קט"ו.

²³ ו', א'.

²⁴ מ"ג ב'.

רש"י: גדול עונשו של לבן - למי שאינו מטיל ציצית ותכלת. חותם - היו עושים לבהמה ולעבד כשקונין אותן לשם סימן עבדות. זה שאמר לו המלך הבא חותם של טיט - שמצוי הוא ולא הביא עונשו מרובה.

1. תוספות: חותם של טיט - מה שמדמה חותם של טיט לציצית שכן עושין לעבדים והציצית מעיד על ישראל שהם עבדי הקדוש ברוך הוא כדאיתא פרק במה אשה כבלא דעבדא תנן.

2. אור החיים בפרשת שלח: והיה לכם לציצית. אין ידוע מכוון מאמר זה שיהיה לציצית, ולדברי התוספות וכו' - עד כאן, ירצה במאמר והיה לכם לציצית לצד שהם עבדים לה' והעבד עושה כבלא יהיה לכם סימן זה לכבלא דעבדא, ואמר וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה' פירוש כשיביטו בסימן עבדותם יתנו לב שאינם בני חורין לעשות כחפצם במאכלם במלבושם בדיבורם ובכל מעשיהם כעבד שאימת רבו עליו ולעמוד בשעה שהאדון מצוה לעמוד ולעשות כל מלאכות אשר צוה ה' לעשות, ואמר ולא תתורו וגו' פירוש לצד שהנגלה הוא דבר שהעין חפצה וחושקת בו, ומצות המלך היא ציווי עשות הפך הרצון הטבעי ושנוא הערב המורגש, ומן הנמנע שיעמוד בדבר אלא בהערת סימן עבדותו הוא יכולהו להפך אשר עינו ולבו שם יחפוץ:

ואמר למען תזכרו ועשיתם, יתבאר על דרך אומרם ז"ל מעשה באדם אחד וכו' כיון שעלה וכו' טפחו לו ציציותיו על פניו וכו' והוא אומר למען תזכרו פירוש שהציצית הוא יזכיר אתכם וימנע אתכם מחטא מכל מין חטא, ולזה דקדק לומר ועשיתם על דרך אומרם ז"ל ישב אדם ולא עבר עבירה נותנין לו שכר כעושה מצוה והעמידה בבאה לידו עבירה ופירש ממנה, ואמר והייתם קדושים על דרך אומרם ז"ל אין נקרא קדוש אלא הפורש מן העריות ואומרו אני ה' אלהיכם וגו' פירוש חיוב העבדות שאני מחייב אתכם לעשות עליו סימן לצד שהוצאתי אתכם וגו', וכפל לומר פעם ב' אני ה' אלהיכם הוא חיוב מושכל, ועיין מה שפירשתי בפסוק כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם וגו':

ומעתה באנו להשכיל על דבר אמת אשר צוה ה' במצוה זו שאין לעשות ציצית אלא בכסות בת ד' כנפות ולא בת ג' ובת ה' כי לצד שהציצית הוא סימן העבדות יצו ה' שיהיה הסימן גם כן יגיד מי לנו אדון, כי ימצא גם כן דבר זה במלכי ארץ שכל אחד יעשה מין סימן אחד לעבדיו וניכר הסימן של כל אחד, וכמו כן גזר ה' שלא נעשה סימן עבדותנו לה' אלא בטלית בת ד' כנפות לרמוז כי מלכנו הוא הבורא ארבע קצות העולם ושליט עליה, ולזה בהיות הטלית בת ג' ובת ה' אבדה הכונה ואין לעשות בה ציצית וכו'

3. שפת אמת: ונראה שזה רומז לבן ותכלת. לבן על הגוף חותם של טיט והוא ביטול הגוף. ותכלת רומז לנשמה שבאה מתחת כסא הכבוד כמ"ש חז"ל תכלת דומה לרקיע כו'. ונקרא חותם של זהב. רק מקודם צריכין לתקן הגוף ולכן קשה עונשו של לבן כנ"ל. וע' בתוספות שם על חותם של טיט כמו שעושין לעבדים כבלי דעבדא ע"ש - א"כ י"ל דתכלת היא חותם דבנים כי בנים אתם הם הנשמות וכו' - אך תכלת היא בחי' אחרת שיש בנפשות בני' שהם מוכנים לקבל ציור עליון וע"ז מבקשין שימני כחותם. והוא חותם של זהב והיא מתנה מלמעלה כמ"ש ונתנו כו' פתיל תכלת והי' לכם לציצית שהיא מתנה מלמעלה. והיא בחי' כתפוח בעצי היער כו' שמשתנה בגוונים. ואלה הגוונים קיבלו בני' בעלותם ג"פ בשנה לראות פני ה'. ולכן בעוה"ר חסר לנו בחי' תכלת ולכן כתיב ב"פ אני ה' אלקיכם. אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים וזכו לחותם של לבן - להיות לכם לאלקים - אני ה' אלקיכם זה בחי' חותם של תכלת. והיא מדריגה גבוה וכו' ולבן בחי' ימי המעשה ותכלת בחי' השבת כמ"ש במ"א מזה וכו'

החותמת, כל עיקר רעיונה היא אות אמת, אשר בכך סיום חותמת פ' ציצית כמקובל מחז"ל בתיבת אמת, שהיא חותמו של הקב"ה. החותמת מטבעה ומדרכה, הרי רגילים רשעים ושקרנים לזייפה, וע"ד רש"י - פרשת כי תשא: וזהו שתרגם אונקלוס וצר יתיה בזיפא, לשון זיוף הוא כלי אומנות שחורצין בו בזהב אותיות ושקדים, שקורין בלעז ניאי"ל [תצריב שחור] ומזייפין על ידו חותמות וכו' וזו

מפני שבכל מקום שיש אמת, מדמים, מתחכמים, מנסים ומרמים לזייפה, וכל עניין השקר, טעמו זיוף באמת.

תכלת דמיו יקרים, ויקר ר"ל כבד, כי האמת כבדה - וע"כ נושאים הם מועטים, וע"ד;

1. ספר האמונות והדעות - הקדמה: תחלתם, כובד הטורח על טבע בני אדם, וכאשר ירגיש הטבע בענין שבא עליו לחזק אותו, ולאמצו בראיה, ומשתמש בה בענין התורה, הוא בורח ומפחד מזה. ובעבור זה אתה רואה הרבה בני אדם אומרים: האמת כבדה. ומהם אומרים: האמת מרה. והם רוצים בחירות ובורחים ממנה, ועליהם אמר הכתוב רחוק מעל י"י, לנו היא נתנה הארץ למורשה. ולא הבינו הפתאים, כי אם ילכו לרצון הטבע, בברחם מהעמל והיגיעה, ישארו רעבים ונענים, בבטול הזרע והבנין.

2. ספר חובות הלבבות - הקדמה: וכוונתי בו להתחכם ולהעיר הפתאים והמקצרים מאנשי תורתנו ונוחלי חוקי דתנו במה שיספיק להם מן הראיות, אשר יעיד השכל בברורן ואמתתן ולא יכחש בהן, כי אם אנשי החונף והשקר, מפני שהאמת כבד עליהם, ושהם מבקשים להקל על עצמם וכו'.

3. ובבית הבחירה למאירי - אבות²⁵: ואמר אחר כך ואם בטלת מן התורה יש לך בטלים הרבה כנגדך כלומר [ואם] בטלת מן התורה להתעסק במלאכה אחרת או באמונות לא תעלה מזה על מדרגת זולתך כי אם תעשה סוחר כמה מבני אדם סוחרים כמותך וכן בכל המלאכות והאומניות וקראם כולם בטלים כי הכל אפס ותוהו בערך אל התורה אבל כשתשתדל במעלת התורה תעלה בה על מעלת זולתך כי מעטים תמצא לחברתך - ואמרו חכמי המוסר האמת כבד - על כן נושאיו מועטים - ורבותינו אמרו בב"ר פ' צ"א י"א והחכמה מאין תמצא וגו', ד' דברים הם יסודו של עולם, וכולם אם אבדו יש להם תמורה כנגד, כי יש לכסף מוצא, ומקום לזהב [יזקון], ברזל מעפר יוקח, ואבן יצוק נחושה, אבל ת"ח שמת, מי מביא לנו תמורתו, הה"ד וחכמה מאין תמצא:

קלא אילן, לשון קלות וקלילות, כי הוא שקר קל בזול. עוד מטבע חותמת שהיא מכופלת, וע"ד המקרא תתהפך כחומר חותם, וענין חותם בתוך חותם. ובמס' עבודה זרה²⁶: היכי דמי חותם בתוך חותם? אמר רבא: אגנא דפומא דחביתא שריקא וחתימא - הוי חותם בתוך חותם, ואי לא - לא; דיקולא ומיהדק - הוי חותם בתוך חותם, לא מיהדק - לא הוי חותם בתוך חותם; נוד בדיסקיא, חתימת פיו למטה - הוי חותם בתוך חותם, פיו למעלה - לא הוי חותם בתוך חותם, וכי כייף פומיה לגיו וצייר וחתיים - הוי חותם בתוך חותם. - אמר רב: חביתא אסור בחותם אחד, חמפ"ג מותר בחותם אחד; חלב, בשר, יין, תכלת - אסורין בחותם אחד; חילתית, מורייס, פת, גבינה - מותרין בחותם אחד וכו' ושמואל אומר: בי"ת אסור בחותם אחד, מח"ג מותר בחותם אחד; בשר, יין, תכלת - אסורין בחותם אחד; מורייס, חילתית, גבינה - מותרין בחותם אחד וכו'.

ספר האשכול²⁷: תכלת כמפורש בפרק התכלת אדייסקי ניקום ונסמוך וצריך חותם בתוך חותם.

רמב"ם בהלכות ציצית²⁸: המפקיד תכלת אצל [הגוי], הרי [זו] פסולה, שמא החליפה. ואם היתה בכלי והיה חתום בשני חותמות, חותם בתוך חותם, כשרה, בחותם אחד, פסולה.

²⁵ פרק ד'.

²⁶ ל"א, א'.

²⁷ בהלכות בישולי גוים.

²⁸ פרק ב'.

ובכן חתימת אמת שבפר' ציצית, כפולה היא: אָנִי יְקֹנֶק אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְהִיּוֹת לָכֶם לֵאלֹהִים - אָנִי יְקֹנֶק אֱלֹהֵיכֶם: אֲנִי י"א, לשון חתימה הוא. חז"ל עם מפרשים מסבירים ודורשים טעם משנה הלשון הזה, ואין ספק, כי הם מכוונים לרעיון החותמת.

ובספר השם: וחוט של תכלת דומה לכסא הכבוד, לכך בפרשת ציצית מתחיל הפסוק אני ה' אלקיכם וכן סיומו, ואין פסוק בכל התורה שראש פסוק וסוף פסוק אני ה' אלקיכם כי אם זה, אני ה' אלקיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלקים אני ה' אלקיכם וכו' הרי כל הפסוק והשמות בגי' כנגד יעקב וי"ב שבטים וראש פסוק וסוף פסוק אני ה' אלקיכם, רמז ואנכי ה' אלקיך מארץ מצרים עוד אושיבך באהלים כימי מועד, ואנכי ה' אלקיך מארץ מצרים ואלהים זולתי לא תדע ומושיע אין בלתי, יוסיף ה' שנית ידו, וכתוב ביום עלותו מארץ מצרים, וכתוב כאשר שמע למצרים יחילו כשמע צור. לכך מה שהיה הוא שיהיה מה שנעשה הוא שיעשה, לכך ראשו וסופו אני ה' אלקיכם, וכתוב מי יתן מציון ישועת ישראל יגל יעקב ישמח ישראל כמו לשעבר כן לעתיד. לפי שהראה לאברהם וליעקב ד' גלויות ויעקב היה ראש לגולים, אנכי ארד עמך מצרימה ואנכי אעלך גם עלה, לכך וזכרתי את בריתי יעקב, זכר יעקב בראשונה, כמו כיום צאתך ממצרים אראנו לישראל סבא נפלאות. וירכב על כרוב ה' איש מלחמה ה' שמו, כן לעתיד לבא ישראל נושע בה' תשועת עולמים, אני ראשון ואת אחרונים אני הוא.

בספרי - פרשת שלח²⁹: מעשה באדם אחד שהיה זהיר במצות ציצית וכו' כיון שהגיעו לאותו מעשה באו ארבע ציציותיו ונדמו לו כארבעה עדים וטפחו לו על פניו מיד נשמט וישב לו על גבי קרקע וכו' אמר לה העבודה לא ראיתי בך מום שאין כיפוך בכל העולם אלא מצוה קלה צונו ה' אלהינו וכתב בה אני ה' אלהיכם אני ה' אלהיכם שתי פעמים. אני ה' אלהיכם אני עתיד לשלם שכר, אני ה' אלהיכם עתיד ליפרע. ע"ע במקבילות.

אף כאן נמצא מפורש, עניין ההודעה והעדות שבציצית, ובידוע עדיו בחתומיו זכין לו, ועיקר של עדים בחותמיהם, ולפיכך כפולה החותמת, שכן ע"פ שני עדים יקום דבר.

מכאן נבין טעם רש"י - תוספות ושאר רוב ראשונים, בסתם סוגיית מנחות, כי התכלת והלבן מספרם אחד, כי שניהם נקראים חותם בחז"ל, אך לפי דרכינו הם חותם א', שאינם אלא שני הצדדים ממטבע זהה, וע"כ הינם תכלת ולבן, לפי שהתכלת כהה וכשחור דומה, וכלשון רש"י משם רבי משה הדרשן סוף פרשת שלח. החותמת ככה נראית, כאשר צד הדיו הוא שחור, בו הרושם נעשית, כל עומת לבן הבהירות שבצד האחר שמקבל לרושם, והם מרשים ונרשים, מחתים ונחתם, מטביע נטבע.

לכן נאמר ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת, כי התכלת תינתן על לבן, ע"ד כל כלי החתימה, והוא לשון הפתיל, ע"ע בראשית רבה - פרשת וישב³⁰: [ויאמר מה הערבון] וגו' [ותאמר חותמך ופתילך ומטך] וגו' אמר ר' חוניה נצנצה בה רוח הקודש חותמך זו המלכות היך דאת אמר כי אם יהיה כוניה בן יהויקים מלך יהודה חותם וגו', ופתילך זה סנהדרין היך דאת אמר ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת וגו', ומטך זה מלך המשיח היך דאת אמר מטה עזך ישלח י"י מציון.

רמב"ן: ויתכן עוד, כי היה ליהודה חותם כצורת אריה או צורה אחרת ידועה כמושלים, והיו בידו פתילים שבהם כצורה ההיא לצייר בה.

²⁹ פיסקא קט"ו.

³⁰ פרשה פ"ה.

שכל טוב: ויש דורשין חותמך ופתילך, שמכניסין רצועה או פתיל עב בפה כיס של מעות, וחותמין בחותם וחותם קשור בפתילים, והפתילים במטה קטן, וכאשר הכיס קשור נשארו החותמות והפתילים והמטה ביד החותם ויש לה שלשלת ליעיד':

דברים רבה - פרשת עקב³¹: אמר ר"ל, בשעה שכתב את התורה, נטל משה זיו הפנים, כיצד, אמר ר"ל, התורה שנתנה למשה, עורה של אש לבנה, וכתובה באש שחורה, וחתומה באש, ומלופפת באש, ועם שכותב קינח את הקולמוס בשערו, ומשם נטל זיו הפנים וכו' – ונוסח הלשון עדיף בילקוט שמעוני - פרשת יתרו³²: אמר רבי שמעון בן לקיש, התורה שנתנה למשה, עורה של אש לבנה, וכתובה באש שחורה, וחתומה באש, ומלופפת באש, ועם שכותב קנח הקולמוס בשערו, ומשם נטל משה זיו הפנים וכו'.

מגרסתם בזה, נוכל ללמוד, כי המקובל בחז"ל, כפירוש רש"י - פרשת וזאת הברכה: אש דת - שהיתה כתובה מאז לפניו באש שחורה על גב אש לבנה, נתן להם בלוחות כתב יד ימינו. ובהקדמת רמב"ן לבראשית. מכוון לדפוס וצורה החותמת, שע"כ כתובה היא באש שחורה ע"ג אש לבנה, וכפי שנתבאר.

במסכת מנחות³³: יתיב רבא וקא אמר משמיה דשמואל: תכלת שכרך רובה - כשרה וכו' ואפילו לא כרך בה אלא חוליא אחת - כשרה וכו' וכמה שיעור חוליא? תניא, רבי אומר: כדי שיכרוך וישנה וישלש. תאנא: הפוחת לא יפחות משבע, והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה; הפוחת לא יפחות משבע - כנגד שבעה רקיעים, והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה - כנגד שבעה רקיעין וששה אורין שביניהם. תנא: כשהוא מתחיל בלבן, הכנף - מין כנף; וכשהוא מסיים - מסיים בלבן, מעלין בקודש ולא מורידין.

לפי דרכינו, מתחיל בלבן ומסיים בלבן הוא מפני שהתכלת רשומה וטבועה וחתומה היא בלבן, מעין החותמת ממש, שע"כ הבהיר מקיף ומקבל לכהה, ולא שייך בהיפוך.

בבואה דבבואה

ובמסכת יבמות³⁴: והלכו ולא מצאו. ודלמא שד הוה! א"ר יהודה אמר רב: שראו לו דמות אדם. אינהו נמי דמו! דחזו ליה בבואה. ואינהו נמי אית להו בבואה! דחזו ליה בבואה דבבואה. ודלמא לדידהו אית להו בבואה דבבואה! אמר רבי חנינא, אמר לי יונתן שידא: בבואה אית להו, בבואה דבבואה לית להו. ובגיטין.

גם במסכת הוריות³⁵: האי מאן דבעי למיפק [לאורחא], ובעי למידע אי חזר ואיתי לביתא אי לא, ניקום בביתא דחברא, אי חזי בבואה דבבואה לידע דהדר ואיתי לביתא וכו' ובכריתות.

מסתבר כפי דרכינו ההסבר, שאדם אמתי יש לו בבואה, ואף בבואה הזאת תישקף בבבואה נוספת, מפני שכ"ה טבע עניין האמת, שאינה נגמרת, ואין לה הסוף. ברם, בשד שהוא אדם מדומיין, לא

³¹ פרשה ג'.

³² רמז ר"פ.

³³ ל"ט, א'.

³⁴ קכ"ב, א'.

³⁵ דף י"ב, א'.

אמתי, רק מציאות שקרית, מבחן סימן הזיוף יוצא בהעדר בבואתו השנית, שהינו מוגבל, לפי שאך בדיה הוא.

מצאתי כתוב³⁶: והנה החודש התפרסם מחקרו של דיסטינגוויסט פרופסור הראליק (דרגה יותר מפרופסור) מי שהיה נשיא האיגוד העולמי לזיהוי צורות, ובו תוצאות עבודתו אודות הדילוגים בתורה ומאידך הדילוגים של מק-קי, לדעתי על מחקר כמו זה, אילו היה בתחום אחר היה פרופסור הראליק זוכה בפרס נובל, אבל לפי צורת היחס הנוכחי נושא זה מצד הממסד האקדמאי, לא נראה שיש הרבה סיכוי.

מה שעשה פרופסור הראליק זה כמו הדרך לבדוק את ההבדל בן שטר אמיתי לשר מזויף, מרימים את השטר מול האור ורואים אם הדמות שעל השטר מופיעה שנית בצורת סימן מים, אם כן השטר אמיתי, ואם לא סימן הוא שהשטר מזויף. גם כאן גילה פרופסור הראליק שישנו עומק נוסף בממצא שהוא אמיתי לעומת ממצא מזויף המופיע רק על פני השטח.

לשם כך הוא לקח שתי רשימות של רבנים ותאריכים שערכנו אנו והיו מפגשים ביניהם, וכן רשימה של מק-קי ורשימת ביקורת נוספת שהייתה שילוב של הרשימות הנ"ל יחד ואז הוא נתן הוראה למחשב לחפש בדילוגי אותיות בפסוקי התורה התכנסויות של השמות ושל התאריכים במקום אחד, ובמקביל אותו חיפוש נעשה בספר "מלחמה ושלום", ואכן הרשימות שלנו הצליחו מאוד בפסוקי התורה ורשימתו של מק-קי הצליחה בספר "מלחמה ושלום" כפי התוצאות שהיו ידועות קודם לכן, וכאן הגיעה נקודת המבחן, בשלב זה ניתנה ההוראה למחשב לחפש האם ישנו מקום נוסף בו מוצאים התכנסות בין השמות לבין התאריכים והפעם בסדר דילוגים שונה, התוצאות היו מדהימות, הרשימות שלנו הוכיחו את עצמן שוב, הדילוגים נמצאו בשנית כל רב ליד התאריך המתאים לו.

הדבר חזר גם בפעם השלישית והרביעית ולמעשה עד הניסיון ה-20 עדיין היו תוצאות מרשימות, לעומת זאת, רשימתו של מק-קי לא הוכיחה את עצמה במבדקים הנוספים, אחרי הניסיון השלישי כמעט ולא הייתה לתוצאות משמעות מן הבחינה הסטטיסטית (ראו טבלה מפורטת על תוצאות 20 הניסיונות) בדיקת העומק גילתה את סימן המים האלוקי הטבוע על הממצא האמיתי ומבדיל אותו ממצא אקראי כל שהוא המתגלה במקרה בספר אחר.

לפי תיאור זה נשמע שחפרתם באקראי ומצאתם אוצר של שטרות ובבדיקה מול האור גיליתם שהשטרות אמיתיים ולעומת זאת הם מצאו שהשטרות שנתגלו כמזויפים. הם לא גילו אותם, הם הדפיסו את השטרות בעצמם ולכן סימן המים נעדר מהם לחלוטין.

נושא נוסף שעליו נאסף חומר מעניין מאוד היא עבודתו של ד"ר אלכס רוטנברג, הרעיון הוא שישנם דברים רעים שנכתבו בתורה ולא פורשו לעומק ובאה התורה שבעל פה ומבארת אותם כגון: בתפילין של ראש נאמר שהם צריכים להיות "[טוטפות]", אך מהו [טוטפות]? חז"ל באו והוכיחו בכמה דרכים שהכוונה שתפילין של ראש צריכות להיות עשויות מארבע בתיים, וכאן ניתנה הוראה למחשב לחפש את המשפט ד' בתיים או ארבעה בתיים, ולמרבה הפלא נמצא הדילוג ד' בתיים בשני מקומות, הראשון - בפסוק "וקשרתם לאות על ידיך והיו לטטפות בין עיניך" והשני - נמצא בפסוק "וקשרתם אותם לאות על ידכם, והיו לטטפות בין עיניכם", שני פסוקים אלו מדברים על תפילין של ראש! (ראה תרשים).

דוגמא נוספת: בתורה מתואר שעם ישראל הלך 40 שנה במדבר מוקף בענני הכבוד, רש"י מבאר שהיו שבעה עננים, 6 משישה צדדים ועמוד הענן לפני המחנה, והנה אנו מוצאים את הדילוג ז' עננים

³⁶ <https://www.hidabroot.org/article/3636>

בשני מקומות, הראשון בפסוק "לא ימיש עמוד הענן", והשני בפסוק "וענן ה' עליכם", תופעה זו של דילוגים החוזרים על עצמם פעמים באותו הקשר מראה על כך שאין זה מקרה כמו דברי יוסף לפרעה ועל הישנות החלום פעמים כי נכון הדבר מעם האלוקים! במצוות ציצית אנו מצווים לצבוע את אחד הפתילים בצבע תכלת, ומנין מופק צבע זה? בתלמוד מובא שהוא נעשה מהחלזון, ואכן בממצאים ארכיאולוגיים נמצאו ערימות של אלפי חלזונות מסוג זה המשמש להפקת הצבע התכול, ואכן גם כאן נמצא שאת הפסוק במדבר "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת", חוצה המילה "החלזון" בדילוג של [91]. ע"כ.

גם בספרי - פרשת שלח³⁷: ר' מאיר אומר וראיתם אותם לא נאמר כאן אלא וראיתם אותו מגיד הכתוב שכל המקיים מצות ציצית מעלים עליו כאלו הקביל פני שכינה שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע והרקיע דומה לכסא הכבוד כענין שנא' וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר דמות כסא. מאמר זה נודע בחז"ל כמפורסם. אף כאן הוא טבע ענין האמת שמשתקפת ונכפלת מכל מקום וצד האפשרי.

מכאן לקשר של ציצית, כפרשה החותמת ק"ש. שמע ישראל משמע לשון השמיעה ועדות, כבמסכת ברכות³⁸: אמר עולא: כל הקורא קריאת שמע בלא תפילין - כאילו מעיד עדות שקר בעצמו.

1. ובבעל הטורים - פרשת ואתחנן: ד"א ע' [וד'] גדולה, הרי עד, וזהו אתם עדי נאם ה', וגם הקדוש ברוך הוא הוא עד לישראל, כדכתיב והייתי עד ממהר:

2. ספר אבודרהם³⁹: ואומר שמע ישראל. ונהגו לאומרו בקול רם כדי /לעורר/ הכונה בפסוק הראשון שבו עיקר הכונה. וגם הוא דרך עדות, כאלו כל אחד אומר לחבירו שמע שאני מאמין כי ה' אלהינו הוא יחיד בעולמו. ולכן תמצא עין של שמע גדולה ודלת של אחד גם כן גדול, שהוא סימן עד, רמז לעדות. ובאליה רבה. ובפרי מגדים.

3. רבינו בחיי - פרשת ואתחנן: וצריך אתה לדעת כי ענין היחוד הוא הנקרא עבודה שבלב, כענין שכתוב: "ולעבדו בכל לבבכם", ולפי שהמדבר ידבר דבריו פעם שיתכוין בהם ופעם שלא יתכוין בהם, לכך הזכיר "שמע" שהוא לשון כולל שמיעת האוזן והבנת הלב, כלומר שיכוין לבו בדבריו בענין היחוד כשהוא משמיע לאזנו, ולפי שאין כוונת המייחד גלויה ומפורסמת אם פיו ולבו שוין או יזכירנו בו בשפתיו ולבו רחוק ממנו, וא"א לאדם להעיד על חברו בדבר זה לכך תמצא עי"ן של "שמע" רבתי, וכן דל"ת של "אחד", לומר כי השם יתברך עד בדבר והוא היודע ועד בזה, ולכך יצטרך האדם להזהר הרבה בענין היחוד שיכוון לבו ויפנה עצמו מכל מחשבה, וכענין שאמר מחינא ליה במרזפתא דנפחא עד דמכוון דעתיה.

הציצית משמשות כעדים, וכנ"ל מספרי. אמת שבחתימת ק"ש, מעין קיום חותמת של עדים, וע"ד יתקיים בחותמיו בש"ס. אמת שבאחרית, כנגד האחד הכתוב בראשית. אמת אחד, דהיינו האחד האמת, ועניינם מבואר ברמב"ם פ"א מיסודי התורה. החוט של תכלת, משמשת כחותמת אמת, אל אמונה האלוהית והעליונה, וע"כ נאמרה בה השמיעה, וכנ"ל מהכתוב "כי שמענו אלוהים עמכם", מפני שעיקרה ויסודה היא בעדות אמת, כפתיחת שמע ישראל.

קשר עליון

³⁷ פיסקא קט"ו.

³⁸ דף י"ד, ב'.

³⁹ דיני קריאת שמע.

מסכת מנחות⁴⁰: ואמר רבה, שמע מינה: קשר עליון דאורייתא, דאי ס"ד דרבנן, מאי איצטריך למישרי סדין בציצית? פשיטא, התוכף תכיפה אחת אינו חיבור! אלא שמע מינה: דאורייתא.

לפי דרכינו, הקשר ג"כ קשור בעניין החותמת, שכן הפתיל שייך בו הקשר, כמבואר במקורות רבים, ואף בחותם ממש, מצינו הקשר והצרור, כמו;

1. בישעיהו: צור תְּעוּדָה - חֲתוּם תוֹרָה בְּלִמְדִּי: רש"י ישעיהו: צור תעודה - כל זה מן הנבואה שנאמרה למעלה, כי כה אמר ה' אלי, ועוד זאת אמר לי, צור תעודה, לשון העדותי בכם היום, לשון התראה, קשור התראתי וחתום התורה על לב לימודי תלמידך ויראי שמים הנקראים לימודי ה' וכו' רד"ק: צור תעודה - צור וכו' ענינו ענין קשירה, כמו ותהיינה צורות, ומבוקעים ומצוררים, וצור מקור, וכן חתום, והוא דברי הנביא, אמר אין לי אלא לצרור ולחתום התורה בלמודי, כלומר, עם לומדי שלא יראוה אחרים אלא התלמידים כי האחרים אינם רוצים לא לראות ולא לשמוע דברי תורה, ואחר שהוא כן טוב שיצרור אותה אדם ויחתמנה וכו'.

2. בבא בתרא⁴¹: /מתני'/. גט פשוט - עדיו מתוכו, מקושר - עדיו מאחוריו. פשוט שכתבו עדיו מאחוריו, מקושר שכתבו עדיו מתוכו - שניהם פסולין וכו' גט פשוט - עדיו בשנים, ומקושר - בשלושה. פשוט שכתב בו עד אחד, ומקושר שכתב בו שני עדים - שניהם פסולין. גמ'. מנהגי מילי? אמר ר' חנינא, דאמר קרא: שדות בכסף יקנו וכתוב בספר וחתום והעד עדים, שדות בכסף יקנו וכתוב בספר - זה פשוט, וחתום - זה מקושר, והעד - שנים, עדים שלשה, הא כיצד? שנים לפשוט, שלשה למקושר. ואיפוך אנא! מתוך שנתרבה בקשריו נתרבה בעדיו. רפרם אמר, מהכא: ואקח את ספר המקנה את החתום המצוה והחקים ואת הגלוי, ואקח את ספר המקנה - זה פשוט, את החתום - זה מקושר, ואת הגלוי - זה פשוט שבמקושר, המצוה והחקים - אלו דברים שבין פשוט למקושר, הא כיצד? זה עדיו שנים וזה עדיו שלשה, זה עדיו מתוכו וזה עדיו מאחוריו. ואיפוך אנא! מתוך שנתרבה בקשריו נתרבה בעדיו וכו' ובירושלמי.

1. גמרא בבא מציעא⁴²: משנה. המפקיד מעות אצל שולחני, אם צורין - לא ישתמש בהן וכו' גמרא. משום דצורין לא ישתמש בהן? - אמר רב אסי אמר רב יהודה: בצורין וחתומין שנו. רב מרי אמר: בקשר משונה. איכא דאמרי, בעי רב מרי: קשר משונה מאי? - תיקו.

2. בראשית רבה - פרשת חיי שרה⁴³: אמר ר' ברכיה אף על גב דאמ' ותלך ותתע וגו' תאמר שנחשד עליה בריה תלמוד לומר ושמה קטורה כזה שהוא חותם גנזכה ומוציאה בחותמה.

וכיו"ב במקומות רבים. וכ"ה מפורש לגבי התכלת ממש, לעיל בעניין היכי דמי חותם בתוך חותם מגמ' מס' ע"ז.

מכאן נמצא מבוא מסוים לדעת רמב"ם וסייעתו הסוברים, אשר כל עיקר מצוות תכלת, כדי לכרוך בה הלבן. הביאור, שאם פתיל תכלת משמעה חותמת, קושרת וצוררת, מובנת תכלית שלה, ותפקידה, היא בכריכה ובקשירה, וכלשון הכתוב ונתנו על ציצית הכנף - פתיל תכלת, ועיין.

⁴⁰ ל"ט, א'.

⁴¹ ק"ס, א'.

⁴²

⁴³ פרשה ס"א.

הרמב"ם בתשובתו⁴⁴ בדבר הינו מציין סמך לדעתו: וכן כתב רבינו שמואל בן חפני הכהן ז"ל בספר שחברי בלשון ערבי. אכן לפנינו מופיע בספר שם⁴⁵: וראוי להיות אחד מן החוטים התלולים ארוך יותר כדי לכרוך בו עליהם כמו שאבאר כאומרם יאתיב ראבה קא אמ' משמא דרב חוט שלכרך עולה לו מן המנין אמ' ליה רב יוסף שמואל אמרה ולא רב איתמר נמי אמ' ראבה בר בר חנה [סח] לי ר' יאשיה דמן אושא חוט שלכרך עולה לו מן המנין והחוט שאמרנו שהוא ארוך יותר יהיה תכלת בזמן שהתכלת מצוי ואף אם כרך רוב חוט תכלת על הציצית כשר כאומרם אמ' רב הונא בר יהודה אמ' רב ששת אמ' רב ירמיה בר אבה אמ' רב תכלת שכרך רובה כשרה ואפילו לא כרך בה אילא חיליה אחת כשרה. וראוי שיהיה הגדיל היינו הכרוך בכריכה מסויימת שליש והנותר מפורד ועל זה אמרו נו"י תכלת שליש גדיל ושני שלישי ענף וצריך לכרוך בחוט הזה שלשה חלקים והוא השיעור הנקרא חיליה אחר כך יקשור עליו כאומרם וכמה שיעור חיליה תניא ר' אומ' כדי יכרך וישנה וישלש וצריכות להיות לפחות שבע חליות ולכל היותר י"ג כאומרם הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלוש עשרה ואם נכפל שבע חליות בשלש כריכות יהיו כ"א כריכות ואם נכפיל שלוש עשרה חליות בשלוש כריכות יהיו ל"ט כריכות וצריכה להיות תחילת הכריכה מתחילת החיליה מחוט הלבן של הציצית לא מהתכלת והחלק העליון שלהם מחוט הלבן כאומרם כשהוא מתחיל מתחיל כלבן כשהוא מסיים מסיים בלבן והזכירו הטעם לכך באומרם כשהוא מתחיל בלבן כנף מין כנף כשהוא מסיים מסיים בלבן מעלין בקודש ולא מורידין.

זכות תכלת

מס' סנהדרין⁴⁶: איני? והא שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלז, ומאי ניהו - תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם, יצאו בשלום וכו' רש"י: זוג - שני תלמידי חכמים. בא מרקת - טבריא. ותפשו נשר - חיל רומיים. דברים הנעשים בלז - תכלת - בלז עושין אותה, כדאמרין בסוטה, היא לז שצובעין בה תכלת.

1. רבינו חננאל: זוג בא מרקת פי' שני תלמידי חכמים באו מטבריא כדגרסי' במגילה רקת זו טבריא ותפשו נשר. יש מי שאומרים עכבן המלך כי נשר הוא מלך. כדכתיב הנשר הגדול. ויש מי שאומרים עיכבן המטר הנושר מן השמים ובידן דברים הנעשים בלז היא תכלת וציצית ובזכותכם יצא מידם הזוג ההוא לשלום בלא היזק וכו'
2. יד רמ"ה: והא שלחו לרבא זוג בא מרקת שני תלמידים באו מטבריה כדאמרין במגלה רקת זו טבריא ותפסו נשר חיל פרסיים דכתיב בהו וגפיו דינשר לה ויש אומרים נשר מלך דכתי' נשר הגדול וי"א נשר לסטים שדרים ביערות וחוטפין מה שמוצאין ובורחין ואין אדם יכול להשיגן דבר אחר נשר מטר שנושר מן העבים כלומר שעיכבם המטר מלבוא ובידו דברים הנעשה בלז להוליך אליכם וקא מפריש גמ' דהיינו תכלת כדאמר בסוטה תנא היא לז שצובעין בה תכלת בזכות הרחמן ובזכותכם כבר יצא בשלום וניצל מיד האויב כדי שיגיעו לידכם וכו'
3. מהרש"א - חידושי אגדות: זוג בא מרקת ותפשו נשר וכו' הקושיות מה ענין שכתבו ושלחו כל זה ברמז ומה ענין שזכרו שהיה בידם תכלת הבא מלז ומה לשון בזכות הרחמים ומה ענין שלא הניחו מלכות וכו' - ואמר ובידם דברים הנעשה בלז כו' - שאין שם מיתה כדאמרין בסוטה ודימה לו סוד העיבור שהוא רמז על דבר עתידי ונצחי לכלות את זרעו של עשו וכחו סמאל וז"ש

⁴⁴ שו"ת הרמב"ם סימן רפ"ו.

⁴⁵ כליל תכלת עמ' רמ"ט.

⁴⁶ דף י"ב, א'.

מאי ניהו תכלת שהוא הסוד תכלת דומה לים כו' עד דומה לכסא הכבוד דהיינו שאז יהיה הכסא שלם וז"ש בזכות הרחמים דהיינו שיהיה שם הרחמים שלם שאין השם והכסא שלם כו' ובזכות זה יצאו בשלום מתחת יד ישמעאל וכו'

ספר הבתים

ולזאת הכונה שאמרנו בתכלת, נראה שכונו רבותינו במאמרם היא לוז שצובעין בה תכלת, שבא סנחריב ולא בבלה, ואף מלאך המות אינו יכול לעבור בה, וזה מבואר, שאין למלאך המות רשות בנפשם, בנפש האדם המשכלת, כמו שאמר השטן לאיוב אך את נפשו שמור וכו'

ברכה והצלחה

בגמ' מנחות⁴⁷: רבי מני דייק וזבין כחומרי מתניתא, א"ל ההוא סבא: הכי עבוד קמאי דקמך ואצלח עיסקייהו.

ובקרן אורה: ואמר ליה ההוא הכי עביד כו' ואצלח עסקייהו, כדאיתא בפסחים פרק מקום שנהגו, אף על גב דמוכרי תכלת אין רואין סימן ברכה, אם עושין לשמה רואין, וק"ל.

מסכת פסחים⁴⁸: תנו רבנן: כותבי ספרים תפילין ומזוזות, הן ותגריהן ותגרי תגריהן, וכל העוסקין במלאכת שמים, לאיתווי מוכרי תכלת - אינן רואין סימן ברכה לעולם. ואם עוסקין לשמה - רואין.

נוסחת רבינו חננאל: ת"ר כותבי ספרים תפילין ומזוזות, הן ותגריהן ותגרי תגריהן, וכל העוסקין במלאכת שמים, לאיתווי מוכרי תכלת, אין רואין סימן ברכה, ואם עוסקין לשמה - מתברכין:

ספרי - פרשת וזאת הברכה⁴⁹: אמר רבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד אמרתי לו פרנסתך במה אמר לי מחלזון אמרתי לו וכי מצוי הוא אמר לי השמים שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו אמרתי ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא - וספוני טמוני חול, ספוני זו חלזון טמוני זו טרית חול זה זכוכית, לפי ששבטו של זבולון מתרעם לפני המקום ואומר לפניו רבונו של עולם לאחיי נתת ארצות ולי נתת ימים לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת חלזון אמר לו לסוף שאני מצריכם לידך על ידי חלזון זה אמר לפניו רבונו של עולם מי מודיעני אמר לו סימן יהא בידך שכל מי שגונבך לא יהא בפרגמטיא שלו כלום.

מסכת מגילה⁵⁰: וזבולון מתרעם על מדותיו הוה, שנאמר זבולון עם חרף נפשו למות, מה טעם - משום דנפתלי על מרומי שדה. אמר זבולון לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם! לאחיי נתת להם שדות וכרמים ולי נתת הרים וגבעות, לאחיי נתת להם ארצות - ולי נתת ימים ונהרות. אמר לו: כולן צריכין לך על ידי חלזון, שנאמר [עמים הר יקראו]... ושפני טמוני חול. תני רב יוסף: שפני - זה חלזון, טמוני - זו טרית, חול - זו זכוכית לבנה. אמר לפניו: רבונו של עולם מי מודיעני? אמר לו: שם יזבחו זבחי צדק, סימן זה יהא לך: כל הנוטל ממך בלא דמים - אינו מועיל בפרקמטיא שלו כלום.

---

⁴⁷ מ"ג, א'.

⁴⁸ נ', ב'.

⁴⁹ פיסקא שנ"ד.

⁵⁰ ו', א'.

רש"י: כולן צריכין לך - כל אחיך יהו צריכין לך. על ידי חלזון - חלזון עולה מן הים להרים, וצובעין בדמו תכלת, ונמכר בדמים יקרים. עמים הר יקראו - מכל השבטים יתקבצו להריך לקנות שפוני טמוני חול. שפוני זה חלזון - שהוא דבר חשוב, ספון - חשוב בלשון ברייתא וכו' מי מודיעני - על זאת לתת לי דמים, כל המוצא חלזון ונוטלו בלא דמים אינו מצליח. שם יזבחו זבחי צדק - כאשר אסור גזל בעולה - כך לא יגזלו ממך כלום, שאם יטול שוה פרוטה בלא דמים - תתקלקל הצביעה והחול, ולא יועיל כלום. - תוספות: דכל הנוטל ממך בלא דמים אין מועיל - דכתיב שם יזבחו זבחי צדק וגזל לא מהני בזבח.

מהרש"א - חידושי אגדות: א"ל רבש"ע מי מודיעני כו'. פירש רש"י מי מודיעני על זאת שמא יקחו בלא דמים כו' עכ"ל ודוחק הוא שיטלו בגזל בלא דמים ויש לומר דהכי קאמר דמי מודיעני דשמא יבאו לסחור בקלא אילן במקום תכלת כדאמרין ריש פ' איזהו נשך מי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא אמר ליה שם יזבחו זבחי צדק כפי' רש"י כשם שאסור גזל בעולה כך לא יגזלו ממך מחייתך של חלזון על ידי קלא אילן שלא יצליח בסחורתו כו'. ושאמר כל הנוטל ממך בלא דמים כו' יש לומר כמשמעו דבדם חלזון עושין תכלת כדאמרין במנחות וקאמר והנוטל ממך סחורה של התכלת בלא דם חלזון על ידי קלא אילן לא יועיל לו בפרקמטיא ולא יצליח כו'.

ברם, אף מדברי רש"י שתתקלקל הצביעה, נראה הפירוש שלא בשיטת מהרש"א, אלא יש לומר לפי הנ"ל מפסחים ומנחות, כי הצלחת תכלת, תלויה היא בכוונה העוסק לשמה, ובמידת חסידות, כלשון הקרן אורה הנ"ל שם, ממילא, אין ספק שגזלן הנוטל ש"פ בלא דמים, לא יועיל כלום, ולא יצליח, אלא תתקלקל הצביעה, וקו' מהרש"א, שדוחק הוא שיטלו בגזל בלא דמים, תמוהה, והרי גם מי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא לשם סחורה ופרקמטיא, גוזל לבריות ומכשילים. אכן, לכאורה הלשון הנ"ל ברש"י: כל המוצא חלזון ונוטלו בלא דמים, נמצא בו הפתרון הנכון לקושייתו, מפני שאין מדובר בגזל להדיה החוטף מידו, רק מכוון למוצא חלזון לחוף ימים, וכאילו מן ההפקר בא לידו, ואיש לא יודע בזה, וע"כ החשש קיים דווקא בחלזון.

חוט של אמת

מסתבר בסוד סגולת תכלת, כי היא מצד האמת שבה, ובירושלמי - ברכות⁵¹: לא תענ' ברעך עד שקר אני ה' אלהיכם וכת' וה' אלהים אמת מהו אמת א"ר אבון שהוא אלהים חיים ומלך עולם א"ר לוי אמר הקדוש ברוך הוא אם היעדת לחבירך עדות שקר מעלה אני עליך כאילו היעדת עלי שלא בראתי שמי' וארץ וכו' - ושם - מס' סנהדרין⁵²: אמר רבי יהודה בן פזי אף הקדוש ברוך הוא אין דן יחידי שנאמר וכל צבא השמים עומדי' עליו מימינו ומשמאלו אילו מטין לכף זכות ואילו מטין לכף חובה אף על פי שאין דן יחידי חותם יחידי שנאמר אבל אגיד לך את הרשום בכתב אמת אמר ר' יוחנן לעולם אין הקדוש ברוך הוא עושה בעולמו דבר עד שנמלך בבית דין שלמעלן מה טעם ואמת הדבר וצבא גדול אימתי חותמו של הקדוש ברוך הוא אמת בשעה שנמלך בבית דין שלמעלן אמר רבי לעזר כל מקום שנאמר יי' אלהים הוא ובית דינו ובניין אב שבכולם ויי' דבר עליו רעה מהו חותמו של הקדוש ברוך הוא רבי ביבי בשם רבי ראובן אמת מהו אמר רבי בון שהוא אלהים חיים ומלך עולם אמר ריש לקיש אל"ף רישיה דאלפא ביתא מ"ם באמצעיתה תי"ו בסופה לומר אני יי' ראשון שלא קיבלתי מאחר ומבלעדי אין אלהי' שאין לי שותף ואת אחרונים אני הוא שאיני עתיד למוסרה לאחר וכו'.

⁵¹ פרק א'.

⁵² פרק א'.

מכאן נבין היסוד, כי האמת תמידית, אשר בלתי כלה היא לעולם, וע"ד הגמרא במסכת שבת⁵³: שי"ן - שקר, תי"ו - אמת. מאי טעמא שקר מקרבן מיליה, אמת מרחקא מיליה? שיקרא - שכיח, קושטא - לא שכיח, ומאי טעמא שיקרא אחדא כרעיה קאי, ואמת מלבן לבוניה? - קושטא - קאי, שיקרא - לא קאי.

כך בספר המנהיג⁵⁴: ומדאמרי' בסנהדרין וביומא, חותמו של הקדוש ברוך הוא אמת, ואמת יש לו רגלים ושקר אין לו רגלים ומאי טעמ' אמת מרחקן מיליה ושקר מקרבן מיליה, שיקרא שכיח קושטא לא שכיח, שיקרא לא קאי קושטא קאי ולכך יש לו לאמת רגלים וחותרו של הקדוש ברוך הוא אמת בריש סנהדרין ירושל', ראשונה לאלפא ביתא והאמצעין והאחרונה להודיע כי הוא ראשון והוא אחרון מבלעדיו אין אלהים. ומדאמ' שקר אין לו רגלים צריך לכתוב את השין ברגל אחד כשם שאין לשקר תקומה כך /במקור יש ציור/ ספרדית ולא צרפתית כך /במקור יש ציור/ שהרי יכולה לעמוד כמי שיש לה רגלים. - ק"ר אין להם אלא רגל אחד.

הון עשיר - מסכת נזיר⁵⁵: שרגלים לדבר. שאמת הוא, כמו שאנו אומרים להעמיד דבר על חזקתו, ואמת יש לו רגלים דקושטא קאי כמשאז"ל, וה"ט דנקט לשון זה וכו'.

ובתורת המנחה⁵⁶: ועל האמת יחיה האדם לחיים הנצחיים, והלשון מורה, אמת - אי מת, כמו אי כבוד. וארז"ל יעקב אבינו ע"ה לא מת, כמו שדרשו בפסוק הנני מושיעך מרחוק ואת זרעך מארץ שבים, מקיש זרעו לו, מה זרעו בחיים - אף הוא בחיים, וזה מפני שאחז במדת האמת, דכת' תתן אמת ליעקב. וב"אמת" נקרא הקדוש ברוך הוא לקוראיו, דכת' קרוב ה' לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת, ועושה רצונם.

לכך לוז שצובעים בה התכלת, אין המוות שולטת, מצד האמת שבאות תכלת. מס' סנהדרין⁵⁷: אמר רבא: מריש הוה אמינא ליכא קושטא בעלמא, אמר לי ההוא מרבנן ורב טבות שמיה, ואמרי לה רב טביומי שמיה, דאי הוה יהבי ליה כל חללי דעלמא לא הוה משני בדיבוריה: זימנא חדא איקלעי לההוא אתרא, וקושטא שמיה, ולא הוה משני בדיבוריהו, ולא הוה מיית איניש מהתם בלא זימניה. נסיבי איתתא מינהון, והוה לי תרתין בנין מינה. יומא חד הוה יתבא דביתהו וקא חייפא רישה, אתאי שיבבתה טרפא אדשא. סבר: לאו אורח ארעא, אמר לה: ליתא הכא. שכיבו ליה תרתין בנין. אתו אינשי דאתרא לקמיה, אמרו ליה: מאי האי? אמר להו: הכי הוה מעשה. אמרו ליה: במטותא מינך, פוק מאתרין, ולא תגרי בהו מותנא בהנך אינשי.

מפרשים אחרונים רבים, מקשרים ומייחסים קושטא ללוז, וכבר רבי יהודה החסיד כותב בספר גימטריאות⁵⁸: "וה' אלהים אמת, הוא אלהים חיים ומלך עולם". בלוז אין מדברים כי אם אמת, וחיין עד שירצו לעבור המים חוץ לעיר, ושם מתים, אבל העיר היא כערי מקלט לפני מלאך המות. כדאמרינן מהנהו תרי כושאי ספרי דשלמה ששלחם ללוז, ובדרך פגע בהו מלאך המות, וקרא עליהם: ריגלוהי

⁵³ ק"ד, א'.

⁵⁴ בהלכות תפילין.

⁵⁵ פרק ט' משנה ב'.

⁵⁶ פרשת נשא / דרשה נ"ה.

⁵⁷ דף צ"ז, א'.

⁵⁸ עניינים שונים - סימן ק"ו.

דבר איניש אינון ערבין ליה. - ומצינו בברזילי הגלעדי, שהיה זקן כשבקש דוד שהיה מאוכלי שולחנו, והשיב לו: איך יטעם עבדך אוכל - שזקנתי, "ואמת בעירי" - 'ואמת' חסר ו"ו, לפי שאמת בעירי.

אף בספר הרוקח⁵⁹: דע אם לא היה אדם משקר לא היה מת בלא עתו, וה' אלהים אמת הוא אלהים חיים ומלך עולם וכו' - ובספר אורחות צדיקים - שער האמת: ומי שאינו מדבר אלא אמת - יחיה ויארץ ימים וינצל. סמך לדבר מה שאומר הפסוק: "ויי אלהים אמת, הוא אלהים חיים ומלך עולם". ואם לא ידבר אלא אמת - ינצל כל ימי חייו, דכתיב: "תורת אמת היתה בפיהו, ועולה לא נמצא בשפתיו... כי מלאך יי צבאות הוא".

שינוי אמת - שינוי שקר

"קושטא קאי" אכן הינו מאפיין התכלת, כל עומת קלא אילן הבלתי יציבה ועמידה, וכאן עיקר מבדק ומבחן השוני שביניהם, וכמבואר במסכת מנחות⁶⁰: ותכלת אין לה בדיקה? והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, מייתי מגביא גילא ומיא דשבילתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חזותיה - פסולה, לא איפרד חזותיה - כשרה; ורב אדא קמיה דרבא משמיה דרב עזירא אמר: מייתי חמירא ארכסא דשערי ואפיא לה בגווייה, אישתנאי למעליותא - כשרה, לגריעותא - פסולה, וסימניך: שינוי שקר, שינוי אמת! מאי אין לה בדיקה נמי דקאמר? אטעימה וכו'.

רש"י: וסימניך - איזה שינוי כשר ואיזה שינוי פסול, שינוי שקר, המשנה דברו לרעה, הכל יודעין שרע הוא [שינוי אמת המשנה דברו להוסיף עליו ולקיימו הכל יודעין שטוב הוא]. - רבינו יהונתן⁶¹: וסימניך, זהו כשר וזה פסול. שינוי שקר, המשנה דברו לרעהו הכל יודעים שרע הוא. שינוי אמת, המשנה דברו להוסיף עליו ולקיימו הכל יודעין שטוב הוא. נימוקי יוסף⁶²: שינוי שקר. כשנשתנה לרעה: שינוי אמת. שנשתנה לטוב שהוא אמת ראה שהוא כשר: ספר העיטור בהלכות ציצית: וסימן שינוי שקר לגריעותא פסולה שינוי אמת למעליותא וכו' רבינו גרשום: שינוי שקר. היינו לגריעותא ופסול: ושינוי אמת. היינו למעליותא וכשרה:

ובספר האשכול בהלכות ציצית: וכל אדם שבא ונטל תכלת מצביעה לשמה והטיל לסדינו, כותבין בידו אגרת, כי תכלת של פלוני אמת הוא וכו'.

וברמב"ם בהלכות ציצית⁶³: תכלת האמורה בתורה בכל מקום, היא הצמר הצבוע כפתוך [שבכוחל], וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין (השמש) בטהרו של רקיע. והתכלת האמורה בציצית צריך [שתהא] צביעתה צביעה ידועה, שעומדת ביופיה ולא תשתנה. וכל שלא נצבע באותה [הצביעה] פסול לציצית, אף על פי שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס (או בשחור) או בשאר המשחירין. הרי זה פסול לציצית וכו'.

⁵⁹ הלכות חסידות - שורש המדות.

⁶⁰ מ"ב, ב'.

⁶¹ על הרי"ף בהלכות ציצית.

⁶² בהלכות קטנות - הלכות ציצית.

⁶³ פרק ב'.

ובחידושי הגרי"ז⁶⁴: הרמב"ם בפ"ב מהל' ציצית ה"א כתב וז"ל וכו' ושמעתי ממו"ר הגאון רבי אריה זאב גורביץ זצ"ל, דמשמע מדברי הרמב"ם דהוי תנאי במצות התכלת דצריך שיהיה צבע שאי אפשר להעבירו, וגם מדוייק מהרמב"ם דכל שאר הצבעים חוץ מתכלת אפשר להעבירו, ורק תכלת עומדת ביופיה ולא תשתנה.

ולכאורה קשה מהא דאיתא בבבא קמא דף צג ע"ב דשאר צבעים הויין שינוי החוזר לברייתו הואיל ויכול להעבירו ע"י צפון, משא"כ קלא אילן דלא עבר, ומבואר דקלא אילן אי אפשר להעבירו, ואמר מו"ר זצ"ל דשמע מהגרי"ז זצ"ל⁶⁵ דיש שלש דרגות בצבעים: בשאר צבעים אפשר להעביר הצבע לגמרי, קלא אילן אי אפשר להעבירו לגמרי אבל אפשר להקליש את הצבע, אמנם תכלת עומדת ביופיה ולא תשתנה כלל וכמ"ש הרמב"ם, ולפ"ז אמר הגרי"ז זצ"ל דמאחר דקלא אילן אי אפשר להעביר את הצבע לגמרי משו"ה לא הוי שינוי החוזר לברייתו.

והוסיף מו"ר זצ"ל דבזה מבואר גירסת הבה"ג שם בגמ' דאינו גורס קלא אילן דלא עבר, אלא גירסת הבה"ג הוא קלא אילן דלא הדר, היינו שאינו חוזר לגמרי לברייתו.⁶⁶

ויש לציין גם לשיטה מקובצת - בבא קמא⁶⁷: אבל שינוי גמור, כגון צבע של קלא אילן דלא הדר, קני מדאורייתא וכו' הראב"ד ז"ל. ע"ע באליה רבה וזוטה.

הבחנה נוספת שבגמרא בין האמת והשקר, ששקר שכיח וקושטא לא שכיח, ודאי קיימת אף בתכלת וקלא אילן, ע"ד המפורש ברש"י⁶⁸: קלא אילן - צבע הדומה לתכלת, ורחמנא אמר פתיל תכלת, ותכלת דמיו יקרים, שצבוע בדם חלזון שאינו עולה מן הים אלא אחת לשבעים שנה.

חותם של דם

פנים אחרות אפשר בתכלת ולבן, הנמשלים בגמרא לחותמות של זהב ושל טיט, ע"פ אסתר רבה⁶⁹: אמר לו משה כלום יש אדם כשר באותו הדור אמר לו יש וישמו מרדכי, אמר לו לך והודיעו כדי שיעמוד הוא משם בתפלה ואני מכאן ונבקש רחמים עליהם לפני הקדוש ברוך הוא, אמר לו רועה נאמן כבר נכתבה אגרת כלייה על ישראל, אמר לו משה אם בטיט היא חתומה, תפלתנו נשמעת, ואם בדם נחתמה מה שהיה הוא, אמר לו בטיט היא חתומה וכו'.

ודאי יש מקום להקביל שתי החותמות, כי מלבד הזהות שבחותם טיט, לכאורה, החותם בדם מקביל לחותם של זהב ג"כ, כי גוונם וצבע זהב כדם, וע"ד לשון הזיבה, וכימיק דבאך, גם ב"זהב פרויים" פירשו הדבר, ועוד כי התכלת מקורה היא בדם חילזון, ע"ד המפורש בברייתא מנחות ובראשונים.

ביערות דבש⁷⁰: והנה כללו של דבר, כי יש כאן שתי חותמות, חותם זרוע, חותם מעשה, וכל זה בפועל הוא רק בגשם, והכל חומרי, כי הכל היה מעפר וחומר, ולכך נקרא זה חותם טיט, אבל חותם שבלב,

⁶⁴ עניינים - סימן ב'.

⁶⁵ שם: (באחד מן הטיולים שהיה רגיל להתלוות אליו כל יום).

⁶⁶ (קונ' "זכרון משה" עה"ת מהגר"ע רוזנבוים שליט"א, שלח).

⁶⁷ צ"ד עמ' א'.

⁶⁸ בבא מציעא ס"א ב'.

⁶⁹ פרשה ז'.

⁷⁰ חלק א' דרוש י"ז.

הוא מחשבה והוא בנפש הלב והוא דם, כי דם משכן הנפש וקבוץ הדם בלב, ולכך בלב משכן נפש, ולכך אמרו כחותם על לבך, וזהו חותם של דם. ובזו נבין מ"ש במדרש ובפיוט סדר סליחות, כי כאשר אמר אליהו ז"ל שנגזרה גזירה על ישראל בימי המן, שאלהו אם בחותם טיט או דם, וכווננו לזה, כי ישראל מעלו באכילת סעודתו של אחשורוש וגם השתחוו לצלם, והכל היה בפועל בגשם וחומר, אבל זה היה ספק אם חס ושלוש עבדו בלבם עכו"ם ותפוש ישראל בלבם, היה עונשם חמור, אבל אם לא היה בלב רק לפנים, אף הגזירה תהיה לפנים, כמאמר רשב"י הם עשו לפנים וכו' וזוהיא השאלה אם החותם הוא מחותם זרוע שהוא בטיט, או שפשעו בלב וכפרו בה', וא"כ חותם מלב והוא חותם דם וזהו ברור, והבטיח אליהו שהוא רק בטיט, כי לבבם היה שלם עם ה', ולכך היתה תקוה לאחריתם:

ר' צדוק הכהן מלובלין - רסיסי לילה⁷¹: וזה ענין שאמרו שנחתם בחותם של טיט ולא בחותם של דם כי הדם הוא הנפש והטיט הוא הגוף שנוצר עפר מהאדמה. וכל שליטת העבדות דיש קנין לגוף הוא רק מצד הגוף ולא מצד הנפש אפילו נפש הבהמית דהיינו שיעבוד הכוחות על דרך שיש בכל עבדים. וממילא לא יועיל קנין המן שהיה עיקר כוונתו שיעבוד הכוחות וזה אי אפשר. רק מכל מקום מצד שיעבוד הגוף היה גזירה למראית עין שהוא החותם של טיט וכו' ושם⁷²: וזה נקרא חותם של טיט היינו חותם שמצד עולם הזה עפר מן האדמה. מה שאין כן חותם שלמעלה כשנגזר חס ושלוש הוא חותם של דם דהוא הנפש דבו משכן נפש הרוחנית שמעליונים אבל טיט הוא חותם גופני לומר דנחתם רק בעולם הזה. ומצד דכביכול היה אז במדריגת שינה וכאילו חס ושלוש עזב את הארץ היה נחשב זה גם כן לחותם. וזה החותם אפשר להיות נשבר בקל כאשר יעירו ויעוררו את האהבה דבאתערותא דלתתא לעורר אתערותא דלעילא ומתגלה כי אין עוד מלבדו ומלכותו בכל משלה ואין עוד מקום לחותם טיט כלל וכו'.

הדברים מתאימים בדקדוק אל שפת אמת - פרשת שלח שנה תרמ"ג;

1. איתא במנחות גדול עונשו של לבן מתכלת חותם של טיט ושל זהב ע"ש. לבאר הענין נראה דהמפרשים כתבו טעם ציצית בכנפי הבגד לזכור המיתה שהוא סוף ותכלית האדם. והוא ביטול הגוף כדאיתא הסתכל בשלשה דברים כו' מאין באת כו' מטיפה סרוחה. ונראה דבאמת הנשמה חלק אלקי ממעל וגם זה נכלל בחשבון מאין באת. וע"י שמבטל הגוף בחושבו מאין ולאן. זוכה לזכור בחלק הנשמה שבאה מלמעלה ושעתידה לחזור. ונראה שזה רומז לבן ותכלת. לבן על הגוף חותם של טיט והוא ביטול הגוף. ותכלת רומז לנשמה שבאה מתחת כסא הכבוד כמ"ש חז"ל תכלת דומה לרקיע כו'. ונקרא חותם של זהב. רק מקודם צריכין לתקן הגוף ולכן קשה עונשו של לבן כנ"ל. וע' בתוספות שם על חותם של טיט כמו שעושין לעבדים כבלי דעבדא ע"ש א"כ י"ל דתכלת היא חותם דבנים כי בנים אתם הם הנשמות:

שפת אמת - תכלת ולבן

גם ביאורים וחילוקים אחרים מפורשים שם, אשר מקצתם אף מסייעים לדברינו בפנים מספר; 2. שנה תרמ"ז: והנה כ' דבר ואמרת נראה דהוא משום דציצית אמרז"ל ששקולה נגד כל המצות. ונראה דלבן ותכלת הוא בחי' מ"ע ול"ת. וכמו זכור ושמור בשבת דכולל מ"ע ול"ת. ולכן כתיב לשון אמירה ודיבור. וכתוב וזכרתם כו' אח"כ ולא תתורו הוא סור מרע בחי' ל"ת למען תזכרו כענין שרמזו חז"ל מי שישנו בשמירה ישנו בזכירה. וב' בחי' אלו אהבה ויראה שניהם מביאים אל הזכירה, וע"י זה עצמו שגוברין על היצה"ר ולא תתורו כו' זוכין למען תזכרו. ולכן מסיים

⁷¹ אות נ"ב.

⁷² אות נ"ג.

הפסוק אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים. כי השי"ת הציב כן סדר בנ"י, שע"י שהיו במצרים ויצאו נקיים זכו לקבל עול מלכותו ית'. וכן הוא בפרט כל איש ישראל, שכל המ"ז והיגיעות הם לטובה, שע"י ולא תתורו למען תזכרו. ומקודם כתיב וזכרתם אח"כ תזכרו. כי אמרו מ"ע נגד איברי האדם ול"ת כנגד הגידין וע"י הגידין נמשך יניקה בפנימיות האיברים לכן ע"י מצות ל"ת למען תזכרו שהוא זכרון דבוק יותר בעצם האדם כנ"ל:

3. שם: בענין לבן ותכלת הוא בחי' טהרה וקדושה כי התכלת בחי' קדושה והוא מעין הציץ של כ"ג דכתיב עליו קודש לה' והוא ג"כ על פתיל תכלת. והלבן דרגא שלמטה בחי' טהור. וקרח שאמר כולם קדושים נטל טלית שכולו תכלת:

4. שנה תרמ"ט: וזה לבן ותכלת בחי' ב' לבבות יצ"ט ויצה"ר וכו' וע"ז מבקשין בכל יום והאר עינינו בתורתך ודבק לבנו במצותיך ויחד לבבנו לאהבה וליראה וכו' ויחד לבבינו הוא בד' כנפות ציצית לבן ותכלת כנ"ל וכו'

5. שנה תרנ"א: ענין לבן ותכלת הוא בחי' אספקלריא המאירה ושאינה מאירה, דאיתא תכלת היא לסמא עיני הרשעים וסט"א, וע"ז נאמר מה רב טובך אשר צפנת ליריאתך, והוא בחי' אספקלריא שאינה מאירה שניתן לבנ"י, כענין שאמרו בנ"י מונין ללבנה. והיא הארה הבאה מתוך החושך. וזהו פי' אספקלריא שאינה מאירה, שבאופן זה הוא מאיר אור הגנוז לצדיקים בלבד, וז"ש והיה לכם לציצית, לכם, ולאחרים מחשיך, ועיני רשעים תכלינה. ולבנ"י מתהפך נהורא תכלא לחוורא. והי', שנעשה הוי' חדשה, ומתהפך לציצית, לשון מציץ מן החרכים. וכמ"ש וראיתם אותו. וזה המצוה להיות נכרך לבן ותכלת, ורמזו חז"ל מתחיל בלבן ומסיים בלבן וכו' וז"ש בגמ' משיכיר בין תכלת שבה ללבן שבה. פי' שבנ"י זוכין להוציא אור הגנוז בתכלת. דכ' יומם יצוה ה' חסדו. מה לשון יצוה. הוא דביקות וחיבור שע"י שבילילה שירה עמי שבנ"י מאמינים אפילו כשהחושך מסתיר וזוכין להיות חוט של חסד נמשך ומתחבר ומתהפך החושך לאור. וע"ז כתיב טובה תוכחת מגולה מאהבה מסותרת. וכ"כ אוהבי שחרו מוסר. פי' שע"י מוסר זוכין בנ"י לאור השחר, כמ"ש ותוכחתי לבקרים, פרשנו כדי למצוא הבוקר אור. והוא סוד התכלת, כי באמת התכלת הוא מדה"ד, כדאיתא דבי' דנין ד"נ. ורמז התכלת למיתה. אבל באמת מיתת הצדיקים כדי לחיות אח"כ חיים אמיתיים. וכמ"ש כי אעשה כלה כו' אותך לא אעשה כלה. וכן הוא כל מדת הדין לבנ"י ולצדיקים, מתהפך למדת הרחמים. ולכן לילה לאו זמן ציצית, רק ביום דמתהפך תכלתא לחוורא. והנה ברמב"ם איתא דעושה ג' חוטי לבן וחוט הד' מחצה לבן ומחצה תכלת. ולפי דרכנו נאמר שהוא בחי' יום השבת והג' חוטין מצד זה ג' ימים דקמי שבתא. ומצד ב' דבתר שבתא. והשבת הוא לחם משנה, כל מעשיו כפולין, ולכן מחצה לבן מחצה תכלת. כי תכלת דומה לכסא הכבוד, והוא השורש שלמעלה. והשבת מחבר חלק שלמטה עם חלק שלמעלה וכו' ואל תתמה במ"ש כי הלבן בחי' אספקלריא המאירה. שכן הוא המדה, דששת ימי המעשה הם משורש אספקלריא המאירה, ולכן מאירין בעלמא דאתגליא. אבל השבת אספקלריא שאינה מאירה, ולכן כל הנהגת השבת למעלה, והוא יומא דנשמתין, וניתן רק לבנ"י, ומעלה החלק שלמטה להיות דבוק בשורשו ודו"ק וכו'

6. שנה תרנ"ג: לפרשת ציצית, אמרו חז"ל גדול עונשו של לבן משל תכלת, משל לאומר לעבדו עשה חותם של טיט ושל זהב כו', פי' תוס' שהוא ענין כבלי דעבדי שהעבד עושה לו רבו חותם שהוא עבד שלו. דכ' עבדי הם. ותחת שעבדו במצרים בחומר ובלבנים זכו אח"כ להיות עבדי ה'. ומקודם צריכין לתקן עצמו להיות מוכן לעבודת הבורא ית'. וזה בחי' הלבן כי לבן מוכן לקבל צורה. ובשעבוד מצרים זכו לזה ההתלבנות וכו' ואח"כ פתיל תכלת. הוא לקבל הגוון מעבודת הבורא ית'. ורמז הד' כנפות לתקן הד' יסודות שהאדם נוצר מהם וכמ"ש תם בד' כנפות ואמרו תם מע"ז וג"ע וש"ד הוא תיקון המדות, וזה בחי' לבן, שזה קודם לכל, וזה בנקל לתקן, לכן גדול עונשו של לבן. אבל תכלת הוא זכי גדולה, ולכן בעוה"ר אין לנו תכלת.

7. שנה תרנ"ה: וזה רמז לבן ותכלת. לבן אהבה לזכור תמיד חסד ה' החופף על האדם תמיד. ותכלת ליראה ממדת הדין והם כנפים להעלות כל המצות.
8. שנה תרנ"ז: בפרשת ציצית ב' זכירות וזכרתם כו' למען תזכרו. כי הנה מצות ציצית הוא שיזכור האדם עיקר שליחותו בעוה"ז שהנשמה נשתלחה ונתלבשה בלבוש הגוף הגשמי וכדאיתא קודם שנולד הולד מלמדין אותו כל התורה וכשנולד משכיחין ממנו. וע"י הציצית יכול לחזור ולזכור השליחות שלא לתור אחר מלבוש הגוף זהו לבבכם עיניכם הגשמי. ואלה הל"ב חוטין בחי' ל"ב נתיבות חכמה שיש ל"ב נתיבות איך החכמה מתפרשת ומתפשטת במעשה בראשית ויש בכל איש ישראל מן ל"ב נתיבות אלה וע"י הציצית מתעוררין אלה הרשימות. אכן יש עוד זכירה למעלה מזו לזכור איך ה' הנשמה קודם בואה לעוה"ז שהיא חלק אלקות ושעל זה אמרו תכלת דומה לרקיע ורקיע לכסה"כ ששם חקוקה צורת יעקב אע"ה ויש חלק לכל נשמת ישראל שם. וזה תזכרו בעצם שהי' מקודם דבוק בשורש החכמה קודם להתפשטות הל"ב נתיבות וזהו בחי' תכלת. לב"ן ל"ב נתיבות ותכלת בחי' חכמה עצמה ונק' תכלת מלשון כליין וביטול כמ"ש והחכמה מאין תמצא. לכן אמרו חז"ל גדול עונשו של לבן חותם של טיט כמ"ש וייצר כו' עפר מן האדמה. ותכלת בחי' ויפח באפיו נשמת חיים, והיא מדריגה גבוהה מאוד, ולכן נחסר תכלת עתה בדורות השפלים:
9. שנה תרנ"ח: וזהו מצות ציצית ולא תתורו אחרי לבבכם כו' עיניכם. והוא בחי' לבן שבציצית שלא להשתנות ע"י ראיית הלב והעין רק לזכור מצות ה'. וזהו לדורתם דרשו חז"ל דור תם. תם בד' כנפות. לרמז אעפ"י שנתפזרו ישראל בד' מלכיות אעפ"כ הם תמימים כמ"ש ומום אין בך. ז"ש חז"ל בכל עת יהיו בגדיך לבנים על מצות ציצית. הגם שעובר עליהם כל הכ"ח עתים לא יקבלו שינוי. וזה הכח ניתן לבנ"י ביצ"מ לכן כתיב יצ"מ בציצית שלא נשתנו בגלות מצרים כמ"ש בחג הפסח מזה באורך. והנה איתא בגמ' קשה עונשו של לבן מעונשו של תכלת משל האומר לעבדו עשה חותם של טיט וחותם של זהב ע"ש. פי' חותם של טיט הוא בחי' חרש הנ"ל שלא לקבל השתנות. וזה החותם הוא בעצם בבנ"י וע"ז כתיב מעין חתום. ורמז של טיט כמ"ש והי' זרעך כעפר הארץ מה עפר מכלה כל כלי מתכות והיא קיימת כו' ע"ש במד' ויצא. והוא כמ"ש דור הולך ודור בא והארץ לעולם עומדת דרשו חז"ל על בני' תהיו אתם ארץ חפץ כטבע העפר שמקבל ומכלה הכל ואינה משתנית. ולכן כו' ועשו להם ציצית דרשו חז"ל משלהם כי זה כח בני' בעצמם כנ"ל מעין חתום. אך תכלת היא בחי' אחרת שיש בנפשות בני' שהם מוכנים לקבל ציור עליון וע"ז מבקשין שימני כחותם. והוא חותם של זהב והיא מתנה מלמעלה כמ"ש ונתנו כו' פתיל תכלת והי' לכם לציצית שהיא מתנה מלמעלה. והיא בחי' כתפוח בעצי היער כו' שמשתנה בגוונים. ואלה הגוונים קיבלו בני' בעלותם ג"פ בשנה לראות פני ה'. ולכן בעוה"ר חסר לנו בחי' תכלת ולכן כתיב ב"פ אני ה' אלקיכם. אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים וזכו לחותם של לבן להיות לכם לאלקים אני ה' אלקיכם זה בחי' חותם של תכלת. והיא מדריגה גבוהה. אבל החותם של טיט היא קבוע בבנ"י לדורות שזה בחי' לבן שלא להשתנות ע"י שום סיבה א"כ אפילו בגלות יכולין לאחוז בזה. ולכן קשה עונשו של לבן דאין ע"ז שום תירוץ כי זה הכח בעצם בני' כנ"ל. ולבן בחי' ימי המעשה ותכלת בחי' השבת כמ"ש במ"א מזה. [ושבת מעין עוה"ב לכן פתיל אחד מקצתו לבן ומקצתו תכלת וז"ש אך את שבתותי אך חלק שיש בשבת חלק מעוה"ב שהוא שבת העליון כנ"ל]:
10. שנה תרנ"ט: כתב רש"י נסמכה לפ' מקושש כי שבת שקול ככל המצות, וכמו כן ציצית. ולכן יש בשבת זכור ושמור, שכולל מ"ע ומל"ת, וכמו כן בציצית זכירת מצות ה', ולא תתורו בחי' מל"ת. והם בחי' לבן ותכלת. ואיתא מה נשתנה תכלת שים דומה לרקיע ורקיע לכסה"כ דכתיב ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטוהר. נראה דלבנת הספיר בחי' לבן והוא זכר ליצ"מ כמ"ש חז"ל לבנת הספיר היתה לפניו בשעת השיעבוד הוא בחי' עמו אנכי בצרה

שהקב"ה שומר את בני"י בגלות שלא יתלכלכו בחטא. ורמז הד' כנפות שהקב"ה עמנו בצרה בכל הד' מלכיות. ותכלת רומז לעצם השמים שהוא הפנימיות בנפשות בני"י שקבלו בהר סיני וזה למען תזכרו בחי' זכור להתדבק בשורש. ומקודם כ' ג"כ וזכרתם אח"כ ולא תתורו. דכ' שמעי בת וראו כו' ושכחי עמך. שצריך האדם להשתמש במדת זכירה ושכחה. לשכוח הבלי עולם ולזכור בחלק אלקות שהיא בו בעצם. וזהו זכור ושמור. והנה שבת היא מעין עוה"ב ולעיתיד ישתכח כל עוה"ז ויתדבקו בשורש העליון ומעין זה בכל שבת קודש. וכמו כן לבן ותכלת. בכל דבר יש בחי' שמים וארץ. ומכש"כ בנפש איש ישראל. וחלק הארץ צריכין ללבן ולכבס דכ' והארץ היתה תוהו וצריך בירור. ואז זוכין להתדבק בחלק השמים שקבוע באיש ישראל מקבלת התורה ז"ש אני ה' אלקיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים בחי' לבנת הספיר. להיות לכם לאלקים היא כעצם השמים כנ"ל:

11. שנה תר"ס: וזה בכל עת יהיו בגדיך לבנים שהקב"ה עוזר לישראל שלא יקבלו שינוי בכל השתנות הכ"ח עתים כמ"ש במ"א מזה, וזהו בחי' לבן שבציצית. ותכלת הוא בחי' הגאולה. וזהו ונתנו על ציצית כו' פתיל תכלת סמיכות גאולה לתפלה. על בסמוך. וב' אלו כמ"ש אנכי ארד עמך מצרימה וכן בכל גלות. ואנכי אעלך בחי' הגאולה, ולכן כתיב בפרשת ציצית יצ"מ:

12. עוד בענין לבן ותכלת, דכ' ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה דרשו חז"ל למי שהוא אוהב מפיו דעת ותבונה. ולבן רומז לל"ב נתיבות חכמה, והוא התפשטות החכמה לל"ב נתיבות. ותכלת הוא התדבקות בעצם החכמה. וכמ"ש במ"א כי לבן תיקון הגוף להיות כלי לקבל הנשמה. ותכלת הארת הנשמה. פתיל תכלת דביקות הגוף בנשמה, כי ל"ב נתיבות מתפשטין בכל הבריאה, גם בגוף האדם. אבל הנשמה יש לה דביקות בעצם החכמה וכו'.

13. שנה תרס"ד: בגמ' קשה עונשו של לבן משל תכלת זה חותם של טיט וזה של זהב. פי' בתוס' חותם כמו כבלי דעבדי ע"ש. כי רמז הציצית בכנפי הבגדים כתבו המפ' לזכור יום המיתה שהוא סוף האדם. והנה עתיד האדם לפשוט צורת הגוף ולהתלבש במלבוש אחר וכפי מה שזכר האדם ומכין עצמו בפרוזדור לתקן לעצמו מלבוש קדוש כך מכינים לו מן השמים וכו' כי שם מתלבשין בלבוש מלכות וזה רמז התכלת כמ"ש לבוש מלכות תכלת כו'. והלבן רומז ללבוש עבדות. וע"י לבוש העבדות זוכין ללבוש מלכות, כי עבד מלך מלך. ופי' לבוש מלכות שלעתידי ישיגו בני"י לראות למי הם עובדים, כי באמת הכל עובדים להבורא. אבל לבוש מלכות מי שרואה פני המלך כמ"ש ואתם תהיו לי ממלכת כהנים:

מעניין חותם של טיט

במדרש רבה⁷³: חזר אליהו ואמר לו למשה, אי רועה נאמן, כמה פעמים עמדת על הפרץ לישראל כו' מה תענה על הצרה הזאת כו' כבר נכתבה אגרת כלייה על ישראל, א"ל משה, אם בטיט היא חתומה תפלתנו נשמעת, ואם בדם נחתמה מה שהיה הוא, אמר לו בטיט היא חתומה כו'.

ונ"ל דהנה כאשר בקשה אסתר המלכה בעד עמה כתיב ותען אסתר המלכה וגו' אם מצאתי חן בעיני המלך וגו' תנתן לי נפשי בשאלתי וגו' כי נמכרנו אני ועמי להשמיד להרוג ולאבד ואלו לעבדים ולשפחות נמכרנו החרשתי וגו' ויאמר המלך אחשוורוש וגו' מי הוא זה ואי זה הוא אשר מלאו לבו לעשות כן ותאמר אסתר איש צר ואויב המן הרע הזה.

⁷³ מכת"ק מהגה"צ ר' יצחק זעקל הלוי פאללאק זצ"ל הי"ד - אבד"ק דונא פאלדוואר באונגרי' יצ"ו: ב"ה, תרצ"ד לפ"ק. אוצרות ירושלים קפ"א-ר' בעמוד תתקפ"ג.

ולכאורה יפליא, הלא הכל היה בהסכמת אחשורוש, שנתן טבעתו לחתום הגזירה, והאיך עשה עצמו כאילו לא ידע? ויש מפרשים שאעפ"י שנתן אחשורוש טבעתו לחתום הגזירה אכן לא צוה להשמיד אלא לעבדם רק שהמן הרשע ימ"ש מחק העי"ן של לעבדם וכתב תחתיו לאבדם באות אלף, וממילא שפיר תמה אחשורוש ואמר מי הוא זה ואי זה הוא כי כנזכר הוא לא נתן רשות רק לעבדם.

ובזה יובן היטב המדרש הנ"ל, כי משה שאל את אליהו הנביא אם בטיט חתומה היינו שחתם אחשורוש לעבדם בטיט כמו בחמר ובלבנים במצרים, אז תישמע תפילתינו כי באמת לא נתן אחשורוש רשות לאבדם, ואם ח"ו בדם היתה הגזירה היינו שנחתמה כן על ידי אחשורוש ולא שינה המן כלל, אז מה שהיה הוא ודו"ק. עכל"ק.

אימתי פסקה התכלת מישראל

התכלת לציצית⁷⁴ הובאה לבבל ע"י מר ממשכי "בשנוי דרב אחאי", בימיו של רב אחאי. נראה, שרב זה הוא אותו אחאי שקראו לו בארץ ישראל מאיר עיני הגולה. הוא נפטר בערך בשנת 506. וזהו הזכרון האחרון הנמצא בתלמוד על ייבוא תכלת של מצוה לבבל. יש להניח בבטחה, שבימי חתימת התלמוד בבלי [בערך 570], עדיין היו ישראל משתמשים בתכלת לציצית, כי לא נזכר בשום מקום בתלמוד שהתכלת נפסקה. מאידך גיסא, בשאלות דרב אחאי, - שנתחברו בארץ ישראל בערך בשנת 760, אין כבר שום זכר לתכלת. התכלת של ציצית פסקה, איפוא, מישראל בין התאריכים הללו: חתימת התלמוד בידי רבנן סבוראי, בערך בשנת 570; וחבור השאלות, בערך בשנת 760. כיבוש הארץ בידי הערבים, בערך בשנת 683, גרם לחורבן המלא של בתי התעשייה הקיסריים של פורפורה בארץ ישראל. הזו היתה הסיבה של ביטול התכלת? ייתכן!

במדרשים, רבה ותנחומא, בפרשת שלח נאמר: "ועכשיו אין לנו תכלת אלא לבן, שהתכלת נגנז" והשווה ספרי לדברים ל"ג. העריכה הסופית של המדרשים הללו הלה בערך בשנת 750.

כליל תכלת⁷⁵: ואדרבה, זה ידוע⁷⁶ שהצביעה המפורסמת בחלזון Murex שהיתה בחופי ארץ ישראל, נפסקה בערך בזמן הכבוש הערבי, כלומר בערך בזמן חתימת התלמוד הבבלי, ודבר זה מסביר את העלמות התכלת מישראל. בקונטרס והיה לכם לציצית⁷⁷: האזכור המפורש, הקדום ביותר, לאי מציאות התכלת נמצא בדברי רב עמרם גאון⁷⁸: "וששאלתם, מהו הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף לא יוסיף על י"ג, כשהיה תכלת ביד ישראל, כך היו מטילין לאותו שליש גדיל". הרב הרצוג במאמרו הנ"ל - רומז לתשובה זו: "מר שר שלום גאון מדבר על התכלת כעל דבר שהיה ואינו עוד". מדבריו של הגאון משמע, שהתכלת לא נעלמה לגמרי, אלא שאין ביד ישראל להשיגה, ויש בכך, לדעתי, הד למגבלות שהטיל השלטון הרומאי על השימוש בה, כמו שידובר בזה להלן. האזכור המפורש השני,

⁷⁴ פסקים וכתבים א' עמ' מ'.

⁷⁵ עמ' ש"ל.

⁷⁶ בהערה: עיין מאמר של ג'. בריג'מאן, בתוך The Royal Purple And The Biblical Blue

⁷⁷ תשס"ז, אימתי פסקה התכלת מישראל?.

⁷⁸ (תשובות הגאונים גאוניקה, עמ' 330; הובאו גם בשערי תשובה סי' קנ"ט בשם שר שלום גאון, ובאשכול, מהדורת אלבק, עמ' 205, בשם גאון סתם).

מתקופת הגאונים, המדובר והידוע מאוד, נמצא במדרש תנחומא לפרשת שלח⁷⁹: "ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז", אך אין לדעת במדויק מתי נסתיימה עריכתו של מדרש זה וכו' לענ"ד, טעה הרב אליהו טבגר שליט"א, אבי התכלת שבדורנו, בהשגה הזאת נגד הרב הרצוג ז"ל, אבי התכלת שבדור הקודם, אחרי אבי התכלת הראשון מדורות אחרונים, אדמו"ר מראדזין ז"ל.

נעלה הוא מכל ספק כמעט, אשר באמת נגנזה התכלית כליל, לפחות מראשית תקופה הגאונים, ומסביבות מקום ותקופה ההיא, אין סיבה הנראית לעין, ע"מ לתלות מאורע זה ולהסבירו בו, מלבד המהפכה העצומה הארץ ישראלית שבכיבוש הערבי, שכן נראה ודאי, שרק דבר גדול מאוד היסטורי, יכול היה להפסיק תעשייה הענקית ומצוות תורה הזאת, אחרי מאות אלפי שנים רצופות. כל המקורות והממצאים, מצביעים על כיבוש המוסלמי, כגורם ראשי לתוצאה הזו.

בכל ספרות הגאונים הענפה הדבר מוכח, הן מהעדר זכר מעשה התכלת, ואינו דומה לפרטים דקדוקים וענפים במצוות ציצית, שכן התכלת מעיקרי המצווה היא ממש, אשר ודאי אין להסביר השמטתה אלא בהעלמתה, ועוד, כי אף מדבריהם במפורש יוצא זה.

אין לדעת במדויק מתי נסתיימה עריכתו של מדרש תנחומא, ואף אין נצרך לעניינינו לדעת במדויק מתי נסתיימה עריכתו, מאחר שנושא זה נחקר כבר די טוב, ועיין מבוא - בובר⁸⁰, שבעלי השאלות והלכות גדולות מעתיקים ממדרש זה, ועיין.

השאלות דרב אחאי

פרשת שלח⁸¹: שאלתא דמחייבין דבית ישר' למרמא חוטי דתכלתא על ארבע כנפתא דכסותהון דכתיב ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם וגו'. מצוה בתכלת - ואי ליכא תכלת רמי לבן ושפיר דמי דתניא רבי יצחק אמר משום רבי נתן שאמר משום רבי יוסי הגלילי שאמר משום רבי יוחנן בן נורי אין לו תכלת מטיל לו לבן - ותניא אידך היה רבי מאיר אומ' גדול עונשו של לבן יותר משל תכלת, משל למה הדבר דומה, למלך בשר ודם שאמר לב' עבדיו אח' מכם יביא לי חותם של זהב וא' מכם יביא לי חותם של טיט הלכו שניהם ולא הביאו על מי המלך כועס לא על מי שאמר לו הבא לי חותם של טיט ולא הביא לו וכו' ועי"ע חילופי נוסחאות, ובפי' ר"ש שמן הראשונים אשר במהדורת מירסקי.

הרי כל לשונו מוכיח הדבר בבירור, כי התכלת תיעדר בזמנו, וע"כ פתח תחילה ואי ליכא תכלת וכו' באורך יחסי, הכול להשמיע עיקרון הזה, האומר שאף בימינו: רמי לבן - ושפיר דמי.⁸²

רב עמרם

תשובתו מצויה לפנינו בג' מקורות, כנראה הס' העתים ייחס לשר שלום תשובה הזו, ומשם נכלל בשערי תשובה. האשכול כנראה העתיק ג"כ לשון העתים בערך, בלא ציון השם לגאון. גאוניקה הינו מעתיק ישירות מהתשובה, והיא בעותק אחת מן הגניזה. המו"ל מוכיח ייחוסה, והוא לרב עמרם, ומביא אף כי התשובה נזכרת אף בעיטור, ושם מפורש שהוא לרב עמרם עם זמן הכתיבה:

---

⁷⁹ (הוצאת בובר סי' ל', ובמקבילתו במדרש במדבר רבה פרשה י"ז אות ה').

⁸⁰ פ"י.

⁸¹ שאלתא קכ"ז.

⁸² ויקיפדיה האנגלית אצל אחאי גאון סבור כי הספר מחובר בא"י. מאידך, יש לעיין על מבוא מירסקי פ"ח.

1. המיוחס במבוא לאשכול פ"ה לס' העתים. - תשובות הגאונים - שערי תשובה⁸³: שר שלום ז"ל: והפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה - כך פי' - כשהיה תכלת ביד ישראל - כשהיו מטילין ציצית לבגד - כך היו עושין לאותו שליש גדול חוליא א' של ציצית לבנה וחוליא א' של תכלת וכמה שיעורה כדקאמרי' אמר רב הונא בר יהודה אמר רב ששת אמר רב ירמיה בר אבא אמר רב תכלת שכרך רובה כשרה ואפי' לא כרך בה חוליא אחת בכשרה וכמה שיעור חוליא תניא ר' אומר כדי שיכרוך וישנה וישלש והיינו חוליות דקאמרי' תנא הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה ובאיזה צד סודרן כשהוא מתחיל מתחיל בלבן וכשהוא מסיים מסיים בלבן - וכך היה גודל א' קשר התחתון חוליא של לבן ועליה חוליא של תכלת ועליה של לבן וקושר קשר העליון - ואם רצה להוסיף חוליות עד י"ג מוסיף כסדר הזה וכו'.
2. באשכול: ובתשובה לגאון הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף לא יוסיף על י"ג כך פרושו, כשהי' התכלת מצוי ביד ישראל והיו מטילין ציצית כך היו עושין לאותו שליש גדיל קושר קשר התחתון וגודל ומתחיל בלבן ועושה חוליא אחת, ושעור חוליא כדי שיכרך וישנה וישלש, ועליה חוליא של תכלת, ועליה חוליא של לבן, וקושר קשר העליון, ואם רצה להוסיף עד י"ג מוסיף כסדר הזה. - וכתב נמי והכי רגילין רבנן דכמה דאיתיה לציצית בעיניה ולא איגרדם, פי' ולא נקטע, ענף דיליה ואיתיה לשיעוריה דאמור רבנן שליש גדיל ושני שלישי ענף וקשר התחתון וקשר העליון לא אטרחוה רבנן לחדש אותה. - ולי הכותב נראה דמשמע מדברי גאון זה דקשר שהוא סמוך לשפת הטלית הוא נקרא קשר התחתון, ואותו שהוא אחר שליש הגדיל נקרא קשר העליון. והתלמוד נמי מוכיח דהא <אמרי'> צריך לקשור על כל חוליא וחוליא, דאי סלקא דעתך לא צריך, הא דאמרי בני ר' חייא גרדומי תכלת כשרין כיון דאשתרי ליה עילאה אישתריא ליה כוליה, ומהאי לישנא משמע דאותו שהוא אחר הגדיל נקרא קשר העליון. והיינו דאמר מר רב יהודאי ז"ל ולאסור ג' פעמים אחר הגדיל, דהוא קשר העליון וכו'.
3. מיוחס לגאון רב עמרם: וששאל', מהו הפוחת לא יפחות מז' והמוסיף לא יוסיף על יג', כשהיה תכלת ביד יש', כך היו מטילין לאותו שליש גדיל חוליה אחת של ציצית לבנה וחוליה אחת של תכלת, וכמה שיעורה, כי דקאמ' אמ' רב חונא בר יהודה אמ' רב ששת אמ' רב ירמיה בר אבה אמר רב תכלת שכרך רובה כשירה ואפילו לא כרך בה אילא [חוליה] אחת כשירה וכמה שיעור חוליה תניא רבי אומ' כדי שיכרוך וישנה וישלש והני חליות דקאמ' תאנא הפוחת לא יפחות משבע חליות והמוסיף לא יוסיף על יג' חליות וכו' וכאיצד סודרן כשהו מתחיל מתחיל בלבן וכשהו מסיים מסיים בלבן וכך היה גודל לאחר קשר [התחתון] חוליה אחת של לבן ועליה של תכלת וחוליה של לבן ועליה חוליה של תכלת ועליה חוליה של לבן ועליה של תכלת ועליה של לבן וקושר קשר העליון וזה הוא לא יפחות משבע ואם רצה להוסיף עד י"ג מוסיף כסדר הזה:
4. ספר העיטור בהלכות ציצית: וכ"כ ר' עמרם בר ששנא ריש מתיבתא דמתא מחסיא בתשו' ב"ד ואלופין וחכמי ישיבה שלפנינו בישיבה של אדר שנת אלף קס"ט לשטרות דאלת"ה לולב אין לו שיעור ה"נ כו' גבי ציצת נמי אין לו שיעור למעלה אבל יש לו למטה וכו' ומסתברא דאין לו שיעור למעלה במנין החוטין כדפרישית לעיל וכן אמר רב עמרם וכו' ורב עמרם בר ששנא פירש בתשובותיו מן הקוצין מקום שהצאן רובץ בין היזמי והיגי נוטלין הקוצין צמר מן הכבשים ומן הרחלות מעט מכאן ומעט מכאן ואם לקט צמר מאותן הקוצין וכן אם לקט נימין מן הצמר ולא עירב בהן צמר רך אלא נימין לבדן פסולין לציצת גרדן שארג בגד של צמר וחתכו אותן גרדין שנותרו מן הצמר מן השתי או מן הערב אם עשה מהן ציצת פסולה אבל מן הסיסין שהן פקעיות מחלוקת רב ושמואל ואף על גב דרב ושמואל הלכה כרב באיסורי

⁸³ סימן קנ"ט.

בהא הלכה כשמואל דהא חזינן טעמא דשמואל בסוכה דכתיב תעשה לך לשם חובך ושבקינן וכו'.

ורב עמרם ריש מתיבתא בתשובותיו כ"כ וכך היה גודל אחר קשר התחתון חוליא ועליו חוליא תכלת ועליו לבן וכך עוד ז' קשרים וקושר קשר העליון ואם רצה מוסיף עד י"ג ואחר שקושר הקשרים העליונים מפריד החוטין ומבדילן זמ"ז וכן עושה בד' כנפותיה וכו' ובתשוב' ר' עמרם בר ששנא הכי רגילין רבנן דכמה דאיתא לציצת בעיניה ולא איגרדם ענף דילי' ואיתא לשיעורא דאמר רבנן שליש גדיל וב' שלישי ענף וקשר התחתון וקשר העליון לא אצרכיה רבנן לחדש וכו'.

ובתשובת רב עמרם ריש מתיבתא דמתא מחסיא שנכתבו בפני אבות ב"ד וחכמי ישיבה אמר רחבה אמר ר"י חוטי צמר פוטרין בשל פשתן כו' אבל לענין הלכה אף על גב דאמרין סדין בציצת ב"ש פוטרין וב"ה מחייבין והלכה כב"ה אפ"ה כל שיש בו פשתן וכ"ש סדין של פשתן לבדו אסור ואין מטילין בו ציצת וכו'.

רב נטרונאי גאון

רמב"ם בהלכות ציצית⁸⁴: +/השגת הראב"ד/ ולוקח חוט אחד מן הלבן וכו' עד בארבע הכנפות. כתב הראב"ד ז"ל /א"א/ זה הסדר אין לו שרש ולא ענף ולמה יותר בתכלת מבלבן שהוא מין כנף וממנו מתחיל ובו מסיים ובכריכותיו הוא ממעט אין זה כי אם שגיון גדול, - והגאון רב נטרונאי ז"ל סידר אותו יפה סידור נאה מאד על דרך שאמרה ההלכה, וכמה שיעור חוליא כדי שיכרוך וישנה וישלש אתכלת קאי, ותנא דתנא הפוחת לא יפחות משבעה על הכריכות קאי שהן שלש מן התכלת וארבע מן הלבן מפני שמתחיל בלבן ומסיים בלבן, קושר תחלה סמוך לכנף קשר אחד בחוט לבן ובחוט של תכלת והוא שנקרא קשר העליון ואחר כך כורך שני חוטין אחד של לבן ואחד של תכלת עד שש כריכות והשביעית לבן לבדו וזהו שבע שאמרנו והן חוליא אחת ואלו הכריכות כולן על ששה החוטין המשלשלים והמשולשלים בכנף ובענין זה עושה ה' קשרים ובין כל קשר וקשר חוליא של שבע כריכות כאשר אמרנו, ונהגו לעשות חוליא אחת בשני קשרים סמוך לכנף ושתי חוליות בסוף הגדיל עם שלשה קשרים ובאמצע כורך בלא דקדוק בין מכונס בין מפוזר בתכלת ולבן עכ"ל. +

לעניות דעתי, יתכן לומר ש"נהגו" מלשון הראב"ד הוא, שכבר סיימו דברי רב נטרונאי. כוונת ראב"ד החותם מעין הפתיחה המשיג נגד הרמב"ם ולמה יותר בתכלת מבלבן. "נהגו" ר"ל דבריו הסמוכים, לעשות חוליא א' בשני קשרים וכו' ולא אסוף דבריו בתכלת ולבן⁸⁵. עוד מסתבר שלשון הזה, הינו העתק דברי האשכול, שהיה חותנו: וכן עבדי' האידנא, משום דקשר העליון <דאורייתא> הוא העקר, ולכך הן ג' מלמעלה.

והנה הראב"ד - תשובות ופסקים⁸⁶: בענין ציצית, דע כי הגאונים פירשום וסדרום על חמשה קשרים ושלש חליות, ושיעב' חוליא שבע כריכות בין הלבן והתכלת, שמאריכין החוט האחד כשיעור שלש הקפות של גודל וממנו כורכין ועושין ארבע כריכות, ומניחין חלק בין כריכה לכריכה ואותו חלק הוא מקום התכלת - בזמן שהיה, נמצאו ארבע כריכות ושלשה חלקים ביניהם וזהו שיעור חוליא. ועל כן אמרו במנחות כמה שיעור חוליא כדי שיכרוך וישנה וישלש. פי' בתכלת. וכשמתחיל לכרוך בלבן נמצאו שבע כריכות ארבע בלבן ושלש בתכלת. ועל זה אמרו הפוחת לא יפחות משבע והמוסיף לא יוסיף

⁸⁴ פרק א'.

⁸⁵ עיין ס' עוזר ישראל - ציצית עמ' ס'-ס"א.

⁸⁶ סימן ק"כ.

על שלש עשרה, ומאי שבע ומאי שלש עשרה, כריכות, והם חוליא אחת. ועושין חמשה קשרים שלשה למעלה ושנים למטה. ובין השלשה לשנים כורך דק דק ואין מניח חלק בין הכריכות ההם לפי שאינם בחשבון חוליא, ואין חוליא אלא מה שכורך בין קשר לקשר. הנה סדרתי לך מה שראיתי לגאון ועשיתי לפני הרב חמי ז"ל ושמח מאד עלי, וחורי הארץ אשר [אמרת] בני חורין יצאו מן השמועה ולא ידעו תוכן אופנה.

הרי כאן מביא מהגאונים בעצמם, ולכאורה, הכוונה היא לרב נטרונאי גאון עצמו, האומר שמניחים חלק - ואותו חלק הוא מקום התכלת בזמן שהיה, וכדברי הרב טבגר. כאן נאמר גם בפירוש, שעושין ג' קשרים למעלה ושנים למטה, וגם מזכיר בעל אשכול בהקשר זה עצמו.

רב יהודאי גאון

ספר האשכול - הלכות ציצית: והא דאמרי' הפוחת לא יפחות מז' חזי לן דלאו על האידנא קאמר, אלא בעידנא דהוה מצות תכלת שדומה לרקיע, ומשום הכי קאמר כנגד ז' רקיעים, - אבל האידנא דליכא מצות תכלת אלא מצות לבן בלחוד לא עבדינן ביה אלא חמש קשרים. - וכתב מר רב יהודאי בפסקות דיליה שני קשרים מלמעלה ושלש מלמטה, וכן הוא תורף דבריו ולאסור שני פעמים למעלה ולשלש שליש הזרת ולאסור מתחת ג' פעמים והנותר שני שלישי זרת להיות ענף. ורבינו חננאל ז"ל גאון כתב ג' קשרים מלמעלה וב' מלמטה. וכן עבדי' האידנא משום דקשר העליון <דאורייתא> הוא העקר ולכך הן ג' מלמעלה. וע"ע רבינו יהונתן, המנהיג.

לכאורה, היא מחלוקת קדמונית, אי ה' הקשרים בציצית תלויים בהעדר תכלת ובמילוי מקום סדר שלחוליות תכלת ולבן המפורש בגמרא, או הם נהגו גם בעת תכלת, ויש לעיין על לשון האשכול מהגאונים, ובלשון חתנו הראב"ד מרב נטרונאי גאון, לשון העיטור ולשון הרמב"ם בתשובה. הדעת נוטה לומר שבתחילת מקום חוליות תכלת קושרים אותם, לפי שלא מצאנום בתלמוד כלל, באופן המלמד כי כל מקום אשר זכרו הגאונים מה' הקשרים, מובן מכלל כי התכלת תיעדר בזמנם.

רב נחשון גאון

ספר העיטור בהלכות ציצית: ובשאלה לר' [ובשאלתא לבריה דרבנו] נחשון ריש מתיבתא [מתיבת'] תכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד, ושמו על שם ערבי למאסמ"א [סמא כגון⁸⁷ אסמא] וארגמן בנפסגא"ה [בנפסג בנפסג].

הגאונים מדרכם בתשובות וכתבים רבים, לפרש תיבות מילים ומושגים, משונים ומוזרים אצל בני דורם ותקופתם. דברים ידועים ומוכרים, אינם טעונים ביאור ופירוש.

רס"ג

משנת רבי אליעזר⁸⁸: ר' מאיר אומ', קשה עונשו שללבן יתר מענשו שלתכלת. משל למלך, שקרא לשני עבדיו. לאחד מהן אמ' לו, הבא לי חותם שלטיט, ואחד מהן אמ' לו, הבא לי חותם שלזהב. פשעו שניהן, ולא הביאו. איזה ענשו קשה, הוי אומ', זה שאמ' לו שלטיט, ולא הביא. כך מי שאינו עושה ציצית - בזמן הזה - מן הלבן קשה עונשו ממי שלא היה עושה - באותו הזמן - תכלת.

⁸⁷ נ"ל אפשר שהאות וי"ו פתוחה, ונקראת: כגוון. השמים בערבית שמם: סמא או סמה.

⁸⁸ בפרשה י"ד.

מדרש זה הינו משויך לבית מדרש שלרס"ג, לפי סימנים רבים. מדרש מאוחר זה, הסתמכותו ותלותו בתורת רס"ג, דבר ידוע הוא⁸⁹.

רב שמואל בן חפני גאון

וראוי להיות אחר מן החוטים התלולים ארוך יותר כדי לכרוך בו עליהם כמו שאבאר כאומרם יאתיב ראבה קא אמ' משמא דרב חוט שלכרך עולה לו מן המנין אמ' ליה רב יוסף שמואל אמרה ולא רב איתמר נמי אמ' ראבה בר בר חנה [סח] לי ר' יאשיה דמן אושא חוט שלכרך עולה לו מן המנין - והחוט שאמרנו שהוא ארוך יותר יהיה תכלת - בזמן שהתכלת מצוי וכו' וע"ע בריש פ"ט שם.

רי"ף

בהלכות קטנות לרי"ף - בהלכות ציצית: והאידנא דלית לן תכלת, רמינן ליה לסדין ציצית ממיניה ושפיר דמי וכו' ובתשובות הגאונים החדשות⁹⁰: זו השאלה לר' ברוך החכם ז"ל וכו' ובזמן הזה שאין לנו תכלת צריך שנעשה הציצית מצמר כי לא יתכן צבע [א]לא [ל]צמר שהוא קרוב להיות תכלת והפשתן לא יתכן ממנו תכלת. וכזו אמרו תניא היה ר' מאיר אומ' קשה ענשו של לבן מענשו של תכלת וכו'.

ספר האשכול

בהלכות ציצית: והא דאמר' הפוחת לא יפחות מז' חזי לן דלאו על האידנא קאמר, אלא בעידנא דהוה מצות תכלת שדומה לרקיע, ומשום הכי קאמר כנגד ז' רקיעים, אבל האידנא דליכא מצות תכלת אלא מצות לבן בלחוד לא עבדינן ביה אלא חמש קשרים.

רמב"ם

בפירוש המשנה לרמב"ם - מנחות⁹¹: מצות ציצית כוללת שני צווין, האחד שיהו ציציות בכנפות הטליתות והוא אמרו ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם, וזה נקרא לבן לפי שהוא צמר לבן או פשתן לבן כפי התנאים והכללים שנתבארו בתלמוד בדיני הציצית, והצווי השני שיתן חוט צמר תכלת כרוך על אותם הציציות וחוט זה נקרא תכלת והוא אמרו ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת, ואינו אצלינו היום לפי שאין אנו יודעים צביעתו, לפי שאין כל גון תכול בצמר נקרא תכלת, אלא תכלות מסויימת שאינה אפשרית היום, ולפיכך אנו עושים הלבן לבדו וכו' - רמב"ם בהלכות ציצית⁹²: קשה עונש מי שאינו - מניח - לבן [יתר] מעונש [מי] שלא - הניח - תכלת, לפי שהלבן מצוי לכל, והתכלת [אינה] מצויה [לכל, לפי שאינה מצויה] בכל מקום ולא בכל זמן מפני הצבע שאמרנו: - שו"ת הרמב"ם⁹³: אבל עכשיו הואיל ואין לנו אלא לבן לבד וכו' ובס' שו"ת הרמב"ם⁹⁴: וכל מה שהזכיר ר' יצחק ב"ר ברוך ז"ל בתשובתו עליו בזה, כבר ראיתיו, והוא אינו אלא ניצוח למי שקדם (לו).

⁸⁹ עיין לדוגמא בפ' רס"ג לבראשית עמ' 181, 251, 369, 423. בפרט עיין על מאמר לפתרון בעיית ל"ב מדות ו"משנת רבי אליעזר" בעמ' ל"ו.

⁹⁰ עמנואל סימן קמ"א.

⁹¹ פרק ד'.

⁹² פרק ב'.

⁹³ סימן קל"ח.

⁹⁴ סימן קכ"ב.

רמב"ן

לפרשת תצוה: והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים, וכתוב ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור ועטרת זהב גדולה ותכריך בוך וארגמן וכו'.

טור

אורח חיים⁹⁵: וגדול עונש המבטל עתה ממה שהיה עונשו בזמן שהי' תכלת מצוי, שאז לא היתה מצויה כל כך ולא היה כל אדם יכול לחזר עליה משא"כ עתה וכו'.

מנורת המאור שני⁹⁶

וגדול עונש המבטל מצות ציצית בזמן הזה מעונש המבטל אותה בזמן שהתכלת מצויה, מפני שלא היה כל אדם יכול להשיגה. אבל עתה שאין התכלת מצויה, אין במצות ציצית טורח ולא חסרון כיס כלל, כי אם חוטין בלבד. - וגרסי' - במדרש - ר' מאיר אומר קשה עונשו של לבן מעונשו של תכלת. משל למלך שקרא לשני עבדיו. לאחד אמ' הבא לי חותם של זהב, ולאחד אמר הבא לי חותם של טיט. פשעו שניהם ולא הביאו, איזה מהם ענשו קשה, הוי אומר זה שאמ' לו הבא חותם של טיט. לפי' מי שאינו עושה ציצית בזמן הזה עונשו גדול.

לענ"ד, הרמב"ם בהלכותיו מעתיק דברי משנת רבי אליעזר, כדרכו בשאר מקומות, ומשנת ר"א אפשר שאב משאילתות, ולגבי הטור ומנורת המאור מסופקני, כי גם בעל מנורת המאור רגיל להביא משם, וכדברי המו"ל בראשונה, ומאידך, דרכו הוא להעתיק דברי הטור, כדברי המו"ל ג"כ. בכן לא ברור אצלי מוצא שניהם בזה, ועיין. עכ"פ, בכולם רעיון האחד, הנמצא מבואר ומפורש בשאילתות ובמשנת ר"א, שכן הברייטא שבגמרא אינו מזכיר כלל בזמן הזה ובזמן התכלת, ומשמעה הכול כשהתכלת מצויה. וע"ע לשון רבינו ברוך לעיל, שגם בתשובת רמב"ם לעיל מזכירו בשם אחר.

גניזת תכלת וחתימת תלמוד וכיבוש ישמעאל

צור תעודה - חתום תורה בלמדי

לענ"ד, מקום יש לבאר טעם, אשר דווקא בכיבוש ישמעאל נגנזה התכלת. כנראה, המצווה הזאת, אף בכוחה לגרש שוב את בני ישמעאל מארצנו הקדושה והטהורה. התקופה ההיא מתייחדת אף בחתימת תלמוד, דהיינו סוף הוראה.

המסתבר, שגניזת תכלת וחתימת תלמוד מקושרים. אפשרות אחת קיימת לפרש, שתכלת מהווה חותמת כמבואר, ובמקום חותמת תכלת שנגנזה, נחתם תלמוד כחותם חילופי.

מעניין הדבר, שבתלמוד העתיק יותר שבידינו, הוא ממס' שחולין הפרק גיד הנשה, הבא אחרי פרק כיסוי הדם, ושם בסופו⁹⁷ מאמר רבא, בשכר שאמר אברהם אבינו אם מחוט ועד שרוך נעל, זכו בניו לשתי מצות - לחוט של תכלת ורצועה של תפילין. לפי דרכינו, המכוון הוא אשר תלמוד החתום, מחליף חוט של תכלת, שנים רבות מאוד.

---

⁹⁵ סימן כ"ד.

⁹⁶ פרק ב' - תפילה הלכות ציצית.

⁹⁷ פ"ח, ב'.

Furthermore⁹⁸, Rosenthal's claim of the exclusive oral transmission of the Babylonian Talmud into the ninth century is refuted by hard evidence: a manuscript of tractate Óullin written on a scroll! The switch over from scroll to codex for the copying of Hebrew books is said to have taken place by the seventh century. Maimonides identified a fragment of a Talmud manuscript as being "approximately 500 years old" because it was written on a scroll, indicating the beginning of the seventh century as the latest date for Talmud manuscripts on scrolls in Rambam's opinion.

The early date of the Óullin scroll is corroborated by its extraordinary orthography, exhibiting many ancient forms previously considered uniquely Palestinian by scholars who assigned an inferior linguistic tradition to Babylonia. This scroll now demonstrates that in the early period the Babylonians had a linguistic tradition that incorporated some of the so-called Palestinian characteristics. The above, combined with other features, suggest that this extended fragment is a major candidate for being the oldest Talmud manuscript ever recovered. The scroll may have been part of the written Talmud texts prepared by the Babylonian geonic academies for dissemination in Spain and North Africa (and later perhaps other European destinations). Interestingly, the wording of the text is surprisingly close to ours.

ולא אנחנו התחלנו בחיפוש⁹⁹, כבר רבותינו הראשונים תרו אחרי כתבי יד קדומים. כך למשל כותב רמב"ם בספר ההלכה שלו¹⁰⁰: **יש נוסחאות מן הגמרא שכתוב בהן האומר לחבירו אל תפרעני אלא בעדים ואמר לו פרעתיך בפני פלוני ופלוני והלכו למדינת הים אינו נאמן**. וטעות ספרים הוא, ולפיכך טעו המורים על פי אותן הספרים. **וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות ומצאתי בהן שהוא 'נאמן'**. והגיע לידי במצרים **מקצת גמרא ישנה כתוב על הגוילים** כמו שהיו כותבין קודם לזמן הזה בקרוב **חמש מאות שנה** ושתי נוסחאות מצאתי מן הגוילים בהלכה זו, ובשתיים כתוב ואם אמר פרעתי בפני פלוני ופלוני והלכו למדינת הים **נאמן**, ומפני טעות זו שאירע למקצת הספרים הורו מקצת גאונים וכו'.

הגדרת הרמב"ם 'מקצת גמרא ישנה', 'במצרים', 'כתוב על הגוילים' כמו שהיו כותבים קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה, מגרה אותנו לחשוב כאילו הגיע לגניזה הקהירית. על כל פנים קביעתו הפליאוגרפית, שמגדירה את זמנם של הגוילים כחמש מאות שנה לפניו, אם נקבל אותה כעובדה, מביאה אותנו לטקסט תלמודי כתוב בשנת שבע מאות (700).

אין לנו כתב יד של תלמוד משנת 700. אבל כיון שהזכרנו שהתורה נקראת 'תורה שעל פה', שכאמור נוצרה מתחילתה על פה וגם נמסרה על פה, מן הראוי לבקש אחר התאריך שבו הועלתה תורה שעל פה על הכתב. ובנסיבות שאנו כאן נשאל: מהו כתב היד בעל התאריך הקדום ביותר?

⁹⁸ <https://shammafriedman.files.wordpress.com/2014/05/78.pdf>

⁹⁹ <https://web.nli.org.il/sites/nli/hebrew/collections/jewish-collection/talmud/articles/pages/talmud-mss-rosenthal.aspx>

¹⁰⁰ בהלכות מלוה ולוה פט"ו ה"ב.

ובכן, העדות הישירה בדבר התאריך הקדום ביותר לכתב יד מהספרות התלמודית, קולופון, שהסופר כותב בסוף החיבור: 'אני, פלוני בן פלוני, כתבתי זה הספר במקום פלוני ובתאריך כך וכך'. התאריך הקדום ביותר הוא שנת 1066 המאה ה"א וכו' ומדובר בדף אחרון של מסכת אבות שנכתב בעיר צור. וכאילו ידע הסופר שהוא משאיר בידנו מסמך היסטורי, כפל ושילש בו שלושה תאריכים: מנין השטרות, מנין החורבן ומנין היצירה. ואחר כל זה התאריכים אינם מתאימים (אחד מהם טעות). אבל כבר הראיתי וכו' שאפשר לעמוד על תאריך כתבי היד בדרך עקיפה, ולהגיע לתאריך קדום יותר. בשני מקומות בתלמוד, במסכת סנהדרין צ"ז ע"א ובמסכת עבודה זרה ט ע"א, מובאת מעין ברייתא 'תנא דבי אליהו', העוסקת בתאריכים, וכך כתוב בה: ששת אלפים שנה הוי העולם: שני אלפים תוהו, שני אלפים תורה, ושני אלפים ימות המשיח. ובעוונותינו שרבו יצאו מהם מה שיצאו ועדיין משיח בן דוד לא בא

אנו כידוע לכם, בתאריך ה' אלפים תשס"ד, כלומר מן האלפיים של שנות המשיח יצאו כבר כמעט כולם, ויש לו למשיח רק עוד 236 שנה לבוא. במקום 'יצאו מהם מה שיצאו' הסתמי בתלמוד שבדפוס, כתוב בכתבי היד של התלמוד במפורש כמה יצאו. כלומר בשני המקומות מופיעים תאריכים בתוך הברייתא. בכתב היד השלם היחיד לתלמוד הבבלי - כ"י מינכן 95 - שנכתב על פי הקולופון שבסופו בשנת 1343, התאריך הכתוב בברייתא בסנהדרין הוא שש מאות ותשע עשרה (859 לספירה). התאריך הקדום שכולם מצוי בכתב היד התימני למסכת סנהדרין, כתב יד שנחשף כאן לראשונה לקהל הרחב בזכות האתר החדש שלנו, והוא עולה לרשת בצילום מעולה, וכתוב בו: 'יצאו מהן **חמש מאות ותשעים שנה**' שהיא שנת 830 לספירה. ובגיליון יש הערה: 'נ"א **חמש מאות שלושים ושמונה**' היינו שנת 778, - והיא העדות הקדומה ביותר בידנו לזמנו של כתב יד של התלמוד הבבלי.

1. הזוהר חדש¹⁰¹: (על התעודה זו תלמוד ירושלמי דכתיב צור תעודה חתום תורה בלימודי. בא"י שם נקראו למודי ה' ושם היו ולא בח"ל. וכתוב לתורה ולתעודה. ועל התמורה. זו תלמוד בבלי שפלפלו בלשון יהדת והכל היה לפני הקדוש ברוך הוא קודם שברא העולם). - ריקאנטי - פרשת יתרו: מדרש רות וזאת לפנינו בישראל, אין זאת אלא תורה, על התעודה, זו תלמוד ירושלמי שנאמר צור תעודה חתום תורה בלימודי, צור תעודה בארץ ישראל שם נקראו למודי י"י ושם ולא בחוצה לארץ, וכתוב לתורה ולתעודה, ועל התמורה, זו תלמוד בבלי שבחוצה לארץ שחלפו הלשון והדת, והכל היה לפני הקדוש ברוך הוא קודם שברא העולם. וכשתבין מה שכתבתי תבין מה טעם נמנעו רבינא ורב אשי מלעשות פסקי התלמוד לבד המשא ומתן, כי הוא העיקר, והבן זה. ובהגהות של"ה.

2. רש"י - ישעיהו: לתורה ולתעודה - זו תהא תשובתכם, שתשמרו את התורה, כמה שנ' למעלה צור תעודה חתום תורה, ולא תאמינו לדבריהם:

3. ספר חסידים¹⁰²: צור תעודה חתום תורה בלימודי תעודה שצריך לחפש אחר ראיות שיהיו מעידות על התורה שכן הוא, חתום תורה אלו פסקי הלכות אם חכם הלומד כדי להבין הקושיות והתירוצים צור תעודה ואם אינו מבין חתום התורה בלימודי ולא בלימוד של נצחון כגון שנים שמתוכחים כדי לנצח זה את זה אל תלמדם.

4. ספר אבודרהם¹⁰³: זכור נמת פירוש זכור מה שאמרת והוא מלשון נאם ה'. עדות לא תשכח מפי זרעו שנאמר כי לא תשכח מפי זרעו. ולכן חותם תעודה תתיר סודך שים בלימודך. על שם

¹⁰¹ כרך ב' (מגילות) מגילת רות.

¹⁰² סימן רפ"ח.

¹⁰³ סדר תפלת יום הכפורים.

שכתוב צור תעודה חתום תורה בלמודי. הוא מבקש מאת השם שיתיר אותו חותם. והטעם שיגיע העת שיבא אליהו שיפרש לנו סודות התורה שהם סתומות מעינינו.

5. ליקוטי מוהר"ן¹⁰⁴: דע שיש חותם, ויש חותם בתוך חותם. חותם הוא, כי יש מוכיחי הדור, והם בחינות רגלין. ונקראים רגלין, על שם שהם לימודי ה'. היינו שלומדין כביכול את ה', שנותנין לו עצות. והם הולכים בשליחותו לישראל, להוכיחם ולהחזירם להשי"ת. ועל שם זה נקראים בחינות רגלין, על שם העצה. כמו שפי' רש"י על וכל העם אשר ברגליך, ההולכים אחר עצתך. וע"ש ההליכה, שהולכים בשליחותו להוכיח כנ"ל. וכשהשי"ת גוזר גזר דין בעולם, והדין הוא התורה, כי צריך להיות דין תורה. ומחמת שהם לימודי ה', הוא מתייעץ עמהם, ומגלה להם הדין תורה, שנגזר על הדור. והם מכסים זה הדין תורה וחותרין אותו, בבחי' מעין חתום, שלא יינקו ממנו החיצונים, שלא יהיה נעשה ממנו ח"ו דין אכזרי. וזה בחי' חתום תורה בלימודי, היינו בלימודי ה' נחתם הד"ת שלא יינקו ממנו החיצונים. והם כשנגלה להם הדין תורה, הולכים ומוכיחים הדור, כדי להחזירם למוטב להמתיק הדין. ואפי' בשעת מוסר, נזהרין להחיתים ולהסתיר, שלא יינקו ממנו החיצונים. בבחי' ובמוסרם יחתום, ועל שם זה הן בחי' חותם וכו' וכשהרע של הדור גובר על החותם הנ"ל, ומקלקל אותו ח"ו, אזי נתקלקל שלום העולם. ונעשה גירושין ומחלוקת בעולם, היפך השלום. בבחי' ומתבל ינידוהו, כי מחותם נעשה נדת, כי הם במספר השוה כמובא וכו' ושם¹⁰⁵: גם בחי' תפילין, שהוא חותם דקדושה, נתתקן על ידם, בבחי' חתום תורה בלימודי:

החותם אמת

התכלת, מהותה ומשמעה חותם אמת, וכן חתימת תלמוד סוף הוראה, חתומה היא בחותם אמת.

ובסודי רזי סמוכים - שער הנולד:

א	מ	ת
לף	מ	י'
מדה	מ	ודו
מלתי	מ	ולתו
ממדיווד	מ	ומדיוו
ממלתודוולת	מ	ומלתודוו

הרי מן אמת א' כתיב תחתיו לף ותחת ל' יש מ"ד וכך הולך כל שיטה עד שתמצא שיטה אחרונה שיש בה תלמוד התורה נקראת אמת קנה ואל תמכור ובשיטת שישית יש ב' פעמים תלמוד כי עיקר התלמוד יוצא מששה סדרי משנה זהו תורת אמת היתה בפיהו האמת במילוי כך ה"י אל"ף מ"ם ת"ו בגימטריא תרי"ב וכן תלמידי חכמים בגימטרי' ברית כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברי"ת לכך ברית בסופי אילו תיבות וכתוב' יושר' דברי' אמת' וסמך לו דברי חכמים בסוף הקהלת לומר על דברי חכמים נכרתה ברית אמת "שער הנולד הוא שער עמוק מאוד. ואם תאמר תו בלא י' כמו והתוית תו אז יש לך לגלגל שער אחר כך

א	מ	ת
לף	מ	ו
מדה	מ	ו
מלתי	מ	ו
ממדיווד	מ	ו

¹⁰⁴ תורה כ"ב.

¹⁰⁵ תניינא - תורה ה'.

ממלתוולת	מ	ו

הרי בשיטה שלישית וחמישית נמצא דום ובשיטה רביעית ושישית תמצא מלתו כי כל איש אמת צריך שידום מלתו ולא ישקר בדיבורו המשכיל ידום דברה לשוני בחכי אבל ועצת נפתלים נמהרה וכן חש מל דממה וקול אשמע מדוע באתי ואין איש קראתי ואין עונה "

ספר אור זרוע¹⁰⁶: אלף בית: אלף טעמי בי"ת, זשה"כ בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ. למה ברא הקדוש ברוך הוא את עולמו בבראשית, אלא בי"ת רא"ש ברכ"ה אשי"ת, למה, בעבור אמת, ללמדך שבמקום האמת ברכה מצויה, אל"ף בי"ת, אל"ף אמת, בי"ת ברכה, סמך ברכה אל האמת. אל"ף היינו תלמוד, בי"ת ברכה, סמך ברכה לתורה, זשה"כ כי אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד. הכל בכלל ברכה, והתורה קרויה אמת, שנאמר אמת קנה ואל תמכור. ללמדך שבמקום תורה האמת, ובמקום אמת תורה, והברכה במקום שניהם, ושניהם במקום ברכה, וסתם ברכה תורה ואמת.

כך בספר חסידים¹⁰⁷: אם יש [לאדם] (צריך) למכור (ספרים) ימכור תורה שבעל פה (יותר ברצון ממה שימכור תורה שבכתב שתושבע"פ דומה) [שדומים] לצמר ופשתים שעומלים (בה) ואורגים בה לכך נקראת מסכתא לשון אריגה כמו עם המסכת ד(כתיב גבי) שמשון הלכות לפרקים שמקבץ כל (ה)דברים (של) [לעניין] אחד זו היא מסכתא.

שלי"ה¹⁰⁸

הקדמה. ארבעה אלו: רשימה, חקיקה, חציבה, עשיה, הם ארבע מדרגות דישראל במעלת השגה, ומשה רבינו ע"ה על גביהן. והן חלוקים שתיים שהן ארבע.

וארבע זמנים: א' בית המקדש ראשון בנוי, ב' חרב, ג' בית המקדש שני בנוי, ד' חרב. לעומתם, א' נבואה, ב' סוף נבואה, ג' רוח הקודש, ד' סוף רוח הקודש. שתי הראשונות נעלמות, השניות בערכם נגלות.

א' כל זמן בית ראשון נבואה, ניצוצי רשימו מהתפשטות משה רבינו ע"ה. בזמן גלות בבל אז נכנס לסוף רשימו, סוף הנבואה דניאל. מורה נבוכים בפרק מ"ה חלק ב' כתב, דניאל אינו נביא. ולכאורה משמע כן בפרק קמא דמגילה, 'וראיתי אני דניאל לבדי את המראה והאנשים אשר היו עמי לא ראו את המראה. אבל חרדה גדלה נפלה עליהם' [וגו']. מאן נינהו האנשים, אמר רבי ירמיה ואיתימא רבי חייא בר אבא, זה חגי זכריה ומלאכי, אינהו עדיפי מיניה ואיהו עדיף מיניה, אינהו עדיפי מיניה דאינהו נביאי ואיהו לאו נביא, ואיהו עדיף מיניה דאינהו חזא ואינהו לא חזו. האברבנאל בריש ספר מעייני הישועה שלו חולק, והביא סדר עולם, כשמנו הנביאים מנו דניאל עמהם. ועוד, איך לא היה נביא, ונבואות גדולות ויקרות התנבא. והמאמר הזה אדרבה משם ראייה, דהא איהו חזא ואינהו לא חזו. ומה שאמרו אינהו נביאי, הענין נביא נקרא מי שנשתלח להגיד נבואתו לישראל, כי 'נביא' מלשון 'ניב שפתים' כמו שאמרו רבותינו ז"ל על 'אהרן אחיך יהיה נביאך', דניאל אף שמעלתו גדולה לא נשתלח להגיד לישראל, על כן לא נקרא נביא. וכי תימא הכל טעמא מאי, ויש לומר חגי זכריה מלאכי חזרו עם הגולה לארץ ישראל, על כן הוצרכו להיות שלוחים מה' לישראל, מה שאין כן דניאל. והנה כתיב 'דבר ה' אל אברם במחזה', ופשוט שמעלת אברהם אבינו למעלה למעלה ולא קוריהו נביא,

¹⁰⁶ חלק א' - אלפא ביתא סימן ט"ז.

¹⁰⁷ סימן תתקכ"ח. בכ"י פרמה הוא תרס"ז.

¹⁰⁸ פרשת חוקת - תורה אור.

אלא מפני שלא היה שלוח מאתו יתברך. כך הוא דרך האברבנאל עיין שם. ואני קורא אהרמב"ם ואברבנאל אלו ואלו דברי אלהים חיים, כי היה נביא רק היה סוף נבואה, וכל זה חלק רשימו.

ב', בזמן פרס ומדי, מרדכי התחלת הגאולה סוד חקיקה, הוא רוח הקודש ושרשו, כי כולל רוח הקודש כמו שמשוה רבינו ע"ה כולל הנבואה. וזהו מרומז ברבתי דאסתר, ומרדכי למטה לעומת משה רבינו ע"ה למעלה. וכמו כן קיימו למעלה מה שקבלו למטה. ומנלן שמרדכי עצם רוח הקודש, דאמרו רבותינו ז"ל אסתר ברוח הקודש נאמרה.

ג', אחר כך שמעון הצדיק, התחלת בית שני וקיומו בימי יון רוח הקודש סוד החציבה, והוא היה משירי אנשי כנסת הגדולה, נחתם תורה שבכתב, והיה הולך ומתמעט רוח הקודש עד החורבן.

ד', אחר כך בגלות אדום הופיע בת קול, סוד גילוי בסוד עשיה, עד חתימת התלמוד, ואז אין לנו אלא התורה הזאת.

ר' צדוק הכהן מלובלין

1. מחשבות חרוץ¹⁰⁹: ועל זה רומז פתיחת וחתומת התלמוד בבלי באות המ', כי התלמוד הוא שלימות כל התורה שבעל פה כולה דליכא מידי מה ששום תלמיד ותיק עתיד לחדש עד ימות המשיח דלא רמיזי בתלמוד, וזהו חתימת התלמוד שעליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע, ומסיים גם כן במה שמתחיל דאחר הסיום גם כן עדיין עומד בהתחלה ולא שחוזר להתחלה הראשונה שהוא אות הא' רק לאות המ' עצמה, כי עדיין הוא עומד על השגה זו שהוא השגת כללות תורה שבעל פה כולה, דבכל פעם משיג אור בהיר יותר באותה השגה עצמה מה שלא טעם עד הנה עדיין, וזהו ההתחדשות שיהיה לעתיד היינו התחדשות של טעימות באותה השגה עצמה עד שנראית כמושג חדש אצלו וכאמור:

2. רסיסי לילה¹¹⁰: ובחתימת התלמוד אז נשלם כל התורה שבעל פה כמו דהתורה שבכתב כתיבא ומנחא כן תורה שבעל פה אחר חתימת התלמוד בו כלול כל תורה שבעל פה וכל מה שחידשו חכמי הדורות אחר התלמוד הכל מה שהוציאו בפלפולם וחכמתם מתוך התלמוד והכל רמוז בו [וכן בכל ספרי דאגדתא מחז"ל שכולם נסדרו עוד לפני התלמוד וכן הותר כתיבתם עוד מקודם] ועל כן אז הותר כתיבת תורה שבעל פה כמו שכתבתי במקום אחר דמשמע בכמה דוכתי דבחתימת התלמוד אז התחילו לכתוב גם כן [ועיין בהקדמת ספר עץ חיים על משניות] כי אז כבר נגמר התגלות כל קומה השלימה דתורה שבעל פה והאירה בנפשות דבני ישראל להיות מקורם ושורשם תקוע ואחוז בתורה שבעל פה גם כן בהתגלות. וממילא גם הגופות המלבישים הנפשות שהם דוגמת אותיות הכתב הם מקבילות לאותיות התורה שבעל פה ובאה גם התורה שבעל פה בהתלבשות גופני בעולם הזה ועל כן ניתנה לכתוב גם כן. וממילא מאז והלאה גם קדושת ימי החנוכה שהוא הארת התורה שבעל פה נתלבשה ההארה גם בגוף. ועל כן התחילו דורות אחרונים לנהוג שמחה גופנית וסעודות גם כן ואף על פי שאינן נביאים בני נביאים הם דכבר הגיעה ההארה להיות מורגשת בפועל בגוף גם כן מאחר שהוא המלבוש וכלי הקיבול להאור דתורה שבעל פה. ומה שכתבו המנהג לאכול מאכלי חלב הוא דוגמת מנהג מאכלי חלב בשבועות בקבלת תורה שבכתב כי החלב יונקים משדי האם ועיקר קבלת התורה הוא להכיר נותן התורה יתברך שמו שממנו יונק הכל. ועל דרך זה בחנוכה בתורה שבעל פה העיקר הוא הכרת היניקה מאם הבנים כנזכר לעיל:

¹⁰⁹ אות י"ב.

¹¹⁰ אות נ"ו.

3. תקנת השבין: ונבוכדנצר הוליך הים לבבל דשם נתיסד אחר כך התורה שבעל פה בתחילה על ידי החרש והמסגר ואנשי כנסת הגדולה, ונסתיים אחר כך בסוף האמוראים בחתימת התלמוד בבלי שהוא כולל כל חכמת התורה שבעל פה כולה ושם נתגלה האור יותר כי שלימות תורה שבעל פה נתגלה יותר אחר החורבן ראשון ושני, דעל זה היה חורבן ראשון ושני להיות נבנה אחר כך ביתר שאת דגדול יהיה כבוד הבית האחרון ובנין הקיים לעד, ועל כן אמרו דבתשעה באב נולד משיח כי על זה היה החורבן להוליד על ידי זה נשמת משיח, ועל כן אמרו דמצאו אז כרובים מעורים זה בזה שהוא תכלית הדביקות דכנסת ישראל באלקים חיים שמזה נצמח התגלות שורש הקדושה שיבורר בביאת בן דוד במהרה בימינו אמן, שגם בהיותם בתכלית הירידה שאין למטה ועד לעפר לא ניתקו משורשם שבקדושה כלום:

רימוני

רש"י - איכה: קראתי למאהבי - לאותם שמראים עצמם כאוהבים: המה רמוני - כגון בני ישמעאל שהיו יוצאים לקראת הגולים כשהיו השבאים מוליכים אותם דרך עליהם ומראים את עצמם כאילו מרחמים עליהם והיו מוציאים להם מיני מלוחים נודות נפוחים כסבורים שהוא יין ואוכלים וצמאים ורוצים לשתות וכשמתיר הנוד בשיניו היתה הרוח נכנסת במעיו והוא מת והוא שאמר הכתוב ביער בערב תלינו וגו' לקראת צמא התיו מים יושבי ארץ תימא בלחמו קדמו נודד וכו'.

ובירושלמי - מסכת תענית¹¹¹: אמר רבי יוחנן שמונים אלף פירחי כהונה ברחו לתוך חיילותיו של נבוכד נצר והלכו להן אצל ישמעאלים אמרון לון הבו לן נישתי דאנן צחיי הביאו לפניהן מיני מלוחין ונודות נפוחות אמרון לון אכלון ואתון שתיי וכיון דהוה חד מינהון שרי זיקא ויהיב ליה גו פומיה הוה רוחא נפק והוה חנק ליה הדא הוא דכתיב משא בערב מטול רב בערביי ביער בערב תלינו מי נתונים ביער הלבנון בערב תלינו אלא אורחות דדנים כן אורחהון דבני דודייא עבדין ישמעאל שצמא לא לקראת צמא התיו מים ויפקח אלהים את עיניה ותרא באר מים לא מן טיבותכון אתון לגביכון כי מפני חרבות נדדו וכו'.

ושם - מסכת ראש השנה¹¹²: דאמר רבי סימון בשם רבי יהושע בן לוי אין הקדוש ברוך הוא דן את האד' אלא בשעה שהוא עומד בה מה טעמא אל תיראי כי שמע אלהים אל קול הנער באשר הוא שם וכו'.

ובבראשית רבה - פרשת וירא¹¹³: באשר הוא שם אמר ר' סימון קפצו מלאכי שרת לקטרגו אמרו לפניו רבון כל העולמים אדם שעתיד להמית בניך בצמא אתה מעלה לו הבאר, אמר להם עכשיו מהו, אמרו לו צדיק, אמר להם איני דן את האדם אלא בשעתו קומי שאי את הנער וגו'. ובמקבילות.

מס' סנהדרין¹¹⁴: איני? והא שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים הנעשה בלז, ומאי ניהו - תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום. ועמוסי יריכי נחשון בקשו לקבוע נציב אחד, ולא הניחן אדומי הלז, אבל בעלי אסופות נאספו, וקבעו לו נציב אחד בירח שמת בו אהרן הכהן! - חשובי מחשבי, גלויי - לא מגלו. ובח"א מהרש"א.

¹¹¹ פרק ד'.

¹¹² פרק א'.

¹¹³ פרשה נ"ג.

¹¹⁴ דף י"ב, א'.

איגרת תימן: ואתם, אחינו, ידוע לכם שהקדוש ברוך הוא הפילנו במהמרות עונותינו בתוך אומה זו, שהיא אומת ישמעאל, שרעתם חזקה עלינו, והם מתחכמים להרע ולמאוס אותנו כמו שגזר עלינו יתברך: "ואויבינו פלילים", ושלא תעמוד על ישראל אומה יותר אויבת ממנה ולא אומה שהרעה בתכלית הרעה לדלדל אותנו ולהקטין אותנו ולמאוס אותנו כמוהם, שאפילו דוד המלך עליו השלום כשראה ברוח הקודש כל הצרות העתידות לישראל התחיל לצעוק ולקונן בלשון האומה מרעת בני ישמעאל ואמר: "אוי לי כי גרתי משך שכנתי עם אהלי קדר", וראו איך זכר קדר משאר בני ישמעאל, לפי שהמשוגע הוא מבני קדר כמו שהוא מפורסם מיחוסו. ועוד דניאל לא ספר קטנותנו ודלדולנו אלא במלכות ישמעאל שתכנע במהרה, שכן אמר: "ותפל ארצה מן הצבא ומן הכוכבים ותרמס", ואנחנו בעודנו סובלים שעבודם וכזביהם ושקרותם למעלה מיכולתנו שאין ביכולת האדם כח לסבול, ויהי כמו שאמר דוד עליו השלום: "ואני כחרש לא אשמע וכאלם לא יפתח פיו". וכמו שהוכיחנו רבותינו לשאת כזבי ישמעאל ושקרו ולשתוק ממנו, וסמכו זה לפסוק שכתוב בשם בניו "ומשמע ודומה ומשא" - שמע דום ושא! וכו'.

הנראה לפי דרכינו הוא, אשר תכלת משמעה חותם אמת, ולהוציא מזיופי הרמאים בקלא אילן, ע"ד לשון רש"י מסכת עבודה זרה: ודרך הרמאים למכור קלא אילן בשם תכלת. ובר"ן עם אחרונים. בעוד הישמעאלים רמאים מאוד, קראתי למאהבי – המה רמוני כרש"י, וכלשונות רמב"ם באיגרתו הנ"ל, בכך נפלה ונגנזה האמת שבתכלת.

כנגד החמה ולבנה

התוספתא - מס' סוכה¹¹⁵: בזמן שחמה לוקה סימן רע לאומות העולם, לבנה לוקה סימן רע לשונאיהם של ישראל, מפני שהגוים מונין לחמה, וישראל מונין ללבנה וכו' ובמקבילות.

1. שו"ת תשב"ץ¹¹⁶: מה ששאלת מפני מה נצטוינו למנו' חדשינו ללבנ' הואיל ולבסוף נצטרך לעבר השנה כדי להשוות עם החמה. גזרת הכתו' הוא כי לשני המנינים אנו צריכין. מונין ללבנה כי כל מועדינו הם תלויים בלבנה בט"ו לחדש באחד לחדש בעשור לחדש. ומנין החמה חג האביב חג האסיף - וזאת היא שלימו' חכמתנו על האומו' האחרו' - כי הנוצרים מונין לחמה וכל שנותם הם משס"ה ימים ורביע והחמה אין לה חדש והוצרכו לחלוק השנה לשנים עשר חדש חדש אחד שלשים יום וחדש אחד אחד ושלשי' יום ולפעמים תחלת חדשם הוא בתחלת חדש הלבנה ולפעמים באמצעו ולפעמים בסופו וזאת הסכמה מהם ואינו ענין טבעי. והישמעאלים מונין חדשיהם ללבנה. ואין ללבנה שנה אלא שמונין שנים עשר חדשי לבנה ועושין אותם שנה ואינם כי אם שנ"ד ימים או שנ"ה ימי' ויחסר להם משנת החמה י"א ימים בכל שנה על כן חג פסחם הוא משתנה בכל שנה ולפעמים הוא בקיץ ולפעמים הוא בחורף ובכל עתות השנה. ואומתנו השלימה היא מונה חדש ללבנה כי בכל חדש היא מתחדש'. והשנה היא מונה לחמה כי לעולם חג פסחנו הוא באביב עם תקון העבור וזהו שלמות גדול לאומתנו. וכל חכמי האומות הקדמונים שבחו תקוננו להשוות שנות החמה עם חדשי הלבנה ואתה הוקש' לך מה שהוא שבח ועילוי לתורתנו הקדושה ותרצה שנהיה כהם שהם בחשכה יתהלכו ולכל בני ישראל היה אור:

2. עקידת יצחק¹¹⁷: ויחלום עוד חלום אחר כו'. ירמוז בזה הנבואות האחרונות הקיימות אשר אין להם הפסק כי לזה בא חלומו על הנמצאים הנכבדים הקיימים ואמר והנה השמש והירח ואחד

¹¹⁵ פרק ב'.

¹¹⁶ חלק ב' סימן ר"נ.

¹¹⁷ בראשית - שער כ"ח.

עשר ככבים כו'. והוא סוף הישועות וההצלחות כלם אשר עליו נאמר כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה' וכו' - כי המאורות הגדולות שהם רמז למלכות אדום וישמעאל שהאחד מונה לשמש והאחד מונה לירח וכל י"א מזלות שהם ממשלות כל האומות זולת מזל ישראל הם משתחווים וכורעים לפניו והוא מאמר הנביא בעצמו וחפרה הלבנה ובושה החמה כו'. ובבני יששכר.

3. ר' צדוק הכהן מלובלין - ליקוטי מאמרים¹¹⁸: וידוע דסוד חמה ולבנה רומזים לקודשא בריך הוא ושכינתיה שכן כנסת ישראל לית להם מגרמם רק מה שמקבלים מה' יתברך, ואומות העולם מונין לחמה היינו כמו שאמרו על פסוק בכל מקום מוקטר מוגש וגו' דקרו ליה אלקא דאלקא היינו שכופרים רק בשכינתו יתברך בתחתונים שסוברים שעזב את הארץ, וזה שורש כל העבודה זרה שהתחיל בדור אנוש וכמו שכתב רמב"ם ועל כן הם סבורים שיעיל השתדלותם בעיני עולם הזה אם על ידי עבודה זרה וכשפים או על ידי סיבות טבעיות, כי סבורים דעולם הזה הוא נבדל מעצמותו יתברך שמו ומסור לטבע או לצבא השמים ושאר כוחות נפרדים: - וישמעאל מונין ללבנה אבל אין משוים חודשיה עם שנות החמה כנודע, והיינו כי הישמעאלים אינם עובדי עבודה זרה וכנודע מדברי הרמב"ם בהלכות מאכלות אסורות ובדורה דעה סוף סימן קכ"ג ושאר פוסקים ומיחדים יחוד גמור ומאמינים בהשגחתו בתחתונים ושאר דברים שלקח נביאם מתורתנו כל שורשי האמונה, רק שמכל מקום לא קיבלו עליהם תורת משה ולהתגייס ולהיות בשם ישראל יכנו, ועל כן אין שום חילוק ביניהם לשאר גוים כלל כי משוקעים במה שמשוקעים כמוהם ממש רק גרועים מהם במה שהם כעין יודעים רבונם ומתכוונים למרוד: 4. פרי צדיק¹¹⁹: ואמר הופיע נהיר כמה דאת אמר הופיע מהר פארן, והיינו דשם נאמר מקודם וזרח משעיר שהוא אור החמה שנקרא זריחה כמו שנאמר וזרח השמש ואומות העולם מונין לשמש, וכתב הופיע מהר פארן דבני ישמעאל מונין ללבנה, וזה נקרא הופיע זיו החמה האור ולא השמש ממש, ומייתי מינה דהופיע הוא זיו השמש וכו'.

מסתבר שתכלת ולבן הם נגד החמה והלבנה, ואדום וישמעאל. ע"ז רמזו רבותינו במנחות¹²⁰: תניא, היה רבי מאיר אומר: גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת וכו' וכלשון רמב"ם אשר זכרנו: ושלא תעמוד על ישראל אומה יותר אויבת ממנה, ולא אומה שהרעה בתכלית הרעה לדלדל אותנו ולהקטין אותנו ולמאוס אותנו כמוהם וכו'.

רבינו בחיי - פרשת ניצבים: ומה שהזכיר "אויבך" על ישמעאל ו"שונאיך" על עשו, מפני שהאויב גדול מן השונא, כי השונא אף על פי שיריע לו יעשה על דרך הרחמנות, אבל האויב הוא שבלבו איבה עולמית, לא ישים לו רחמים, על זקן יכביד עולו מאד, וזה מסוד הלשון ודקדוקו, כי "אויב" הוא מלשון אבוי, ואותיותיהם שוות, ועל שם שהנופל בידו צועק "אוי ואבוי" וכו' ומפני שבני ישמעאל קשין לישראל יותר מבני עשו, לכך קראן הכתוב "אויבך". וכן אמרו: תחת אדום ולא תחת ישמעאל. וכן מצינו בהקב"ה שאמר: "על רבעים לשונאי", אבל באויביו נאמר: "ואיבי ה' כיקר כרים כלו בעשן כלו". למדך כי האויבים אין להם השארות כלל, ולכך ימשילם לחלב הכבשים, שהכל כלה בעשן.

הרי שגדול עונש של בני ישמעאל מעונש של בני אדום, וע"ע עץ הדעת טוב מרב חיים ויטל ז"ל.

¹¹⁸ עמוד קל"ז.

¹¹⁹ ויקרא - ראש חודש אייר.

¹²⁰ מ"ג, ב'.

עשיו בחינת טלית שכולה תכלת¹²¹, כאשר ישמעאל בחינת מעין נגנזה התכלת, שכולו לבן¹²². לכן לא הניחם אדומי הלז לזוג, שבידם דברים נעשים בלז.

ע"כ נכשל קורח בטלית שכולה תכלת, כבמדרש תנחומא - פרשת קרח¹²³: ויקח קרח. מה כתיב למעלה מן הענין, דבר אל בני ישראל [ואמרת אליהם] ועשו להם ציצית, א"ל קרח למשה רבינו, משה טלית שכולה תכלת, מהו שתהא פטורה מן הציצית, א"ל משה חייבת בציצית, א"ל קרח טלית שכולה תכלת אינה פוטרת עצמה, וארבעה חוטין פוטרין אותה וכו' מפני ששמו מושרש באלופי אדום, וכמבואר בס' שו"ת חתם סופר¹²⁴: ובית לוי שקרא בנו וכו' אולי לא ידעו עדיין מה שאמר דהע"ה ברה"ק אשר שם שמות בארץ ולא נזהרו שהרי קראו בנו קרח והוא שם אלופי אדום ולא נזהרו בו שם רשעים ירקב וחזי מה עלתה בי' בקרח וכו'.

וברש"י - פרשת ויחי: בקהלם - כשיקהיל קרח שהוא משבטו של לוי את כל העדה על משה ועל אהרן: אל תחד כבודי - שם, אל יתיחד עמהם שמי, שנאמר קרח בן יצהר בן קהת בן לוי, ולא נאמר בן יעקב אבל בדברי הימים כשנתייחסו בני קרח על הדוכן, נאמר בן קרח בן יצהר בן קהת בן לוי בן ישראל: כיו"ב פירש בפרשת קורח: בן יצהר בן קהת בן לוי - ולא הזכיר בן יעקב, שבקש רחמים על עצמו שלא יזכר שמו על מחלוקתם, שנאמר ובקהלם אל תחד כבודי. והיכן נזכר שמו על קרח, בהתיחסם על הדוכן בדברי הימים, שנאמר בן אביאסף בן קרח בן יצהר בן קהת בן לוי בן ישראל:

לפי שכאן התנהג לא כיעקב, אלא מעין עשיו, וכרמוז שם לעיל בלשון רש"י - פרשת ויחי: כלי חמס - אומנות זו של רציחה, חמס הוא בידיהם, מברכת עשו היא, זו אומנות שלו היא, ואתם חמסתם אותה הימנו: ועוד כתב בפרשת קורח: ולא טפשים היו שכך התרה בהם וקבלו עליהם לקרב, אלא הם חטאו על נפשותם, שנאמר את מחתות החטאים האלה בנפשותם וכו' החטאים האלה בנפשותם - שנעשו פושעים בנפשותם, שנחלקו על הקדוש ברוך הוא:

¹²¹ כך במנחות מ"ב, א': ואמר אביי: וצריך לפרודה כי צוציתא דארמאי. רש"י: כבלורית של עובדי כוכבים וכו' רבינו גרשום: כקווצות שיער של בלור' וכו' ובפסקי רי"ד: פירוש, כבלורית שלגוים שהן מגדלי בלורית, והבלורית היא גדולה למעלה בצד הראש, וראשי השיער הן מפורדין זה מזה. ובספר יראים - סימן ת"א: פי', צריך להפריד החוטין, שלא ידבקו חוטין זה לזה, כאותם ארמאים שמפרידין שערותיהם לגאווה ולנוי. גם בספר שבלי הלקט בהלכות ציצית של רבינו שלמה זצ"ל: ולא עוד אלא שאמרו לפרדה ולסלסלה כציצית הנכרי שהולך בעזות מצח ושער ראשו מפוזרין לכאן ולכאן להפחיד הבריות, כמו ליסטים המשנה עצמו מבני אדם במלבושיו ובשערותיו. הכינוי ארמאי יש לומר שהוא אדומי. אף גידול בלורית מידת אדום, אשר כתוב בו: וַיֵּצֵא הָרִאשׁוֹן אֶדְמוֹנִי כָּלֹּ פְּאֻדָּתוֹ שֶׁעָר, רש"י - מלא שער כטלית צמר וכו' ובמשנה ע"ז א', ג': ואלו אידיהן של עכו"ם וכו' יום תגלחת זקנו ובלוריתו וכו' ביאור חדש מספיק הלכות עבודה זרה פרק י"א הלכה א': וכן פי' הערוך וז"ל כגון מלכות יון שקוצצין שער ראשיהם מלפניהם עד האזן כלפי מצח כולו ומניחין השער שכנגד העורף נוטף ומתפזר לאחוריהם. ברבינו חננאל - מס' סנהדרין דף כ"א א': פי' בלורית - ציצית של שער: ס' אורחות חיים חלק א' ליקוטים מספר הכפרות שחבר הר' אליעזר מגרמיישא ז"ל אות כ"ד: המספר קומי עובר ובחקותיהם לא תלכו, ופרש"י, קומי, לפנים במצח שמסתפרין לפניהם ומשיירין בלורית מאחריהם, פי', ציצי השער לאחוריהם, וכן נמי פי' הבעל הערוך קומי. תוספות יום טוב - מס' עבודה זרה פרק א' משנה ג': ובלריתו - פי' ציצית של שער. ערוך: בספר העיטור - בהלכות ציצית: ציצתא [צוציתא] דארמאי, קציית [קווצת] שער של בלורית וכו' ומסתבר [ומסת'] לן בעידן תכלת קאמר [קאמ'], להפריד תכלת לצד א' [אחד] ולבן לצד א' [אחר] דומיא דציצתא הכירה [דצוציתא, הכירא] דלבן ותכלת, ויפה לדקדק ולעשות זכר לתכלת וכו' עכ"ל.

¹²² עיין הטור אורח חיים - סימן ח': ומיד אחר נטילת ידיו יתעטף בציצית מעומד, וסדר עטיפתו פירשו הגאונים כעטיפת ישמעאלים שהיא עטיפה גמורה וכו' דהיינו בטלית שהיא לבנה, והכנף - מין כנף. ע"ע בבא בתרא ע"ג, ב'.

¹²³ סימן ד'.

¹²⁴ חלק ד' סימן כ"ב.

שמים וארץ

1. ירושלמי - מסכת נדרים¹²⁵: רבי אחא בשם רבי חונא עתיד עשו הרשע לעטוף טליתו ולישב עם הצדיקים בגן עדן לעתיד לבוא והקב"ה גוררו ומוציאו משם מה טעמא אם תגביה כנשר ואם בין כוכבים שים קנך משם אורידך נאם יי' ואין כוכבים אלא צדיקים כמה דאת אמר ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד.

2. ויקרא רבה - פרשת אמור¹²⁶: רב נחמן פתח ואתה אל תירא עבדי יעקב נאם יי' ואל תחת ישראל כי הנני מושיעך מרחוק ואת זרעך מארץ שביים ושב יעקב ושקט ושאנן ואין מחריד. מדבר ביעקב. ויחלום והנה סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלהים עולים ויורדים בו. א"ר שמואל בר נחמן וכי עלת על דעתך שמלאכי שרת היו והלא לא היו אלא שרי אומות העולם. הראהו שרה של בבל עולה שבעים חוקים, ושל מדי עולה חמשים ושנים חוקים, ושל יוון מאה ושמונים חוקים, ושל אדום עולה עולה ואינו [ואינו] יודע כמה, אמ' לפניו רבון העולמים תאמר שיש לו ירידה, אמ' לו הקדוש ברוך הוא יעקב אפי' את חאמי ליה דמאטי לשמיא אנא מחית ליה, הה"ד אם תגביה כנשר ואם בין כוכבים שים קנך משם אורידך נאם יי'. וע"ע במדרש שכל טוב, רבינו בחיי, רמב"ן, הכול בפ' ויצא. אף בס' נצח ישראל.

3. מדרש תנחומא - פרשת צו¹²⁷: ולעולם הבא כשהקב"ה בא ליפרע מעשו, מה עשו עשהו [עושה], מתעטף בטליתו - כארי, ובא ויושב לו אצל יעקב, שנאמר ואם בין כוכבים שים קנך, ואין כוכבים אלא ישראל, שנאמר הבט נא השמימה וספור הכוכבים [וגו' כה יהיה זרעך] וכו'.
4. ובספר אור זרוע¹²⁸: וכן הא דאמר בירושלמי דנדרים לעתיד לבוא הולך עשו ומתעטף בציצית והולך ויושב בין הצדיקים והקב"ה גוררו משם שנאמר אם בין כוכבים שים קנך משם אורידך משמע שהצדיקים עטופי בציצית לע"ל.

לפי דרכינו, הכוונה היא לטלית שכולה תכלת, והיינו אם תגביה כנשר - ואם בין כוכבים, לפי שתכלת דומה היא לרקיע. ע"ע רמב"ן לפרשת תצוה: והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים וכו'.

מיהו אותו 'מלך גוים'¹²⁹, שעליו מדבר הרמב"ן, ומה הוא לבש? מסתבר, ש'מלך גוים' זה הוא האפיפיור היושב ברומי (ראו בפירוש הרמב"ן לבראשית: "ומלך גוים" המלך על עמים שונים אשר שמוהו עליהם לראש ולקצין, רמז למלך רומי אשר המלך על עיר מקובצת מעמים רבים, כיתים ואדום ויתר גוים), שלבש פורפורה כסמל השליטה והמלכות. האפיפיורים בתקופת הרמב"ן אחזו ברעיון, שלהם לשלוט על העולם. הם התערבו בענייני המדינות, הכתירו והורידו מלכים של ארצות אירופה. הם נהגו בעצמם גינוני מלכות כמיטב המסורת של קיסרי האימפריה הרומית. לצורך זה הם נזקקו לבגדי פורפורה, שקיבלום כמתנות דיפלומטיות מקונסטנטינופול בירת הביזנטים, המקור היחיד באותן הזמנים למוצר יוקרה זה. רק בה ידעו את סוד הפקתה, ושמרו עליו מכל משמר. - מדברי רמב"ן אלה, רואים אנו מה היה מצב העניינים בימיו - למרות שידעו לזהות את התכלת עם הפורפורה, לא היה בכך ערך מעשי לקיום מצוות הציצית. התכלת הפכה להיות נחלתו של חוג מצומצם מאוד,

¹²⁵ פרק ג'.

¹²⁶ פרשה כ"ט.

¹²⁷ סימן ד'.

¹²⁸ חלק ב' - הלכות אבילות סימן תכ"א.

¹²⁹ אסופת מאמרים בעמ' 56. לעיל כתבנו דעתנו בזה, המסייעת טפי אף בעניינינו.

האפיפיור ודומיו, ולאדם מן הישוב לא הייתה שום אפשרות להשיגה. לאחר נפילת קונסטנטינופול בידי הטורקים, או אולי אף לפני כן, בזמן החרבתה על ידי הצלבנים, לא היה המשך גם למעט הזה, וחוגי הכמורה נאלצו להסתפק בתחליפים, שהמשיכו לשאת את שם הפורפורה לשווא.

מפורש בזה הוכחה המייחסת טלית שכולה תכלת לזרע עשו, ממשיכיו ויורשיו, ובמס' עבודה זרה¹³⁰: אמר רב יהודה אמר שמואל: עוד אחרת יש [להם] ברומי, אחת לשבעים שנה מביאין אדם שלם ומרכיבין אותו על אדם חיגר, ומלבישין אותו בגדי אדם הראשון, ומניחין לו בראשו קרקיפלו של רבי ישמעאל, ותלו ליה [בצואריה] מתקל [ר'] זוזא דפיזא, ומחפין את השווקים באינך, ומכריזין לפניו: סך קירי פלסתר, אחוה דמרנא זייפנא, דחמי חמי ודלא חמי לא חמי, מאי אהני לרמאה ברמאותיה ולזייפנא בזייפנותיה, ומסיימין בה הכי: ווי לדין כד יקום דין. אמר רב אשי: הכשילן פיהם לרשעים, אי אמרו זייפנא אחוה דמרנא - כדקאמרי, השתא דאמרי דמרנא זייפנא, מרנא גופיה זייפנא הוא.

רש"י: עוד אחרת - עוד איד אחרת יש להם לרומיים שאינה שנויה במשנה. אדם שלם - כנגד עשו. אדם חיגר - כנגד יעקב צולע על ירכו כלומר עדיין עשו שולט על יעקב. של אדם הראשון - והן בגדי חמודות שהיו לעשו. קרקיפלו של ר' ישמעאל - כהן גדול ומהרוגי מלכות היה ומתוך יפיו נכנס בלב בת קיסר והפשיט עור פניו וחנטה באפרסמון שתהא מקויימת ולא ישתנה ועדיין מונח בגינזי רומי. דפיזא - פז והוא אבן יקרה עד מאד ואינו מצוי בעולם. סך קירי פלסתר - חשבון הקצין כזב [הוא] נבואת יעקב שקרא לבניו לאחרית [הימים] שסופן ליגאל כזב הוא. סך - חשבון. קירי - קצין. אחוה דמרנא זייפנא - אחיו של אדונינו עשו זייפן הוא יעקב שרימה לעשו וחשב ליטול ברכה להיות גביר לאחיו. דחמי חמי - הרואה בשמחה זו עכשיו רואה ומי שאינו רואה עכשיו לא יראה עוד דעד ע' שנה אינה נעשית. מאי אהני לרמאה - ליעקב שרימה את עשו ולקח את ברכתו. ווי לדין - לעשו. כד יקום דין - כשיקום יעקב.

מסתבר שבגדי עשיו החמודות, בחינת טלית שכולה תכלת, כעניין אדרת שער ברש"י - פרשת תולדות: כלו כאדרת שער - מלא שער כטלית של צמר המלאה שער פלוקייד"א בלע"ז [אריג צמר] וכו' זכריה: אדרת שער - כן דרך מסיתים ומדיחי' מתעטפי' בטליתם כאילו הם אנשים צדיקים למען יקובלו כחשיהם וכו' וע"ע ליקוטי מוהר"ן¹³¹.

הכינוי מלך גויים לאפיפיור, מצוי גם בשלהי תוספות רבינו טודרוס בן יצחק למס' נזיר, ובתקנות פורלי, ראה התקנות בישראל¹³², מחקרים ביבליוגרפיים, סורא¹³³, סיפור דוד הראובני.

מאידך, ישמעאל שייך בארץ, ע"ד הגמרא בבא מציעא¹³⁴: יקח נא מעט מים ורחצו רגליכם, אמר רבי ינאי ברבי ישמעאל, אמרו לו: וכי בערביים חשדתנו שהם משתחווים לאבק רגליהם? כבר יצא ממנו ישמעאל¹³⁵.

¹³⁰ י"א, ב'.

¹³¹ תורה ח'.

¹³² ד'.

¹³³ ב'.

¹³⁴ פ"ו, ב'.

¹³⁵ עיין ס' של"ה פרשת וירא תורה אור.

חלק שני

אשר הוצאתי

בספרי - פרשת שלח¹³⁶: אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים, וכי מה ענין יציאת מצרים לכאן אלא שלא יאמר הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת ומי מודיע עלי בגלוי אני ה' אלהיכם דעו מה עשיתי להם למצריים שהיו מעשיהם בסתר ופרסמתי בגלוי והרי דברים ק"ו ומה אם מדת פורענות ממועטת העושה בסתר המקום מפרסמו בגלוי ק"ו למדת הטוב מרובה.

ובגמרא בבא מציעא¹³⁷: אמר רבא: למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית, יציאת מצרים גבי ציצית, יציאת מצרים במשקלות? אמר הקדוש ברוך הוא: אני הוא שהבחנתי במצרים בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור - אני הוא שעתיד ליפרע ממי שתולה מעותיו בנכרי ומלוה אותם לישראל ברבית, וממי שטומן משקלותיו במלח, וממי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הוא.

לענ"ד יש לבאר, כי ההבחנה המדוברת שבין תכלת לקלא אילן, הינו זכר ליציאת מצרים, מפני שזו בעצם מבחן המבדיל בין הארץ ישראל לבין הארץ מצרים. תכלת שייכת אל ארץ ישראל, קלא אילן למצרים¹³⁸;

דבר מבואר במקורות, שתכלת מן הצמר, ולא מן הפשתים: בגמרא יבמות¹³⁹: וממאי דתכלת עמרא הוא? מדשש - כיתנא, תכלת - עמרא הוא! רש"י: ותכלת עמרא - מדשש כיתנא דכתי' מכנסי בד שש משזר ובד היינו פשתים כדמפרש בבא לו כ"ג במסכת יומא בד דבר העולה בד בבד תכלת עמרא וכן שאר צבעים האמורים בבגדי כהונה ארגמן ותולעת שני שאין בגדי כהונה אלא מצמר ופשתים דכתיב בספר יחזקאל ביוה"כ בגדי פשתים ילבשו ולא יעלה עליהם צמר ש"מ שעבודות החיצונות יש בהם צמר עם פשתן ולא מין אחר ומדמפרש קרא שש באחד מן המינין שמע מינה שאר המינין צמר היו.

גם במקומות אחרים מתברר שאין תכלת נצבעת ועולה יפה אלא בצמר, או בדורות מאוחרים יותר גם משי, אך לא בפשתים: בשנת 424 אסר תאודוסיוס השני את השימוש הפרטי בפורפורה, וז"ל: לא תהיה שליטה לאדם פרטי בצביעה ובהפצה של ה'פורפורה' - זו הנקראת 'בלטה', 'אוקסיבלטה' ו'היאקינתינה', לא במשי ולא בצמר. אם, בכל זאת, מישוהו מכר גיזת 'מורקס' הנ"ל, עליו לדעת שהוא ייאבד את סחורתו ואת ראשו - קודקס יוסטיניאנוס

מצד השני, מצרים מפורסמת דווקא מצד הפשתים אשר בה, וכמפורש במקומות רבים, לדוגמא;

1. ברש"י - פרשת בראשית: פישון - הוא נילוס נהר מצרים וכו' דבר אחר פישון שהוא מגדל פשתן, שנאמר על מצרים ובושו עובדי פשתים: שם - משלי: חטובות אטון מצרים - מהוללות בגדי כלי פשתן חשובין הבאים ממצרים, ששם הפשתן מצוי, כדכת' בספר ישעיה ובושו עובדי פשתים וכו'

2. ר' חיים פלטיאל בפרשת מקץ: וילבש אותו בגדי שש. וא"ת, אלמא חשיבות הוא במצרים בגדי שש, והא כתיב לעיל פישון הוא הסובב את כל ארץ כוש, ופי' רש"י פישון הוא נילוס, ולמה נקרא

---

¹³⁶ פיסקא קט"ו.

¹³⁷ ס"א, ב'.

¹³⁸ מעין העניין נמצא אצל מצוות אחרות כמו"כ, לדוגמא חמץ - מצה, עיין <https://www.n-k.org.il/all-you-need-to-know/index-articels/leaven>, לא-אוכלים-לחם-מצרי-זהר-עמר/

¹³⁹ ד', ב'.

שמו פישון שמגדל פשתן, א"כ משמע שאינו יקר במצרים, כי נילוס עולה ומשקה את כל ארץ מצרים, וי"ל דשש חשיב מפשתן, ושש אינן לובשים כי אם מלכים ושרים, א"נ, שמא פשתן הטוב הוא יקר בארץ מצרים משאר ארצות. ובדעת זקנים.

3. אבן עזרא (הפירוש הארוך) פרשת תרומה: ושש הוא הבד, מין ממיני פשתים, ימצא במצרים לבדו, רק הוא לבן ואינו צבוע, שש ורקמה ממצרים וכו' ושם - פירוש הקצר: ודע, כי שש תרגמו הגאון מין ממיני פשתים במצרים, והוא דק מאד, ויפה תרגם, והעד: וילבש אותו בגדי שש. שם - אסתר: בוך - הוא הבד, ממיני פשתים במצרים וכו' בוך - הוא הבד, והוא מין ממיני פשתים במצרים, והוא דק ויקר:

4. רד"ק - מלכים: וי"מ מקוה מענין תקות חוט השני, כלומר שני דברים אלה היו באין לשלמה ממצרים, הסוסים וחוט הפשתן, כי הוא המשובח בארץ מצרים, כמו שכתוב שש ברקמה ממצרים חטובות אטון מצרים, ואותן הדברים היו לוקחין סוחרים המלך במצרים במחיר דברים אחרים שהיו מביאין מירושל' למצרים וכו'

5. וברלב"ג - יחזקאל: שש ברקמה ממצרים - יריעות פשתים עשויות מעשה רוקם מביאים לך ממצרים, כי משם מביאים כלי פשתן וכו'

6. ספורנו - פרשת וארא: והפשתה והשעורה נכתה. אף על פי שהפשתה והשעורה נכתה, וזה הזק רב במצרים, כאמרו ובשו כל עובדי פשתים:

7. אלשיך - ישעיהו: כי אין פשתן שהוא עיקר מחיית מצרים, שעל כן נקרא שם הנהר פישון, על שם הפשתן כמשאז"ל וכו'

8. מלבי"ם - ביאור המילות ישעיהו: ויתכן שהוא מין בוך המשובח מאד שלבשו אנשי מצרים מקדם הנקרא ביסוס, חורי, הפשתים הלבן ביותר, ואולי הוא המין הנקרא באשכנז (בוימואללע) שגדל במצרים לרוב, והוא לבן ביותר.

9. מהרש"א - חידושי אגדות מס' סנהדרין¹⁴⁰: לכלי פשתן כו' לפי שכבר במצרים הפשתן מצוי כמ"ש עובדי פשתן וגו', והורגלו ישראל בהם, ובתוך מ' שנה במדבר נחסר להן, והן מתאווים לקנות מאשר ימצאו.

10. רמב"ם בהלכות דעות¹⁴¹: מלבוש תלמיד חכם מלבוש נאה [נקי] וכו' ולא יהא בשרו נראה מתחת מדיו כמו בגדי הפשתן הקלים ביותר [שעושים] במצרים וכו' ובכפתור ופרח. בהלכות כלים¹⁴²: הבגדים העבים ביותר וכו' או הבגדים הרכין ביותר, כגון בגדי פשתן של מצרים שהבשר נראה מתחתן - אינן מקבלין טומאה וכו'

ואף במחקר מצינו¹⁴³: הפשתה וכו' כחומר גלם לתעשיית הבגדים היה ידוע באזור (Linum usitatissimum) גידול הפשתה התרבותית המזרח התיכון ובמיוחד במצרים עוד מתקופות קדומות. הפשתה נזכרת רבות במקרא ובמקורות התלמודיים, והיא הפכה לגידול חקלאי בעל חשיבות כלכלית גבוהה בארץ-ישראל, כנראה רק החל מאמצע המאה השנייה ואילך. - בכל מקרה אין לתלות את הסיבה העיקרית להפסקת גידול הפשתה בחוסר ביקוש, שנבע מהירידה בערכה בקרב הצרכנים. נהפוך הוא, מתעודות הסוחרים מהמאה האחת-עשרה שנתגלו בגניזה הקהירית אנו למדים שהפשתה ותוצריה היו מהמוצרים המרכזיים שיובאו לארץ-ישראל מארצות שונות ובעיקר ממצרים.

¹⁴⁰ ק"ו א'.

¹⁴¹ פרק ה'.

¹⁴² פרק כ"ב.

¹⁴³ https://www.ybz.org.il/Uploads/dbsAttachedFiles/Article_87.2.pdf

ואכן מצרים נזכרת באמצע המאה התשיעית כמרכז עולמי לייצור בגדי פשתן ומסתר בהם. ומקורות רבים מעידים על כך במיוחד במאה העשירית. באחת מעלילות 'אלף לילה ולילה', שהתרחשה בשנת 1184, מדובר על סוחר מוסלמי ממצרים עילית שסיפר על זריעת פשתה במקום מגוריו ואחר כך ביקש למכרה בעכו, שהיתה באותה עת בידי הפרנקים. גם ברשימת תעריפי המס שהוטלו על הסחורות בעכו בראשית המאה השלוש-עשרה נזכרת במפורש 'הפשתה הבאה ממצרים לדמשק'. בתקופה הממלוכית מציין קלקשנדי במפורש, בתיאור הגידולים החקלאיים, שבסוריה רבתי (א-שאם), בניגוד למצרים, אין מגדלים פשתה, באותה תקופה היה מוצר זה אחת מסחורות הייבוא ממצרים לערי א-שאם. ייבוא הפשתה לסוריה ואף למצרים בימי-הביניים המאוחרים היה גם מארצות אירופה. עד כאן לשונו.

מאידך, במצרים אין הצמר מצוי: פרשת ויגש: וְאַמְרָתָם אֲנָשִׁי מִקְנֶה הָיוּ עֲבָדֶיךָ מִנְעוּרֵינוּ וְעַד-עַתָּה גַם-אֲנַחְנוּ גַם-אֲבֹתֵינוּ בְּעֶבֶר תִּשְׁבוּ בְּאֶרֶץ גִּשְׁן כִּי-תֹעֲבֶת מִצְרַיִם כָּל-רְעָה צֹאן: גם בפרשת וארא: וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה לֹא נֶכֶן לַעֲשׂוֹת כֵּן כִּי תֹעֲבֶת מִצְרַיִם נִזְבַּח לִיקָן אֱלֹהֵינוּ הֵן נִזְבַּח אֶת-תֹּעֲבֶת מִצְרַיִם לְעֵינֵיהֶם וְלֹא יִסְקָלְנוּ: רש"י: כי תועבת מצרים כל רעה צאן - לפי שהם להם אלהות: תועבת מצרים - יראת מצרים, כמו ולמלכום תועבת בני עמון, ואצל ישראל קורא אותה תועבה. ועוד יש לומר בלשון אחר תועבת מצרים, דבר שנאו הוא למצרים זביחה שאנו זובחים, שהרי יראתם אנו זובחים:

לעיל כתבנו מרד"ק: וי"מ מקוה מענין תקות חוט השני, כלומר שני דברים אלה היו באין לשלמה ממצרים הסוסים וחוט הפשתן, כי הוא המשובח בארץ מצרים כמו שכתוב שש ברקמה ממצרים חטובות אטון מצרים, ואותן הדברים היו לוקחין סוחר המלך במצרים במחיר דברים אחרים שהיו מביאין מירושל' למצרים וכו' ויש לעיין מה ענין הפשתים אצל סוסים.

וי"ל שבא"י ארץ מקנה הוא לבקר וצאן, ע"ד המפורש באבות ובשבטים, בדוד ובשלמה המשורר בשיר השירים, ושם מצוי הצמר, אך תועבת מצרים כל רעה צאן, רק שם מגדלים סוסים, אשר צמר אין להם, ונזקקים לפשתים.

בתוספתא - מנחות¹⁴⁴: תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, הביא שלא מן החלזון פסולה וכו' החלזון נמצא בים הגדול סמוך לארץ ישראל. ממילא אין התכלת קיימת אצל מצרים.

מצד השני, קלא אילן עיקרו מצרי, כשם "אלקנת מצרי", כי אפשר שתיבות אלקנת = קלא אילן הם מלשון האחד ומשורש אחד, ונקרא "לשון פר מצרית"¹⁴⁵. מצאתי כתוב:

1. In alkali environments¹⁴⁶ the alkanet dye has a blue color, with the color changing again to crimson on addition of an acid.
2. Alkanet root¹⁴⁷ apparently has been used as a dye since the earliest recorded history. The first reported use can be found in the works of the Greek botanist and scholar Theophrastus (c. 300 B.C.) and around 77 C.E., Dioscorides described the properties of the red dyestuff in more detail in his *De Materia*

¹⁴⁴ פרק ט' הלכה ט"ז.

¹⁴⁵ <http://www.wildflowers.co.il/hebrew/plant.asp?ID=448> ועוד.

¹⁴⁶ <http://www.henriettesherbal.com/eclectic/usdisp/alkanna.html> ועוד.

¹⁴⁷ <https://www.naturalpigments.com/alkanet-root.html>

Medica. The Stockholm Papyrus or *Papyrus Graecus Holmiensis*, details dyestuffs and techniques in almost a recipe fashion as it was practiced Egypt in the third and fourth centuries C.E. The great detail in which the preparation of the fibers and the dyeing materials and the dyeing process itself are recorded has led scholars to believe that it had to have been practiced for thousands of years previously in order to raise the process to such a science and art. It discusses mordanting the fibers using alum, copper and iron oxides to darken or "sadden" the red, blue, green and purple dyes, as well as the occasional use of tin and zinc. It describes over ten different recipes for using alkanet (*Anchusa tinctoria*) root as a dye. In dyeing, alkanet root gives burgundies and purples in an alkaline dye bath. Extracting first with alcohol enhances the color and then adding the extract solution to pre-mordanted wool or silk in a dye bath. Precipitated on a inert base, alkanet root yields a purple lake pigment. It is also used in varnishes for fine wood products, such as violins.

3. The generic name *Anchusa*¹⁴⁸ is said to derive from the Greek word *aghousa* meaning paint because the root of a related plant. The common name is derived from the Spanish *alcanna*, taken from the Arabic *alhenna*, the henna plant. In pharaonic medicine an unguent to treat inflammation consisted of powdered carob pod, powdered beans, alkanet, a resin, moringa oil and 'pure oil'. It was reported to have been used to colour the candles which lit the temple of Edfu in Upper Egypt. Alkanet root produces a bright crimson dye that is still used today to dye the ceremonial dress coats of British soldiers. The dye was also formerly used in staining wood a deep red colour. The blue flowers can be floated in fruit cups and wine punches.
4. Complete information on the processes of dyeing is not available, although recipe books for dyers did exist in Ancient Egypt. The oldest known book on the subject is from the third century; this includes notes of an alchemist describing dyeing cloth with alkanet, safflower, saffron, kermes, madder and woad. Woad and indigo were used by the ancient Egyptians: dyes have been found on cloth of about 2500 BC and on later mummy wrappings, though they were apparently not in common or extremely use until 300 BC.
5. In Asia¹⁴⁹, alkanet is extracted from the true alkanet plant, *Lawsonia alba*. Alkanet was used in late Egyptian times through the Middle Ages at which time its use was discontinued because of poor lightfastness. Alkanet roots produces a deep red color that is soluble in weak acids, alcohols, oils, and other organic solvents. The primary colorant is alkanninH. Since alkanet gives a blue tone in basic solutions, it is sometimes used as an dye acid-base indicator. The colorant

---

<http://www.herbworld.com/learningherbs/ALKANET.pdf> ע"י¹⁴⁸

<http://cameo.mfa.org/wiki/Alkanet>¹⁴⁹

has been used as a cosmetic, textile dye, wood stain, lake pigment, and for medicinal purposes.

עוד מצינו מעניין הפואה:

Madder has been cultivated as a dyestuff since antiquity in central Asia and Egypt, where it was grown as early as 1500 BC. Cloth dyed with madder root dye was found in the tomb of the Pharaoh Tutankhamun, in the ruins of Pompeii and ancient Corinth. It was included in the Talmud as well as mentioned in writings by Pliny the Elder, and other literary figures, as 'rubio', used in paintings by J. M. W. Turner, and as a color for ceramics remnants of its use have been found at the Baths of Titus. Madder was introduced and then cultivated in Spain by the Moors. It has been found on an Egyptian tomb painting from the Graeco-Roman period, diluted with gypsum to produce a pink color. Madder root dye was referred to as ῥυθρόδανον by Dioscorides and Hippocrates. - The production of a lake pigment from madder seems to have been first invented by the ancient Egyptians.

וכן נמצא לעניין ניל:

ניל הצבעים (שם מדעי: *Indigofera tinctoria*) הוא מין של צמח בעל פרחים ממשפחת הקטניות. הצמח ידוע יותר בשם **אינדיגו**, והיה המקור הראשון לצבע האינדיגו. הצמח מגודל למטרות הפקת הצבע באסיה ואפריקה זה מאות שנים, ומוצאו המקורי אינו ידוע.

*Indigofera tinctoria*¹⁵⁰ bears the common name **True indigo**. The plant was one of the original sources of indigo dye. It has been naturalized to tropical and temperate Asia, as well as parts of Africa, but its native habitat is unknown since it has been in cultivation worldwide for many centuries. Today most dye is synthetic, but natural dye from *I. tinctoria* is still available, marketed as natural coloring. The plant is also widely grown as a soil-improving groundcover. - Dye is obtained from the processing of the plant's leaves. They are soaked in water and fermented in order to convert the glycoside indican naturally present in the plant to the blue dye indigotin. The precipitate from the fermented leaf solution is mixed with a strong base such as lye, pressed into cakes, dried, and powdered. The powder is then mixed with various other substances to produce different shades of blue and purple.

לענ"ד יתכן לומר שמוצא מקורו במצרים, אשר באפריקה וקרובה היא לאסיה, וניל כשם נילוס נחל מצרים: בערבית הוא נקרא نهر النيل (נהר אנ-ניל ובתרגום נהר הניל), במקרא הוא מוזכר בשמות "יאור", "נהר מצרים" או "שיחור". מקורו של השם העברי הנוכחי הוא השם היווני Νεῖλος אשר ממנו התפתח גם השם הלועזי Nile, ישנה סברה כי השם נילוס הוא גלגול חוזר לעברית של המילה נחל שהשתבשה במעבר בין השפות.

¹⁵⁰ עיין <https://www.naturalmedicinefacts.info/plant/indigofera-tinctoria.html>

1. **שחור שהוא כחול (שיחור = נילוס)** מאת: אביתר כהן - יש המזהים את נחל מצרים עם נחל אלעריש ויש המזהים את נחל מצרים עם הנילוס (הזרוע הפילוסית) אם נלך לפי השיטה שמזהה את נחל מצרים / שיחור עם הנילוס ("היאור" / "הנהר") אזי ההסבר יכול להיות כך: - לדעתי מקור שמו של הנילוס הוא הניל (אינדיגו) – צמח שהפיקו ממנו צבע כחול (כהה) (בערבית הוא שמר על השם ניל, לכן אלה שסוברים שנילוס נגזר אולי מ"נחל" טועים..). ומסתבר שלצבע כחול (כהה) יש קשר עם הצבע שחור - כך למשל גוון של הכחול (איפור לעיניים) קרוב יותר לשחור מאשר לכחול כמו כן בניגוד להיום שתכלת = כחול בהיר, נראה שהגוון המקורי של התכלת היה כחול כהה התכלת מוזכרת בהקשר לשחור - אבן עזרא: (בעניין התכלת) "אמר יפת שהוא כדמות שחרות כי הוא תכלית כל הצבעים והכל ישובו אליו..." - תכלת מזויף - קלא אילן – נקרא כנראה קלא מלשון שחור - Kelainon (יוונית) - הרמב"ם: "תכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין השמש בטהרו של רקיע והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע כגון שצבעו באסטיס או בשחור (קלא אילן?) או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית" - גם הספיר שצבעו כחול (כהה) מכונה שחור (ספיר = שפר(ה) = איסטיס) יששכר (אבנו) ספיר ומפה שלו צבוע שחור דומה לכחל ומצויר עליו שמש וירח (במדבר רבה פרשה ב, סימן ז) - אולי שחור מלשון שחר, צבע השמיים בשחר (מעט לפני הזריחה) – כחול כהה - במדבר לד5: "ונסב הגבול מעצמון נחלה מצרים והיו תוצאתיו הימה" - יהושע טו4: "ועבר עצמונה ויצא נחל מצרים והיה תצאות הגבול ימה זה יהיה לכם גבול נגב" - מלכים א ח65: "ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים לפני ה' אלהינו.." - דברי הימים ב ז8: "ויעש שלמה את החג בעת ההיא שבעת ימים וכל ישראל עמו קהל גדול מאד מלבוא חמת עד נחל מצרים" - דברי הימים א יג5: "ויקהל דויד את כל ישראל מן שיחור מצרים ועד לבוא חמת להביא את ארון האלהים מקרית יערים" - בראשית טו18: "ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת" - מלכים ב כד7: "ולא הסיף עוד מלך מצרים לצאת מארצו כי לקח מלך בבל מנחל מצרים עד נהר פרת כל אשר היתה למלך מצרים" - ישעיהו כז12: "והיה ביום ההוא יחבט ה' משבלת הנהר עד נחל מצרים ואתם תלקטו לאחד אחד בני ישראל" - ירמיהו ב18: "ועתה מה לך לדרך מצרים לשתות מי שחור ומה לך לדרך אשור לשתות מי נהר" - ישעיהו כג3: "ובמים רבים זרע שחר קציר יאור תבואתה ותהי סחר גוים" - יהושע טו47: "אשדוד בנותיה וחצריה עזה בנותיה וחצריה עד נחל מצרים והים הגבול וגבול" - יהושע יג3: "מן השיחור אשר על פני מצרים ועד גבול עקרון צפונה לכנעני תחשב - חמשת סרני פלשתים העזתי והאשדודי האשקלוני הגתי והעקרוני והעוים" {מתימן} -- מלכים ב יד25: "הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה כדבר ה' אלהי ישראל.." - עמוס ו14: "כי הנני מקים עליכם בית ישראל נאם ה' אלהי הצבאות גוי ולחצו אתכם מלבוא חמת עד נחל הערבה" {ערב – חושך – שחור} -- יש המנסים לפרש את 'שיחור' -> שי (מתנת) חור (האל המצרי חור), או מי חור, אבל לדעתי זאת סתם פרשנות לא מבוססת

¹⁵¹ http://www.tora.us.fm/tnk1/messages/ljon_jorj_yar_0.html

2. חומרי הצביעה¹⁵² בעת העתיקה נלקחו ברובם מן הצומח והחי. עדויות לצביעה קיימות כבר במצרים הקדם-שושלתית. פשתן וכותנה נצבעו רק לאחר הטוויה. - הפשתן קשה לצביעה ולכן לא הרבו לצבעו, ואם צבעו אותו היה זה לרוב בצבע כחול מצמח האינדיגו שאינו מצריך מקבע. - הצבע הכחול הופק בעיקר משני צמחים – איסטיס הצבעים (איור 9) וניל הצבעים (אינדיגו). - השימוש ברכיכות ממוצא ימי היה ידוע בעולם העתיק ליצירת צבעים בין תכלת לארגמן, אך התגלה בארץ-ישראל באריג אחד בלבד (ממצדה). חיקוי לצבע הארגמן האמיתי שהופק מרכיכות ממוצא ימי נעשה על ידי עירבוב פואת הצבעים ואינדיגו.

3. 'כגון שצבעו באסטיס או בשאר המשחירין'¹⁵³: הרמב"ם כאמור סבר שגם צבע ב"אסטיס" עשוי להביא לגוון של הרקיע, אלא שלמצוות ציצית יש להביא מדם החילזון שהמסורת על זיהויו כבר לא הייתה ידועה בימיו. צמח האיסטיס הנזכר במשנה מזוהה על ידי הרמב"ם בשם הערבי "נילג". הרמב"ם הביא כדוגמה את האסטיס בתיאור גוון התכלת לא במקרה, שהרי צמח זה מזוהה עם הזיוף של התכלת המקורי העשוי מחילזון, זיוף שנקרא בלשון חז"ל "קלא-אילן". על פי מסורת הזיהוי של הגאונים מדובר בצבע האינדוגטין המופק מהצמחים איסטיס הצבעים (*Isatis tinctoria*), ניל הצבעים (*Indigofera tinctoria*) או ניל מכסיף (*Indigofera articulata*), שגדל עד היום באזור בקעת ים המלח כפליט תרבות. צמחים אלה גדלו בארץ ישראל בתקופת חז"ל, והם (ובעיקר סממן הצביעה המופק מהם) מכונים בשפה הערבית, ללא כל הבחנה, בשמות "ניל" ו"נילג".

הכרת הגוון המתקבל מצמחי האיסטיס עשויה אפוא להסביר לאיזה גוון הרמב"ם התכוון בדיוק. בספר ביאור שמות הרפואות הרמב"ם מזכיר את שמותיו השונים של הצמח, ומעיר שבו משתמשים כדי לצבוע בצבע שחור ('אסוד'). גם בהלכות ציצית רואים שהרמב"ם יוצר זיקה בין צבע האיסטיס ו"שאר המשחירין". זאת ועוד, בחיבורו מורה נבוכים, כאשר הוא דן בהשקפות כת ה"מתכלמין", הוא משתמש במלאכת צביעת הבגדים להמחשת דבריו: "שהצבע השחור ('אסוד') למשל לא יוצר אלא בשעה שהבגד בא במגע עם האיסטיס (הנילג)... כי בגד לבן אשר הורד אל תוך מיכל ניל ונצטבע, לא הניל הוא שהשחיר אותו, כי השחור הוא 'מקרה' בגוף הניל".

לכאורה ניתן להסיק מכאן שהרמב"ם סבור שצבע התכלת הוא שחור. אולם קשה להניח שהרמב"ם סבר שצבע הרקיע הוא שחור לגמרי! ונראה שיש לדייק בדבריו, שהוא כתב "כגון שצבעו באסטיס או בשאר המשחירין", וכוונתו לגוון כחול כהה שיש לו נטייה לשחרות, אבל לא לשחור מוחלט. דבר זה ניתן לדיוק גם מדברי המשנה: "מאמתי קורין את שמע בשחרית - משיכיר בין תכלת ולבן", כלומר לא בחושך מלא (המסמל את הגוון השחור), אלא בתנאי אור המאפשרים להבחין בין הגוון הכהה הדומה לשחור שבציצית ללבן שבה. המונח "שחרית", או ליתר דיוק כאחת הגרסאות בלשון הירושלמי: "שחרין", פירושו דמדומי השחר, שעות הבוקר המוקדמות לפני זריחת השמש, כשהשמים בגוון שחרחר. על הזיקה בין הצבע השחור לתכלת עומד הרמב"ם גם בהמשך דבריו בהלכות ציצית: "היתה כולה תכלת – עושה לבן שלה משאר צבעונין, חוץ מן השחור, מפני שהוא נראה כתכלת".

למעשה, ההוראה המקורית של המילה "קלא" – שמו הנרדף של האיסטיס – הוא בשפת סנסקריט שחור, או כחול עמוק ביותר. מצמחי האיסטיס והניל מפיקים כיום בדרך כלל צבע

¹⁵² http://www.antiquities.org.il/article_heb.aspx?sec_id=17&sub_subj_id=412

¹⁵³ <https://www.machonso.org/hamaayan/?gilayon=24&id=904>
<http://shaalvim.co.il/torah/maayan-article.asp?id=580>

כחול (blue), אך למעשה טווח הצבעים לגווניהם שהתקבל מהם בעבר היה נרחב ביותר: ירוק, כחול, סגול, שחור ואף אדום, והיה תלוי בתנאי הצביעה (טמפרטורה, pH, ריכוז הצבען, מספר הצביעות, תוספת סממנים נוספים ועוד). יתכן אפוא ששיטות צביעה או הרגלי צביעה מסוימים (למשל על פי צו האופנה המשתנית) - כחול, ירוק ושחור, שכולם יכולים להתפרש כצבע השמים וכולם יכולים להתקבל מהאינדוגטין (זה שבא מהחילזון או מזיופו שמקורו בקלא אילן), גרמו למבוכה ולדעות שונות בענין זיהוי גוון התכלת, אך לא בהכרח על מקורו. במקביל יתכן שגם המילים המתייחסות ל"כחול" במשמעות המודרנית, שמיעוטן צמחו ממילים שפירושן היה קודם "ירוק" ורובן צמחו ממילים שפירושן היה קודם "שחור", גרמו לספיקות בענין זה. בשם "שיחור" נקרא במקרא גם הנילוס (יאור מצרים), ובערבית "ניל" - כנראה על שם גוון מימיו הכחולים-כהים, כשם האיסטיס וניל-הצבעים שמהם מייצרים צבע כחול כהה. נראה שהמילה הערבית "זרקא" עברה שינוי בדומה לעברית, מתיאור גוונים כהים כולל של כחול-אפור-שחור בהוראה הימית ביניימית - ועד לגוון המצומצם יותר של הצבע הכחול בלשון הערבית המודרנית.

ברצוננו להעלות השערה שהרמב"ם הביא למעשה את מרשם הצביעה של הזיוף הקלאסי של התכלת מחלזון-הדג, כלומר של צבע תכלת מ"קלא-אילן" שהיה מוכר בימיו, ובחברות מסורתיות ידוע עד ימינו אלה. על פי מסורת הזיהוי של הגאונים שכמעט כל החוקרים אימצו, מדובר בצבע המופק מהצמחים איסטיס הצבעים (*Isatis tinctoria*), ניל הצבעים (*Indigofera tinctoria*) או ניל מכסיף (*Indigofera articulate*), שגדל עד היום באזור בקעת ים המלח כפליט תרבות. צמחים אלה גדלו בארץ ישראל בתקופת חז"ל והם (ובעיקר סממן הצביעה המופק מהם) מכונים בשפה הערבית, ללא כל הבחנה, בשמות "ניל" ו"נילג". לענייננו, הרמב"ם מזהה בשם "נילג" את האיסטיס שבמשנה [הערות: בתקופת המשנה היה צמח זה כנראה יותר שכיח בשימוש מאשר הניל ההודי. גם פליניוס 46 XXXV רומז על הזיוף של צבע הפורפורה מהחלזון על ידי תערובת של אינדיגו בלשלת יונים], והמדפיס הוסיף מדעתו את המילים: "והוא אינדו בלע"ז שצובעין בו תכלת". יש לדייק שהוא אכן החלופה הצמחית לצבע התכלת, אך לא המקור האמיתי שמקורו בחלזון-הדג. אין ספק שהרמב"ם הכיר היטב סממן צביעה זה, והוא מזכירו גם בשאר חיבוריו. מצמחים אלה מפיקים צבע בגוונים שונים של כחול - בהיר, כהה, ועד כמעט לשחור, המתקבל הודות לאינדיגוטין (*Indigotin*) המצוי בו, חומר הזהה לחלוטין לאחד מהמרכיבים הנמצאים בצבע של הארגמונים. בשל הדמיון הרב והקושי להבחין בניהם נקבע שיש לרכוש ציצית רק מן ה"מומחה", ובתלמוד אף ניתנו הנחיות לבדיקת התכלת האמיתית.

4. לגבי ההבדלה בין תכלת לבין קלא אילן¹⁵⁴ כתוב בגמרא "ותכלת אין לה בדיקה והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה מייתי מגביא גילא ומיא דשביליתא ומימי רגלים בן ארבעים יום ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא איפרד חזותיה פסולה לא איפרד חזותיה כשרה." יש שתי דעות, האחת שאי אפשר לבדוק והאחת שאפשר לבדוק. הבדיקה דומה ליורת תסיסה. לוקחים אלום ($\text{NaAl}(\text{SO}_4)_2$), מיץ תלתן ושתן תוסס. מכניסים את הצמר הצבוע ואם הצבע דועך אזי הוא קלא אילן. כדי שבדיקה כזו יבדיל, ייתכן שמדובר בתהליכים שונים של צביעה בקלא אילן ותכלת אמיתית.

מובא במאמרים הנזכרים לעיל בדיקה שמופיעה בפירושם של הרמב"ם ושל רש"י על התלמוד שמבדילה בין תכלת לקלא אילן אם הם אותו הדבר אין הגיון שההבחנה הזאת אפשרית.

¹⁵⁴ <http://tekhelet.com/pdf/naturaldyepaper3.pdf>

להערכת, לפי תוצאות המחקר המפורטות להלן, עלות תהליך הצביעה בעזרת חומרים קדומים דומה למחיר של דם החילזון ולכן לא סביר שטרחו לצבוע כהוגן עם קלה אילן. יש להניח שטחנו את האינדיגו לאבקה דקה והכינו תרחיף בריכוז גבוה במים ובם צבעו את הצמר כמו שהיו עושים במצריים העתיקה לפי המתואר הפפירוס סטוקהולם. צמר כזה יראה בדיוק כמו תכלת כשרה, אלה שחלק מהצבע ירד בעת שפשוף וכביסה. אם יכניס את הצמר הצבוע ליורת תסיסה של שתן (שמחזר את אינדיגו, כלומר גורם לתגובה כימית להבהרת ותמיסת הצבע) לזמן קצר הצבע יתמוסס משום שהוא לא קשור כימית לצמר ולא יחזור לעוצמתו המקורית לאחר ההוצאה מהיורה. לעומת זאת תכלת כשרה תאבד את הצבע בתמיסה אך תחזור לעוצמתה המקורית לאחר ההוצאה מהיורה.

המתברר אפוא, שמצרים מזוהה הינו בפשתים ובקלא אילן, עד כדי קריאת שם פישון, נילוס וכיו"ב. מאידך, א"י שע"י החוף מים הגדול, ששם חילזון התכלת, מזוהה הינו בתכלת כמו"כ עד כדי קריאת שם;

אחד מן הפירושים למילה "כנען" הוא ארגמן. מקורו באיסוף חלזונות ימיים שמהם הפיקו את צבע הארגמן על ידי עמי הארץ. שלושת חלזונות בים התיכון הם: מארגמונית אדומת פה (שם מדעי: *Thais Haemastoma*), ארגמן חד קוצים (שם מדעי: *Murex Brandaris*) שבהם הצבען העיקרי הוא דיברומואינדיגוטין, מולקולה של אינדיגו בתוספת שני אטומי ברום, הפיקו את הארגמן, וארגמן קהה קוצים (שם מדעי: *Trunculariopsis trunculus*) ממנו הפיקו את צבע הארגמן. - מאוחר יותר ניתן השם פניקיה לארץ כנען על ידי היוונים. פירוש המילה פניקוס ביוונית אף הוא ארגמן, ופניקיה פירושה ארץ הארגמן.

The name *Phoenicians*, like Latin *Poenī* (adj. *poenicus*, later *pūnicus*), comes from Greek *Φοίνικες* (*Phoínikes*), attested since Homer and influenced by *phoînix* "Tyrian purple, crimson; murex" (itself from *phoinós* "blood red"). The word stems from Mycenaean *po-ni-ki-jo*, *po-ni-ki*, ultimately borrowed from Ancient Egyptian *fnḥw* (*fenkhu*) "Asiatics, Semites". The folk-etymological association of *phoiniki* with *phoînix* mirrors that in Akkadian which tied *kinahni*, *kinahḫi* "Canaan; Phoenicia" to *kinahḫu* "red-dyed wool". The land was natively known as *knʿn* (cf. Eblaite *ca-na-na-um*, *ca-na-na*), remembered in the 6th century BC by Hecataeus under the Greek form *Chna* (χνα), and its people as the *knʿny* (cf. Punic *chanani*, Hebrew *kanaʿani*).

ספרי - פרשת שלח¹⁵⁵: ר' מאיר אומר וראיתם אותם לא נאמר כאן אלא וראיתם אותו, מגיד הכתוב שכל המקיים מצות ציצית מעלים עליו כאלו הקביל פני שכינה, שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע והרקיע דומה לכסא הכבוד, כענין שנא' וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר דמות כסא.

תכלת דומה לים, וים ישנו בא"י. התכלת דומה לים אשר משם מוצא מקורה, והים דומה לרקיע בהשתקפות שמים בים, ואילו גוון השמים משתקף מכסא הכבוד. גוון התכלת שבחילזון נוצר בהשפעת מראה הים, והכול מסובב ומתחיל מכסא הכבוד. כך יוצא שהחוט של תכלת, מקורה האמתי כסא הכבוד, ולא רק דמיון סתם בצבע.

¹⁵⁵ פיסקא קט"ו.

בפרשת עקב: ושמרתם את-כל-המצוה אשר אנכי מצוה היום למען תחזקו ובאתם וירשתם את-הארץ אשר אתם עברים שמה לרשתה: ולמען תאריכו ימים על-האדמה אשר נשבע יקוק לאבותיכם לתת להם ולזרעם - ארץ זבת חלב ודבש: ^ו

כי הארץ אשר אתה בא-שמה לרשתה - לא כארץ מצרים הוא אשר יצאתם משם - אשר תזרע את-זרעך - והשקית ברגלך כגן הירק: והארץ אשר אתם עברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעת - למטר השמים תשתה-מים: ארץ אשר-יקוק אלהיך דרש אתה תמיד - עיני יקוק אלהיך בה מרשית השנה ועד אחרית שנה: ^ו

והיה אם-שמעו תשמעו אל-מצותי אשר אנכי מצוה אתכם היום לאהבה את-יקוק אלהיכם ולעבדו בכל-לבבכם ובכל-נפשכם: ונתתי מטר-ארצכם בעתו יורה ומלקוש ואספת דגנך ותירשך ויצהרך: ונתתי עשב בשדך לבהמתך ואכלת ושבעת: השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם ועבדתם אלהים אחרים והשתחיתם להם: וחרה אף-יקוק בכם ועצר את-השמים - ולא-יהיה מטר והאדמה לא תתן את-יבולה ואבדתם מהרה מעל הארץ הטבה אשר יקוק נתן לכם: - למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה אשר נשבע יקוק לאבותיכם לתת להם - כימי השמים על-הארץ: ^ו

פרשת שלח: ויאמר יקוק אל-משה לאמר: דבר אל-בני ישראל ואמרת אליהם ועשו להם ציצת על-כנפי בגדיהם לדרתם ונתנו על-ציצת הכנף פתיל תכלת: והיה לכם לציצת וראיתם אתו וזכרתם את-כל-מצות יקוק ועשיתם אתם ולא-תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר-אתם זנים אחריהם: למען תזכרו ועשיתם את-כל-מצותי והייתם קדשים לאלהיכם: אני יקוק אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלהים אני יקוק אלהיכם: ^פ

מבנה הארץ ישראלי, כן הוא, אשר שמי שמים ארץ וימים, מקושרים מהודקים ונזקקים בהדי הדדי. כך תכלת מסמלת ורומזת אל א"י יותר מכל במובהק, שדומה לים ולשמים ולכסא הכבוד, כי היא ארץ אשר עיני י"א בה וגו', ו"עיני" הוא לשון גוון, ע"ד רש"י - יחזקאל: כעין החשמל - חשמל מלאך ששמו כך, וכעין גוון שלו ראה מתוך האש וכו' ושם בשיר השירים: עיניך יונים - גווניך ומראיתך ודוגמתך כיונה הזאת וכו' ובאבן עזרא - פרשת תצוה: כי ידוע כי חמש הם גווני העינים, הלבן וברקת ואדום וירוק ושחור. שם - ס' זכריה: ואלה הסוסים הם רבים על ג' עינים, פירוש גוונים: רד"ק - פרשת וירא: כסות עינים - לך יקנה בהן כסות נאה שיהיה בעל גוונים רבים, כי הגוון יקרא עין, כמו ועינו כעין הבדלח, כעין תרשיש וכו' רבינו בחיי - פרשת בא: ויכס את עין כל הארץ ותחשך הארץ וכו' ומלת "עין" מלשון גוון, כי כל הארץ נשתנית מגוונה לשחרות. פרשת משפטים: והעד על פירוש זה שאמר "כמעשה" ולא אמר "כמראה לבנת" או "כעין לבנה", כי על גוון הלובן אין לשון "כמעשה" נופל בו וכו' פרשת תצוה: אשר על "תרשיש" וכו' וגוון שלה דומה לגוון השמן, ויש שפירשו שהיא האבן שצבעה תכלת, ותרגומו: כרום ימא, שהרי גוון הים כעין תכלת, ומצינו ים ששמו תרשיש, שנאמר: "וימצא אניה באה תרשיש" וכו' וע"ע במלבי"ם. בפירוש המשנה לרמב"ם - מסכת שבת¹⁵⁶: ופירוש יקלוט את העין, יקלוט את הגוון, כלומר משיתחיל להצבע.

לא כארץ מצרים, אשר כל עניינה היא בארץ לבדה, ואין נמצא שם ים, מלבד היאור של מצרים, וכרש"י שם: והשקית ברגלך - ארץ מצרים היתה צריכה להביא מים מנילוס ברגלך ולהשקותה וצריך אתה לנדד משנתך ולעמול, והנמוך שותה ולא הגבוה, ואתה מעלה המים מן הנמוך לגבוה. אבל זו למטר השמים תשתה מים אתה ישן על מטתך, והקב"ה משקה נמוך וגבוה, גלוי ושאינו גלוי, כאחת: כגן

¹⁵⁶ פרק א'.

הירק - שאין די לו בגשמים ומשקין אותו ברגל ובכתף: ושם - פרשת מקץ: על היאור - כל שאר נהרות אינם קרוים יאורים חוץ מנילוס, מפני שכל הארץ עשויין יאורים בידי אדם ונילוס עולה בתוכם ומשקה אותם, לפי שאין גשמים יורדין במצרים תדיר כשאר ארצות: שם - פרשת ויגש: ומה ברכה ברכו, שיעלה נילוס לרגליו, לפי שאין ארץ מצרים שותה מי גשמים אלא נילוס עולה ומשקה, ומברכתו של יעקב ואילך היה פרעה בא [עומד] על נילוס והוא עולה לקראתו ומשקה את הארץ: שם - פרשת וארא: ונהפכו לדם - לפי שאין גשמים יורדים במצרים, ונילוס עולה ומשקה את הארץ, ומצרים עובדים לנילוס, לפיכך הלקה את יראתם ואחר כך הלקה אותם: שם - ישעיהו: יאורי מצרים - לפי שכל ארץ מצרים עשויה יאורים שאין הגשמים יורדים שם אלא נילוס עולה ומשקה וכו' לפי שכל שבח ארץ מצרים ע"י נילוס הוא שאין גשמים יורדים שם אלא נילוס עולה ומשקה אותה דרך יאורי העשויים בידי אדם לפיכך הוא מדמה פורענות שלה ליובש יאורים וכו' ושם ס' זכריה: ואם משפחת מצרים לא תעלה - והן אין צריכים לגשמים שנילוס עולה ומשקה אותם: ולא עליהם - תהיה הגשם שלהם כלומר לא ישקה אותם נילוס, וכן תרגום יונתן לא עליהן יסק נילוס: עכ"ל.

בין תכלת ללבן

עוד מפורש במשנת ברכות¹⁵⁷: מאימתי קורין את שמע בשחרית, משיכיר בין תכלת ללבן רבי אליעזר אומר בין תכלת לכרתי וכו' ובגמרא מנחות¹⁵⁸:

1. מאי טעמא דר"ש? דתניא: וראיתם אותו - פרט לכסות לילה וכו'.
2. ורבנן¹⁵⁹ האי וראיתם אותו מאי עבדי ליה? מיבעי להו לכדתניא: וראיתם אותו וזכרתם - ראה מצוה זו וזכור מצוה אחרת התלויה בו, ואיזו זו? זו קרית שמע, דתנן: מאימתי קורין את שמע בשחרית? משיכיר בין תכלת ללבן.
3. ותניא אידך: וראיתם אותו וזכרתם - ראה מצוה זו וזכור מצוה אחרת הסמוכה לה, ואיזו זו? זו מצות כלאים, דכתיב: לא תלבש שעטנז צמר ופשתים יחדו גדילים תעשה לך.
4. תניא אידך: וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה' - כיון שנתחייב אדם במצוה זו נתחייב בכל מצות כולן; ור"ש היא, דאמר: מצות עשה שהזמן גרמא היא.
5. תניא אידך: וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה' - שקולה מצוה זו כנגד כל המצות כולן.
6. ותניא אידך: וראיתם אותו וזכרתם... ועשיתם - ראה מביאה לידי זכירה, זכירה מביאה לידי עשיה.
7. ורשב"י אומר: כל הזריז במצוה זו - זוכה ומקבל פני שכינה, כתיב הכא: וראיתם אותו, וכתיב התם: את ה' אלהיך תירא ואותו תעבוד.

ובמפרשים;

1. רש"י: זו קריאת שמע - דכשתכיר מנין של ציצית קרא את ק"ש. כיון דנתחייב במצוה זו - שהאיר היום נתחייב בכל המצות דרוב מצות נוהגות ביום ור"ש היא ל"א כיון שנתחייב אדם שהגיע לכלל מצוה דהיינו י"ג שנה נתחייב בכל המצות ולהכי אתא עיקר מילתא. - רבינו גרשום: כיון שנתחייב אדם במצוה זו כשהוא בן י"ג שנה ויום אחד נתחייב בכל המצות לאפוקי נשים שאינן חייבות בכל המצות ור' שמעון היא:

¹⁵⁷ פרק א' משנה ב'.

¹⁵⁸ מ"ג, א'.

¹⁵⁹ מ"ג, ב'.

2. תוספות: בין תכלת ללבן - בברכות אמרינן בין תכלת [שבה] ללבן שבה פירש בקונטרס בין צמר שקלט צבע תכלת לצמר שלא קלט וליתא דא"כ מאי ראייה זו ובערוך פי' בין חוליא של תכלת לחוליא של לבן ופ"ק דברכות ירושלמי כיני מתניתין בין תכלת שבציצית ללבן שבה וראיתם אותו מן הסמוך ר"א דאמר כדי שיכיר בין תכלת לכרתי וראיתם אותו שיהא ניכר בין הצבועים. - מסכת ברכות: אלא בין תכלת שבה ללבן שבה - פי' רש"י צמר הצבוע תכלת ויש מקומות שלא עלה שם הצבע שפיר. וקשה דאמרינן במנחות ראה מצוה זו שבה תלוי מצוה אחרת ואיזו זו ק"ש כדתנן עד שיכיר בין תכלת ללבן. ואי קאי אגזת צמר אינה תלויה בציצית. ועוד בלילה נמי פעמים יכולין לראות צמר שאינו צבוע כדרכו. ע"כ יש לפרש בין תכלת שבה בציצית שהיה קבוע בו תכלת וגם שני חוטין לבן ועושין בו חוליא של תכלת וחוליא של לבן. ע"ע בתוספות רא"ש, אגודה.

3. וברבינו יהונתן על הרי"ף: ויש מפרשים, בין תכלת שבציצית ללבן שבציצית, כלומר, שמן השמנה חוטין שבציצית, הד' מהן ראויין להיותם מצמר צבועין בתכלת, כדכתוב, פתיל תכלת והד' אחרים ראויים להיותם מצמר שאינו צבוע מדכתיב, על ציצית הכנף, שיהא הציצית ממין הכנף, וכמו הכנף לבן כמו כן הציצית. ובהא ליכא לאקשוויי הא בלילי נמי ידעי', דמאחר שהוא דבר מועט לא יהא נכר אלא אם כן פשט האור בעולם וכו' וברבינו יונה. ועי' הון עשיר.

4. מהרש"א - חידושי אגדות: וראיתם אותו וזכרתם ראה מצוה זו כו' זו ק"ש כו'. דהיא נקראת כל מצות ה' שיש בק"ש עיקר האמונה קבלת מלכות ואחדות וע"פ מ"ש בסוף מסכת מכות תרי"ג מצות הן כו' בא חבקוק והעמידן על אחת שנאמר וצדיק באמונתו יחיה נמצא כשנזהר בק"ש שמפורש בה כלל אמונה זוכר את כלל המצות כולן וכמ"ש שם וכו' ומאן דתני וראיתם אותו וגו' ראייה מביא לידי זכירה כו'. נראה דמשמע ליה אותו לשון יחיד דקאי אחוט יחידי של תכלת דכתיב לעיל מיניה הכנף פתיל תכלת וגו' וע"פ מ"ש לקמן שתכלת דומה לים כו' עד כסא הכבוד שהכוונה בו שתעשה המצות לשם שמים וזה שאמר בראיית צבע התכלת תהיה זכרון מן הדומה עד כסא כבוד ושתהיה עשייתך לשם שמים - ורשב"י נמי דדריש מהאי קרא כל הזריז כו' נמי מדכתיב אותו בלשון יחיד אחוט של תכלת קאי למדרש מניה ג"ש דע"י אותו שהוא חוט של תכלת מן הדומה לדומה כדלקמן יבא עד כסא כבוד לקבל פני שכינה דהיינו אותו תעבוד ובו תדבק וגו' וק"ל:

5. שפת אמת: שם בגמ' ראה מצוה זו וזכור מ"א הסמוכה לה ואיזו זו מצות כלאים כו' י"ל הפי' שידקדק ויסתכל שלא יהא קלא אילן ויעבור על איסור כלאים שלא במקום מצוה גם י"ל כדמסיים אני ה"א כו' מאמ"צ כו' ודרשו חז"ל שם אני שהבחנתי כו' כגון מי שתולה קלא אילן בבגדו ואומר תכלת הם כדאי' בב"מ:

לפי דרכינו מסתבר שהיכר זה המבדיל בין התכלת והלבן, הוא לא רק כסימן לזמן המצוות, אלא בחינה וחלוקה הזו, מעכבת ועקרונית כלפי קיומי המצוות כולם. סמך לדבר מצינו בספר העיטור - הלכות ציצית¹⁶⁰: אמר [אמ'] אביי וצריך לאפרודי כי ציצתיה [לפרודי כצוציתא] דארמאי, צריך להפריד חוטי ענף [הענף] זה מזה מן הגדיל ולמטה [כדי] שיהא ניכר ענף [הענף ניכר]. ציצתא [צוציתא] דארמאי, קציית [קווצת] שער של בלורית שפרודות מלמטה ודביקות [שפרודו' מלמט' ודבוקות] מלמעלה. ומסתבר [ומסת'] לן בעידן תכלת קאמר [קאמ'], להפריד תכלת לצד א' [אחד] ולבן לצד א'

¹⁶⁰ מוגה עפ"י כ"י וטיקן 143 דף 308r.

[אחר] דומיא דציצתא הכירה [דציצית¹⁶¹, הכירא] דלבן ותכלת, ויפה לדקדק ולעשות זכר לתכלת וכו' עכ"ל. מכאן הוברר שהפרדה הזו היא להלכה ולמעשה, ולא אך כסימן סתם, וע"ע בפוסקים.

ביאור זה, הוא ע"פ הספרי - פרשת שלח¹⁶²:

1. והייתם קדושים לאלהיכם זו קדושת כל המצות אתה אומר זו קדושת כל המצות או אינו אלא קדושת ציצית אמרת במה ענין מדבר בקדושת כל המצות. רבי אומר זו קדושת ציצית אתה אומר זו קדושת ציצית או אינו אלא קדושת כל המצות כשהוא אומר קדושים תהיו הרי קדושת כל המצות אמורה הא מה ת"ל והייתם קדושים לאלהיכם זו קדושת ציצית מגיד שהציצית מוספת קדושה לישראל:

2. אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים, וכי מה ענין יציאת מצרים לכאן אלא שלא יאמר הרי אני נותן צבעונים וקלא אילן והם דומים לתכלת ומי מודיע עלי בגלוי אני ה' אלהיכם דעו מה עשיתי להם למצריים שהיו מעשיהם בסתר ופרסמתים בגלוי והרי דברים ק"ו ומה אם מדת פורענות ממועטת העושה בסתר המקום מפרסמו בגלוי ק"ו למדת הטוב מרובה.

3. ד"א למה מזכירים יציאת מצרים על כל מצוה ומצוה - משל למה הדבר דומה למלך שנשבה בן אוהבו וכשפדאו לא פדאו לשום בן חורין אלא לשום עבד שאם יגזור ולא יהיה מקבל עליו יאמר לו עבדי אתה כיון שנכנס למדינה אמר לו נעול לי סנדליי וטול לפני כלים להוליך לבית המרחץ התחיל הבן ההוא מנתק הוציא עליו שטר ואמר לו עבדי אתה כך כשפדה הקדוש ברוך הוא את זרע אברהם אוהבו לא פדאם לשום בנים אלא לשום עבדים כשיגזור ולא יהיו מקבלים עליהם יאמר להם עבדיי אתם כיון שיצאו למדבר התחיל לגזור עליהם מקצת מצוות קלות ומקצת מצוות חמורות כגון שבת ועריות ציצית ותפילין התחילו ישראל להיות מנתקים אמר להם עבדיי אתם על מנת כן פדיתי אתכם על מנת שאהיה גוזר ואתם מקיימים:

אף במפרשים, ראשונים ואחרונים;

1. פירושי סידור התפילה לרוקח¹⁶³: זכר ליציאת מצרים, בכל המצות אנו מזכירין יציאת מצרים, כי ע"מ כן הוציאנו, דכתי' בהוציאך את העם ממצרים, תעבדון את האלהים על ההר הזה.

2. היסוד מורא לראב"ע¹⁶⁴: וככה כרת על מי שחדל לעשות הפסח, כי זכר יציאת מצרים עקר לכל המצות, על כן כתוב אחר אלהי מסכה לא תעשה לך את חג המצות תשמור וכתובה תשובה מה העדות עבדים היינו לפרעה במצרים.

3. דרשת תורת ה' תמימה להרמב"ן ז"ל: ונחזור לעניננו שהיינו בו, לבאר כי הנסים מורים על החדוש ועל ההשגחה ועל הידיעה, ר"ל ידיעת הפרטים, כי הידיעה קודמת להשגחה, ומפני שהנסים הגדולים המפורסמים [המשתיקין] קטני אמנה [אינן נעשין] בכל דור, מפני שאין הדורות ראויין לכך או (מפני) שאין [צרך] להעשות (על) כן, צוה הקב"ה לעשות זכר לנסים תמיד והחמיר בהם [מאד], כי חייב כרת (על מה) [כל מי] שלא (אכל) [עשה] פסח וכרת על החמץ, וצוה [לכתב] הענין במזוזות הבתים, ולהניח הענין כתוב בזרועו כנגד הלב ועל ראשו כנגד [המח], מרכבת הנשמה, ולהזכיר (בו) [כן] בכל יום בפה, כמו שאמרו (ז"ל) [במסכת ברכות "קריאת] שמע

¹⁶¹ אצ"ל: דצוציתא.

¹⁶² פיסקא קט"ו.

¹⁶³ [קכ"ט] אתה בחרתנו.

¹⁶⁴ שער ג'.

דרבנן, אמת ויציב דאוריתא", כלומר שיש [בו] יציאת מצרים, וכן תקנו או נהגו לומר השירה בכל יום בצבור מפני שיש בה זכר ליציאת מצרים ושבח והודאה עליו.

וידוע כי העושה מצוה בלא כונה, או מי שלא יתבונן בה, לא [עשאה] בשלמות, אבל המתבונן בה, (כגון) קנה מזוזה [אחת] בדינר [וקבעה] בפתחו ונתכון [והתבונן] (בה) [בענינה], הנה הודה ביחוד ובחדוש העולם ובהשגחה, כי יציאת מצרים מורה על כל אלה הוראה שלמה, מלבד שידע כי חסד אלהים רב מאוד על עושי רצונו, שהוציאנו [מאותו] עבדות לכבוד גדול [לזכות] אבותינו הקדמונים החפצים ליראה אותו, [והנה] במצוה קלה [הודה] בכל שרשי האמונה והשלמות. [ולפיכך אמרו] "הוי זהיר במצוה קלה [כחמורה], שאין אתה יודע מתן שכרן של מצות", כי [כלן] לזכר נס וחסד [שנעשה] לאבותינו ולנו, ובכלן ראה על האמונה [השלמה]. ולכן אנחנו נוהגין להזכיר בכל מצותינו ענין יציאת מצרים, - כמו [שאנו] אומרים בקדוש היום "זכר ליציאת מצרים", [ופרש] הרב (בספר) [במורה] (הנבוכים).

והנה בדברות השניות [מפרש], "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויוציאך ה' אלהיך [משם...], על כן צוך [ה' אלהיך] לעשות את יום השבת", ופשט הכתוב [פרשו] בו לומר מאחר שפדה אותך חייב אתה לעשות מצותיו, אבל מלת "על כן צוך ה' אלהיך" אינה מורה אלא כלשון שפרשתי, כי אתה חייב לזכור הנס הגדול [שעשה] לך [וההשגחה] הגדולה (והטובה) שהשגיח עליך, ועל כן צוך לעשות את יום השבת, כי כיון שאתה עד על החדוש עשה ממנו זכרון תמיד להיותך נזכר תמיד, ועשה ראה [שתודיע] לכל כי הוא (בורא) [המחדש] העולם [והמשגיח] על בריותיו, לטובה לעושי רצונו, ורעה לעוברי רצונו, כי כל זה נתברר לך ביציאת מצרים וכו' ובפי' החומש סוף פרשת בא.

4. ספר כד הקמח¹⁶⁵: זכרון יציאת מצרים הוא עיקר לכל המצות, והראיה מתשובת עבדים היינו לשאלת מה העדות והחקים והמשפטים, וע"כ אפשר לומר כי מלת מצרים כוללת כל מצות עשה הנמשכות אחר יציאת מצרים, ואלו הן וכו'.

5. ס' גור אריה - פרשת בא: אבל צריך בודאי לרבות גרים, מפני כי רוב המצות זכר ליציאת מצרים, שלא היה אלא לישראל, ולפיכך צריך לרבות גרים: - תפארת יעקב - גיטין הקדמה: וראוי לנו להתבונן במאמר הזה מה עלתה על דעתן של מלאכי השרת שינתן להם התורה לקיים מצותיה מה שאין להם שייכות לשום מצוה שבה, וכמו כן סיפורי התורה הם מאבות ובני ישראל מירידתם למצרים ויציאתם משם ורוב המצות תלוין בזה זכר ליציאת מצרים, ומכ"ש שיאמר להם אשר הוצאתיך מארץ מצרים, וזה מבואר הביטול. - מרכבת המשנה (אלפנדרי) הלכות תשובה¹⁶⁶: וכיון דרוב המצוות הם זכר ליציאת מצרים משו"ה אינן במנין בפרטות למהוי בפני עצמה וכו' - שם משמואל¹⁶⁷: ויש לומר שזוהי דעת האומרים מצוות בטלות לעת"ל, כי רוב המצוות הן לזכרון יציאת מצרים, כמ"ש הרמב"ם והרמב"ן, וכמ"ש כי ישאלך בנך וגו' מה העדות והחוקים והמשפטים וגו' ואמרת אליו עבדים היינו וגו' ויוציאנו וגו' ויצונו ה' לעשות את כל החוקים האלה, הרי שזוהי תשובה על העדות והחוקים והמשפטים שהם כל התורה ולא על המצוות שבפסח לבד וכו' - ושם¹⁶⁸: דהטעם שהמצוות בטלות לעת"ל משום דאז לא תהי' דביקות אלקית באמצעות המצוות, שהן פרטים כענין פסח מחמת יציאת מצרים, ורוב מצוות התורה זכר ליציאת

¹⁶⁵ שבועות [א'].

¹⁶⁶ פרק ט'.

¹⁶⁷ פרשת ואתחנן שנה תרע"ו.

¹⁶⁸ מועדים יום הכפורים שנה תרע"ב.

מצרים וכו' – ושם בהגדה של פסח: יש להבין למה זה צריך לרבות יותר מרוב מצוות התורה שהן זכר ליציאת מצרים וכו'

המסתבר כפי דרכינו הוא, אשר קלא אילן הוא מעין הלבן, ע"ד הגמרא מנחות¹⁶⁹: תנו רבנן: סדין בציצית - ב"ש פוטרין, וב"ה מחייבין, והלכה כדברי ב"ה. א"ר אליעזר ב"ר צדוק: והלא כל המטיל תכלת בירושלים אינו אלא מן המתמיהין! אמר רבי: א"כ, למה אסרוה? לפי שאין בקיאים. אמר ליה רבא בר רב חנא לרבא: ולרמו בי עשרה ונפקו לשוקא ומפרסמא למילתא! כל שכן דמתמהו עילון. ולידרשא בפירקא! גזירה משום קלא אילן. - ולא יהא אלא לבן! וכו' - רש"י: גזירה משום קלא אילן - צבע היא שדומה לתכלת, ואי שרית של תכלת בסדין אתי למירמי צמר צבוע בקלא אילן והוי כלאים שלא במקום מצוה וקפריך מאי איכפת לן אי רמי קלא אילן - לא יהא האי קלא אילן אלא לבן בעלמא - כלומר צמר לבן האמרן לעיל אין לו תכלת מטיל לבן, ומשני כיון דאפשר במינו כיון דלשם לבן איפשר לתת חוטי פשתן לא רמינן לבן דצמר בסדין.

נמצא שהבחנת תכלת ולבן ג"כ נוגעת אל זכר יציאת מצרים, והבדלת ארץ ישראל ממצרים, מפני שא"י שייכת אל תכלת, ומצרים אל לבן. הדבר ידוע בכל מקום, אשר שש בד ולבן נרדפים הם, וכולם ממצרים. בכן, הכרה הזאת שביניהם, מכוונת להבנת מעלת א"י ממצרים, ומשמעות מוצאינו משם. לכך תכלת מצויה ומשמשת, כאשר בית ישראל יושבים על אדמתם, ואילו בגלות שכתוב בה: וְהָשִׁיבָךְ יְקֹנֶק מִצְרַיִם בְּאֲנִיּוֹת בְּדֶרֶךְ אֲשֶׁר אֲמַרְתִּי לָךְ לֹא-תִסִּיף עוֹד לָרְאֹתָהּ - וְהִתְמַכְרְתָּם שָׁם לְאִיִּבְיָךְ לְעִבָדִים וְלִשְׁפָחוֹת וְאִין קָנָה: הלבן נותר בקיום מצווה הזו, והיא מקבילה למצרים.

ובמסכת מנחות¹⁷⁰: תניא, היה רבי מאיר אומר: גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת, משל למה הדבר דומה? למלך בשר ודם שאמר לשני עבדיו, לאחד אמר: הבא לי חותם של טיט, ולאחד אמר: הבא לי חותם של זהב, ופשעו שניהם ולא הביאו, איזה מהן עונשו מרובה? הוי אומר: זה שאמר לו הבא לי חותם של טיט ולא הביא. תוספות.

לפי דרכינו, הלבן נמשל לחותם של טיט, ר"ל זכר לטיט ולבנים משורש "לבן", הכול בעבדות מצרים, ובירושלמי - פסחים¹⁷¹: מתניתא פליגא על רבי שמעון בן לקיש הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת וכו' רבי יהושע בן לוי אמר צריכה שתהא עבה מילתיה אמר זכר לטיט אית תניי תני צבריה שתהא רבה מילתיה אמר זכר לדם וכו' – ובבבלי - שם¹⁷²: אף על פי שאין חרוסת מצוה וכו' רבי אלעזר ברבי צדוק אומר מצוה וכו' מאי מצוה? רבי לוי אומר: זכר לתפוח. ורבי יוחנן אומר: זכר לטיט, אמר אביי: הלכך צריך לקהוייה, וצריך לסמוכיה. לקהוייה - זכר לתפוח, וצריך לסמוכיה - זכר לטיט. תניא כוותיה דרבי יוחנן: תבלין זכר לתבן, חרוסת זכר לטיט. אמר רבי אלעזר ברבי צדוק: כך היו אומרים תגרי חרך שבירושלים: בואו וטלו לכם תבלין למצוה.

הטיט בחינת לבן, ע"ד המבואר במשל גופו הנ"ל;

¹⁶⁹ מ', א'.

¹⁷⁰ מ"ג, ב'.

¹⁷¹ פרק י'.

¹⁷² קט"ז, א'.

1. גם בתוספתה נמצא מפורש שם טיט לבן, הוא במסכתות כלים¹⁷³ ופרה¹⁷⁴.
2. ובאנציקלופדיה תלמודית¹⁷⁵: ויש שכתבו טעם לשקדים ואגוזים, לפי שמלבינים את החרוסת, זכר לטיט שעושים מסיד לבן [הערות: דעת זקנים מבעה"ת שמות י"ב ח', וכ"ה באר"ח שם על אגוזים, וברשב"ץ מאמר חמץ על שקדים].
3. בית יוסף¹⁷⁶: משמע שהוא מפרש דמשיכלי חיורי היינו שהם עשויים מטיט לבן שעושים ממנו במצרים קיתונות ששותין בהם בימות הקיץ וכו' ודברי טעם הם: ובמקבילות.
4. ליקוטי מוהר"ן¹⁷⁷: וקיימו כי חמרי חיוורתא, זה בחי' ציצית, שהוא שמירה מעצת הנחש, מניאוף. כמ"ש חז"ל איזה עונשו גדול, של לבן או של תכלת, ואמרו, משל לאחד, שצוה להביא לו חותם של זהב, היינו תכלת. וחותם של טיט, היינו לבן. וזה חמרי, לשון חומר וטיט. חוורא, היינו לבן. כי עכשיו זה עיקר הציצית. ושמעתי בת קול שאומרת אוי לי שנשבעתי, פיר"ש על הגלות. היינו ע"י ציצית, יכולין לבא לעצת צדיקים, לבחי' אמת. וע"י אמת, באים לאמונה כנ"ל. וע"י אמונה, בא הגאולה כנ"ל. וזה ששמע חרטת הש"י על הגלות, כי הציצית שהם חמרי חוורא גרם כל זה: 5. שפת אמת - פרשת שלח: לפרשת ציצית אמרו חז"ל גדול עונשו של לבן משל תכלת תכלת משל לאומר לעבדו עשה חותם של טיט ושל זהב כו' פי' תוס' שהוא ענין כבלי דעבדי שהעבד עושה לו רבו חותם שהוא עבד שלו. דכ' עבדי הם. ותחת שעבדו במצרים בחומר ובלבנים זכו אח"כ להיות עבדי ה'. ומקודם צריכין לתקן עצמו להיות מוכן לעבודת הבורא ית'. וזה בחי' הלבן כי לבן מוכן לקבל צורה. ובשעבוד מצרים זכו לזה ההתלבנות וכו' ואח"כ פתיל תכלת. הוא לקבל הגוון מעבודת הבורא ית'. ורמז הד' כנפות לתקן הד' יסודות שהאדם נוצר מהם וכמ"ש תם בד' כנפות ואמרו תם מע"ז וג"ע וש"ד הוא תיקון המדות וזה בחי' לבן שזה קודם לכל וזה בנקל לתקן לכן גדול עונשו של לבן. אבל תכלת הוא זכי גדולה ולכן בעוה"ר אין לנו תכלת. - לכן אמרו חז"ל גדול עונשו של לבן חותם של טיט כמ"ש וייצר כו' עפר מן האדמה. ותכלת בחי' ויפח באפיו נשמת חיים והיא מדריגה גבוהה מאוד ולכן נחסר תכלת עתה בדורות השפלים:

רעיון הזה נמצא מפורש בספרי זוטא¹⁷⁸: וכן את מוצא בשעה שהיו ישר' משועבדין במצרים לא נגלית שכינה על משה אלא מתוך הצער ומתוך הסנה וכן הוא אומר ויראו את אלהי ישר' ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר זכר ללבנים שהיו בניו עושים במצרים - אמר להם אתם הייתם משועבדים במצרים בלבנים של טיט - ולפני יהו משועבדים בלבנים של ספיר, וכן הוא אומר אשר פדית לך ממצרים גוי ואלהיו וכו'

אתם הייתם משועבדים במצרים בלבנים של טיט, דהיינו החותם של טיט לסימן עבדות מצרים, ולפניי יהיו משועבדים בלבנים של ספיר, דהיינו חותם תכלת, כספרי - פרשת שלח¹⁷⁹: ר' מאיר אומר וראיתם אותם לא נאמר כאן אלא וראיתם אותו מגיד הכתוב שכל המקיים מצות ציצית מעלים עליו

¹⁷³ (ב"ק) ג', י"ד.

¹⁷⁴ ה', ב'.

¹⁷⁵ כרך י"ז, חרסת.

¹⁷⁶ יורה דעה סימן ל"ו.

¹⁷⁷ תורה ז'.

¹⁷⁸ פרק י'.

¹⁷⁹ פיסקא קט"ו.

כאלו הקביל פני שכינה שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע והרקיע דומה לכסא הכבוד כענין שנא' וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר דמות כסא. - ירושלמי - ברכות¹⁸⁰: תני בשם רבי מאיר וראיתם אותה אין כתיב כאן אלא וראיתם אותו מגיד שכל המקיים מצות ציצית כאילו מקבל פני שכינה מגיד שהתכלת דומה לים והים דומה לעשבים ועשבים דומין לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד והכסא דומה לספיר דכתיב ואראה והנה על הרקיע אשר על ראש הכרוב כאבן ספיר כמראה דמות כסא. - בגמרא חולין¹⁸¹: דתניא, רבי מאיר אומר: מה נשתנה תכלת מכל הצבעונין - מפני שתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לאבן ספיר, ואבן ספיר דומה לכסא הכבוד, דכתיב ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו וגו', וכתוב כמראה אבן ספיר דמות כסא. ע"ע במקבילות ובמשנת ר"א.

עוד מצאנו במדרש;

1. שיר השירים רבה¹⁸²: תני רשב"י לאחד שנפלה לו ירושה במקום אשפה והיה היורש עצל, והלך ומכרה בדבר מועט קל, והלך הלוקח ונזדרז וחפר בה, ומצא בה סימא, ובנה בה פלטין גדולה, התחיל הלוקח מהלך בשוק ועבדים מהלכין אחריו מן הסימא ההיא שקנה בה, התחיל המוכר רואה ונחנק ואומר ווי מה אבדתי, כך כשהיו ישראל במצרים היו משועבדים בטיט ולבנים, והיו מאוסין בעיני המצריים, וכיון שראו דגלים חונים על הים בטקסיס המלכים, התחילו המצריים נחנקים ואומרים ווי מה שלחנו מארצנו, שנא' ויהי בשלח פרעה, - אמר ר' יונתן לאחד שהיה לו שדה בית כור והלך ומכרה בדבר קל, והלך הלוקח וחפר בה מעיינות ועשה בה גנות ופרדסין, התחיל המוכר רואה ונחנק ואומר ווי מה אבדתי, כך כשהיו ישראל במצרים היו משועבדים בטיט ולבנים והיו מאוסין בעיני המצריים, וכיון שראו דגלים חונים על הים בטקסיס מלכים, התחילו המצריים נחנקין ואומרים ווי מה שלחנו מארצנו, שנאמר ויהי בשלח פרעה, - ר' יוסי אומר לאחד שהיה לו קצצה של ארזין ומכרה בדבר קל, והלך הלוקח ועשה בה תיבות ומגדלים שדה ושדות התחיל המוכר רואה ונחנק ואומר ווי מה אבדתי, כך כשהיו ישראל במצרים היו משועבדין בטיט ולבנים והיו מאוסין בעיני המצריים, וכיון שראו דגלים חונים על הים בטקסיס מלכים, התחילו המצריים נחנקין ואומרים ווי מה שלחנו מארצנו, שנא' ויהי בשלח פרעה.
2. ובמדרש תנחומא - פרשת בשלח¹⁸³: ד"א [ויהי בשלח]. מי קרא ווי, פרעה קרא ווי, אמר ר' יונתן בן אלעזר למה הדבר דומה לאדם שהיה לו קצצין של ארז, מכרם בדמים מועטים, הלך הלוקח ועשה מהם תיבות ומגדלים וחפצים הרבה, יצא אותו האיש שמכרם וראה אותן החפצים התחיל [להתאנח] ואמר אוי לו לאותו האיש מה מכר. כך פרעה היו ישראל משועבדים לו בטיט ולבנים, ולא היו נכרים שהן אומה, כיון שיצאו ממצרים ובאו ונעשו דגלים על הים, יצא פרעה וראה אותן שהן עשויין דגלים, באותה שעה התחיל קורא ווי ויהי בשלח פרעה.
3. ובמדרש זוטא - שיר השירים¹⁸⁴: ד"א שחורה אני ונאווה, שחורים היו ישראל במצרים כשהיו עושים בטיט בחמר ובלבנים, אבל נאים היו על הים כשהיו טוענים ביזתם של מצרים. שהיה

¹⁸⁰ פרק א'.

¹⁸¹ פ"ט, א'.

¹⁸² פרשה ד'.

¹⁸³ סימן ה'.

¹⁸⁴ פרשה א'.

רבי אלעזר בן פילה אומר לא היה סוס שלא היה במעוטה יותר מבעשר רבוא זהב, לקיים מה שנאמר כנפי יונה נחפה בכסף ואברותיה בירקרק חרוץ.

צד השווה היוצא מכאן, הינו הבדל עבדות של טיט, לעומת שיעבוד הזהב והתכלת, כמו בגווני הדגלים ובצבעיהם, ואף בביזת מצרים, וע"ד רש"י - פרשת בא: ושמלת - אף הן היו חשובות להם מן הכסף ומן הזהב, והמאחר בפסוק חשוב: גם מצאתי;

1. הפורפור והבגדים הצבועים בו היו יקרים ביותר¹⁸⁵, ו"בתהלכות הנצחון מופיעים יחד עם הזהב" [לשון החוקר הרומאי פליניוס. - פליניוס מתאר כי התכלת והארגמן ערכם כשל מרגליות, ושואל "מהו טירוף הדעת הזה למען הארגמניות?"].

2. The dye was greatly prized in antiquity because the colour did not easily fade, but instead became brighter with weathering and sunlight. - Tyrian purple was expensive: the 4th-century-BC historian Theopompus reported, "*Purple for dyes fetched its weight in silver at Colophon*" in Asia Minor. The expense meant that purple-dyed textiles became status symbols, and early sumptuary laws restricted their uses. The production of Tyrian purple was tightly controlled in Byzantium and was subsidized by the imperial court, which restricted its use for the colouring of imperial silks.

3. However¹⁸⁶, the price edict of Diocletian in 301 AD designates the price of Murex purple as equivalent to that of gold (Burke 1999, note 15).

4. The dye¹⁸⁷, and the cloth made from it, was so famous that the Greeks called the land of Tyre and Sidon (equivalent to modern Lebanon) Phoinike, "the land of the purple". It required 250,000 shellfish to produce one ounce of Tyrian purple dye, making it very slow and costly to produce. The preferred method was to collect vast piles of shellfish and to allow them to decompose in the sun (classical authors attest to the stench). Production and export of the dye began around 1,200BC and fuelled the Phoenician expansion across the Mediterranean. By the third century BC, Tyrian purple was worth more than gold: a pound of it cost three times the yearly wage of a Roman baker.

5. But¹⁸⁸ there is considerable interest. In Mexico in 1909, a traditional purple skirt *de caracolillo* would cost 10 dollars gold. Recently the Tyrian purple pigment

¹⁸⁵ מאמר קרסי זהב עמ' 6.

¹⁸⁶

https://www.academia.edu/373048/Reconstructing_Murex_Royal_Purple_and_Biblical_Blue_in_the_Aegean
<http://www.tekhelet.com/pdf/ReconstructingMurexRoyalPurpleandBiblicalBlueintheAegean.pdf>

¹⁸⁷ <https://www.telegraph.co.uk/men/the-filter/qi/7744089/QI-Quite-Interesting-facts-about-the-colour-purple.html>

¹⁸⁸ <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6236399>

(from *Nucella lapillus*) become available at 58.50 GBP for 25 mg, rather more than the 10 – 20 times the price of gold it was in Roman times. But¹⁸⁹ when you find them at a homeland Phoenician site, thoughts turn to the celebrated Tyrian or Royal Purple dye, which was worth more than its weight in gold and became the prerogative of priests and kings. Even the names “Canaan” and “Phoenicia” likely derive from roots meaning “red” or “purple,” underlining the importance of dyed textiles in these societies. According to Greek legend, repeated by later writers, the dye was discovered by the Tyrian high god and king, Melqart, when he and the nymph Tyros went for a stroll on the Mediterranean beach with their dog. The dog chased ahead and bit into one of the mollusks that must have once littered the shore. It came back to its master, muzzle dripping with a purple substance. The discovery was not lost on Melqart, who immediately dyed a gown with the dye and presented it...

When the purple-colored sherds at Sarepta were found to be associated with piles of shells, special processing vats and heating facilities, we had an open-and-shut case for a purple-dye factory and the earliest evidence of Royal Purple. And like the legend claimed, it was from Phoenicia or more accurately, Canaan, as the region was known in the 13th c. B.C. Other piles of the same mollusks have been found elsewhere in the Mediterranean, but so far earlier evidence for intentional dye production, as would be evidenced by a factory or actual dyed textiles, has not emerged. The discarded shell piles elsewhere could represent the debris after eating the animals or stockpiling them for pottery or plaster manufacture.

Because it requires as many as 10,000 animals to produce a gram of the dye, it was also very expensive to make. In each civilization, the molluscan Purple dye eventually came to be associated only with the highest political authorities and was imbued with special religious significance. Kimonos were dyed entirely in Purple, and the extremely well-preserved textiles of the Paracas and Nazca cultures of Peru and northern Chile exhibit stunningly beautiful patterns in Purple. In 1st century Rome, Nero issued a decree that only the emperor could wear the purple—hence, the name Royal Purple.

Purple was a symbol of power, and, above all, wealth. An ounce of good purple dye would cost many times more than a pound of gold.

This¹⁹⁰ purple dye was worth more than its weight in gold and therefore came to symbolise both wealth and power.

---

https://www.penn.museum/sites/biomoleculararchaeology/?page_id=80 ¹⁸⁹

<http://www.elizabethan-era.org.uk/color-purple.htm> ¹⁹⁰

Tyrian purple¹⁹¹, also known as 'royal purple,' was the most expensive dye in the ancient world (Jensen 1963). Indirect evidence about its value is provided by Ugaritic texts of the 14th century BCE, in which various types of dyed woolens are listed with their prices. Some of these textiles were evidently dyed with Tyrian purple, as their higher prices would suggest (Stieglitz 1979:19). Homer used the special term haliporphyros, 'sea-purple', to refer to this dye (Odyssey 6.53: 306), perhaps in order to distinguish it from purple-dye imitations. By the time of Diocletian, in 301 BCE, we know that wool dyed with Tyrian purple was literally worth its weight in gold, as is stated in his Edict on Maximum Prices 24... Since these shellfish had to be caught by rather laborious fishing and/or diving in shallow water, the price of the dye, as noted above, was enormous. Therefore, a great variety of dye substitutes was in use during Greco-Roman times, as we know from an ancient papyrus that lists recipes for producing purple dye substitutes (Lagercrantz 1913). These imitations were produced from plant as well as mineral sources. Still, none were as color-fast as the true "royal purple," hence the continued demand in antiquity for textiles colored by this highly prized dye. The dye could be produced in a great variety of shades, depending upon the mixture of the different shellfish utilized. Variations could also be made by chemical means, such as light conditions and reducing agents. The resulting colors included red, blue, and dark purple, the latter being considered the most noble of the tints. All shades were utilized primarily to color ceremonial garments. Two of the best known examples are the purple stripes on the Roman toga purpurea and the blue stripes on the Jewish tallit 'prayer shawl'. The Hebrew name for this blue dye was tekelet (Exodus 26:11; see Ziderman 1987), and we may note here that according to Rabbinic rulings, only the true tekelet dye (made from mollusks) should be used for coloring the prayer shawl (Tosefta Menachot 9,16). These religious rules were probably a response to the use of substitute dyes.

שמש - שמים

במקום אחר ראינו הקבלת תכלת אל שמש, לבן ללבנה. הנחה הזאת מתאימה היא אף לדמיון הנודע בין התכלת והרקיע, לפי המבואר במקורות, כי שמש – שמים מתחלפים בעניינם וברעיונם;

1. רש"י - קהלת: תחת השמש - כמו תחת השמים:
2. אבן עזרא - קהלת: וכאשר התעסק לראות שרשי המעשים מצא שהם הבל ורעות רוח ויהיה פירוש תחת השמים כמו תחת השמש, ויתכן שרמז במלת תחת השמים כמו תחת השמש לגלגל העליון ששם כל צבא השמים וחכמת סוד /המזלות/ על שמנה וארבעים צורו' הגלגל וכו'

---

¹⁹¹ <http://www.tekhelet.com/pdf/steiglitz-minoan.pdf>

3. ובעקידת יצחק¹⁹²: כי גלגל חמה נאמר בכאן במקום השמים בכלל כמאמר החכם (קהלת) תחת השמש בכמה מקומות. גם שהוא היותר מפורסם מצבאות השמי'. שם¹⁹³ והנה אחר שנרמזו שני הגלגלים הראשונים על זה האופן רמז שבעת הגלגלים אשר לשבעה כוכבי לכת במעשה המנורה ואמר. ועשית מנורת זהב טהור וגו' וביאר ענינם באומרו וששה קנים יוצאים מצדיה שלשה קני מנורה מצדה האחת ושלשה קני מנורה מצדה השנית והוא סדורם על סדר שצ"מ חנכ"ל. כי הנה השמש שם אהל בהם באמצעיותם ושבתי צדק מאדים מצדו האחד ונוגה ככב לבנה מצדה השנית. ואמנם שכלה מקשה כגוף אחד נאחזים קניה מהקנה האמצעי מפה ומפה כי הנהגת העולם בכללו מיוחסת אל השמש כמו שאמר החכם האדם יולידהו האדם והשמש גם שלמה בחכמתו בספר קהלת הורגל לומר תחת השמש כאלו אמר תחת השמים לפי שהוא עקרי ההנהגה אלא שנתנו לו הששה המשרתים מימינו ומשמאלו להשלים בהם ענינו בענינים מיוחדים חלקיים מיוחסים לכל אחד מהם כמו שנודע מטבעיהם לפי מה שכתבו החכמים מהם והרי עם זה נשלם מספר הגלגלים אשר בעולם הגרמים השמימיים.

במס' סנהדרין¹⁹⁴: איני? והא שלחו ליה לרבא: זוג בא מרקת, ותפשו נשר, ובידם דברים [הנעשים] בלז, ומאי ניהו - תכלת, בזכות הרחמים ובזכותם יצאו בשלום. ועמוסי יריכי נחשון בקשו לקבוע נציב אחד, ולא הניחן אדומי הלז, אבל בעלי אסופות נאספו, וקבעו לו נציב אחד בירח שמת בו אהרן הכהן! - מאי משמע דהאי נציב לישנא דירחא הוא - דכתיב ולשלמה שנים עשר נצבים על כל ישראל וכלכלו את המלך ואת ביתו חדש בשנה. והכתיב: ונציב אחד [אשר] בארץ! רב יהודה ורב נחמן, חד אמר: אחד ממונה על כולם, וחד אמר: כנגד חדש העיבור.

1. רש"י: זוג - שני תלמידי חכמים. בא מרקת - טבריא. ותפשו נשר - חיל רומיים. דברים הנעשים בלז - תכלת - בלז עושין אותה, כדאמרינן בסוטה, היא לז שצובעין בה תכלת. עמוסי יריכי נחשון - נשיא שבארץ ישראל, שהוא מזרע נחשון בן עמינדב ראשון לנשיאים. בקשו לקבוע נציב אחד - בקשו להוסיף חדש אחד על השנה לעברה. ולא הניחן אדומי הלז - מלכות הרשעה גזרה גזירה עליהן. בירח שמת בו אהרן - באב, אלמא מפני הדחק מעיינין בעיבור שנה לפני ראש השנה.

2. רבינו חננאל: זוג בא מרקת, פי' שני תלמידי חכמים באו מטבריא כדגרסי' במגילה רקת זו טבריא ותפשו נשר. יש מי שאומרים עכבן המלך כי נשר הוא מלך. כדכתיב הנשר הגדול. ויש מי שאומרים עיכבן המטר הנושר מן השמים ובידן דברים הנעשים בלז היא תכלת וציצית ובזכותכם יצא מידם הזוג ההוא לשלום בלא היזק ועמוסי יריכי נחשון כלומר נשיאי בני דוד המתייחסין מזרע נחשון ביקשו לעבר ולהוסיף חודש על שנה זו ולא הניחם אדומי זה כלומר מנעם שר אדום המושל עליהן אבל בעלי אסופות והן החכמים כדכתיב דברי חכמים כדרבונות וגו' נאספו וקבעו להם נציב אחד בירח שמת בו אהרן. כלומר אעפ"כ נתקבצו החכמים וקבעו עיבור בירח אב הוא החודש החמישי ירח שמת בו אהרן הכהן.

3. יד רמ"ה: והא שלחו לרבא זוג בא מרקת שני תלמידים באו מטבריה כדאמרינן במגילה רקת זו טבריא ותפסו נשר חיל פרסיים דכתיב בהו וגפיו דינשר לה ויש אומרים נשר מלך דכתי' נשר הגדול וי"א נשר לסטים שדרים ביערות וחוטפין מה שמוצאין ובורחין ואין אדם יכול להשיגן דבר

¹⁹² בראשית - שער ד'.

¹⁹³ שמות - שער מ"ח.

¹⁹⁴ י"ב, א'.

אחר נשר מטר שנושר מן העבים כלומר שערכם המטר מלבוא ובידו דברים הנעשה בלז להוליך אליכם וקא מפריש גמ' דהיינו תכלת כדאמר בסוטה תנא היא לז שצובעין בה תכלת בזכות הרחמן ובזכותכם כבר יצא בשלום וניצל מיד האויב כדי שיגיעו לידכם ועמוסי ירכי נחשון נשיאים שבארץ ישראל שהן מזרע דוד שבא מזרעו של נחשון בן עמינדב כדמפרש יחוסיה בסוף רות בקשו לקבוע נציב אחד להוסיף חדש אחד בשנה דבדידהו תליא מילתא כדאמרין התם אין מעברין שנה אלא אם כן ירצה נשיא ולא הניחן אדומי הזה מלכות הרשעה אבל בעלי אסופות תלמידי חכמים שנקראין כן כדכתי' וכמסמרו' נטועים בעלי אסופות נאספו בירח שמת בו אהרן הכהן דהיינו חדש אב דכתיב ויעל אהרן הכהן אל הר ההר על פי ה' וגו' בחדש החמישי באחד לחדש וקבעו להן נציב אחד בשנה הבאה ומפני מה סתמו את הדברים כדי שלא יבינו כל רשעים וילכו ויגידו למלכות הרשעה ויעכבו על ידם והמשכלים יבינו וכו' מאי משמע דהאי נציב לישנא דירחא הוא כלומר מאי שנא דנקטי ליה לירחא כי האי לישנא ומהדרין מקרייה קרא לההוא דמימני אפיפוקא דירחא נציב קרויה נמי אינהו לירחא גופיה נציב כי היכי דלא ליסוק אינשי אדעתייהו: ונציב אחד אשר בארץ כנגד חדש העיבור כלומר שהיה מכלכלו בחדש העיבור: וע"ע בח"א מהרש"א.

שאלה היא, מה עניין תכלת אצל קידוש החודש. לפי דרכינו, העניין נגד החמה והלבנה, וכידוע בעיבור שנים וקידוש ירחים, תיקון הלבנה והחמה והתאמתם גם יחד. העיקר שלהם מתייחס לחודשי הלבנה, והתכלת דומה לרקיע, עניין החמה. והם נגד אדום וישמעאל. אדום מונה לחמה האדומה, והיא צבעונית, כטעם אדומי הלז, והיינו המשל לנשר, ששייך בשמים;

1. משלי: התעוף התעוף עיניך ב' ואיננו - כי עשה יעשה לו כנפים - כנשר ועוף יעוף השמים: פ דרך הנשר בשמים וגו' איכה: קלים היו רדפינו מנשרי שמים וגו' בנשמת תקנו: וידינו פרושות כנשרי שמים.

2. רש"י - פרשת יתרו: על כנפי נשרים - כנשר הנושא גוזליו על כנפיו, שכל שאר העופות נותנים את בניהם בין רגליהם, לפי שמתיראין מעוף אחר שפורח על גביהם, אבל הנשר הזה אינו מתירא אלא מן האדם, שמא יזרוק בו חץ, לפי שאין עוף אחר פורח על גביו, לכך נותן על כנפיו, אומר מוטב יכנס החץ בי, ולא בבני וכו' - ושם - פרשת האזינו: יפרוש כנפיו יקחהו - כשבא ליטלן ממוקום למקום אינו נוטלן ברגליו כשאר עופות, לפי ששאר עופות יראים מן הנשר, שהוא מגביה לעוף ופורח עליהם, לפיכך נושאן ברגליו מפני הנשר, אבל הנשר אינו ירא אלא מן החץ לפיכך נושאן על כנפיו. אומר מוטב שיכנס החץ בי ולא יכנס בבני וכו' ובפי' הושע, ס' איוב.

3. בתורה תמימה - הערות: ונהירנא כי בהסתופפי בצל אולפנא רבתא דק' וואלאזין שמעתי שם בשם הגאון ר' חיים מוואלאזין ז"ל הסבר נמרץ לדרשה זו עפ"י משל לנשר ועטלף ששניהם יודעים עת זריחת השמש וביאת השמש, אך מנקודת הראות שתי הקצוות שונות תכלית שינוי זמ"ז, כי כידוע מטבע הנשר, שאוהב קרני השמש הוא ובלילה עיניו כהות מראות, וכנגד זה העטלף ימצא קורת רוח רק באישון לילה ואפילה, ומתיירא הוא מפני אור היום, ולכן כשתזרח השמש יודעים שניהם, אבל תכלית ידיעתם שונה, כי הנשר יודע כדי להקיץ ולראות אור וחיים, והעטלף יודע כדי להטמן ולהחבא, וכנגד זה כבוא חשכת הלילה יודעים ג"כ שניהם, אבל הנשר יודע כדי להחבא והעטלף כדי להקיץ.

לצד השני, הנציב אחד אשר בארץ, לעומת אומה הישמעאלית, כביאור מהרש"א, לפי ששורש נ-צ-ב בארץ, קבול כנגד השורש "נשר" בשמים, וניצב משמע בארץ, שישמעאל מכוון לאבק רגליו, ונגד החודש של לבנה הירחית, כמבואר בסיפור.

אפשר שבזכותם יצאו בשלום, רמז ששיחדו האדומי הלז, "הלז" ע"ד מאמר בידם דברים הנעשים "בלוז", ע"י התכלת שבידיהם, מעין המעשה המפורש בישראל סבא, פרשת וישלח: וַיִּקַּח מֶן־הַבָּא בְיָדוֹ מִנְחָה לַעֲשֹׂו אָחִיו: ועיין ס' מס' סופרים וספרות, ועיונים בשירה ובפיוט, ובס' עלי תמר.

קושטא

בדרך כלל, לוז שייר ביעקב אבינו, וכבר פרשת ויצא: וַיִּקְרָא אֶת־שֵׁם־הַמָּקוֹם הַהוּא בֵּית־אֵל וְאָוֶלָם לֹוֶז שֵׁם־הָעִיר לְרֵאשֹׁנָה: - וַיִּקַּח־לוֹ יַעֲקֹב מִקֵּל לְבָנָה לַח וְלוֹז וְעַרְמוֹן וַיַּפְצֵל בָּהֶן פְּצָלוֹת לְבָנוֹת מַחֲשֵׁף הַלֵּבָן אֲשֶׁר עַל־הַמִּקְלוֹת: אֵף בפרשת ויחי: וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל־יוֹסֵף - אֵל שְׂדֵי נְרָאֵה־אֵלִי בְלוֹז בְּאָרֶץ כְּנָעַן וַיְבָרֶךְ אֹתוֹ:

הטעם משום ת-ת-ן אמת ליעקב, ותיבת ת-ת-ן גימטרייה היא תכלת, ותכלת משמעה חותם אמת. כך בספר תורת המנחה¹⁹⁵: ועל האמת יחיה האדם לחיים הנצחיים, והלשון מורה, אמת - אי מת, כמו אי כבוד. וארז"ל יעקב אבינו ע"ה לא מת, כמו שדרשו בפסוק הנני מושיעך מרחוק, ואת זרעך מארץ שבים, מקיש זרעו לו, מה זרעו בחיים אף הוא בחיים, וזה מפני שאחז במדת האמת, דכת' תתן אמת ליעקב. וב"אמת" נקרא הקדוש ברוך הוא לקוראיו, דכת' קרוב ה' לכל קוראיו - לכל אשר יקראוהו באמת, ועושה רצונם.

אשר בכן נאמר במס' סוטה¹⁹⁶: וילך האיש ארץ החתים ויבן עיר ויקרא שמה לוז, הוא שמה עד היום הזה - תניא: היא לוז שצובעין בה תכלת, היא לוז שבא סנחריב ולא בבללה, נבוכדנצר ולא החריבה, ואף מלאך המות אין לו רשות לעבור בה, אלא זקנים שבה בזמן שדעתן קצה עליהן - יוצאין חוץ לחומה והן מתים וכו' הכול ממידת אמת שליעקב, עיין ס' דברי טובה¹⁹⁷.

ובמס' סנהדרין¹⁹⁸: אמר רבא: מריש הוה אמינא ליכא קושטא בעלמא, אמר לי ההוא מרבנן ורב טבות שמיא, ואמרי לה רב טביומי שמיא, דאי הוו יהבי ליה כל חללי דעלמא לא הוה משני בדיבוריה: זימנא חדא איקלעי לההוא אתרא, וקושטא שמיא, ולא הוו משני בדיבוריהו, ולא הוה מיית איניש מהתם בלא זימניה. נסיבי איתתא מינהון, והוו לי תרתין בנין מינה. יומא חד הוה יתבא דביתהו וקא חייפא רישה, אתאי שיבבתה טרפא אדשא. סבר: לאו אורח ארעא, אמר לה: ליתא הכא. שכיבו ליה תרתין בנין. אתו אינשי דאתרא לקמיה, אמרו ליה: מאי האי? אמר להו: הכי הוה מעשה. אמרו ליה: במטותא מינך, פוק מאתרין, ולא תגרי בהו מותנא בהנך אינשי. – מס' גימטריות מרבי יהודה החסיד¹⁹⁹ מבואר שלוז וקושטה הם אחד.

195 פרשת נשא / דרשה נ"ה.

196 מ"ו.ב.

¹⁹⁷ לס' שופטים ג' עמ' תקמ"ד.

198 ז"ר, א'

¹⁹⁹ עניינים שונים סימן ק"ו: "וה' אלהים אמת, הוא אלהים חיים ומלך עולם". בלז אין מדברים כי אם אמת, וחיין עד שירצו לעבור המים חוץ לעיר, ושם מתים, אבל העיר היא כערי מקלט לפני מלאך המות. כדאמרין מהנהו תרי כושאי ספרי דשלמה ששלחם ללז, ובדרך פגע בהו מלאך המות, וקרא עליהם: ריגלוהי דבר איניש אינון ערבין ליה. ומצינו בברזילי הגלעדי, שהיה זקן כשבקש דוד שהיה מאוכלי שולחנו, והישיב לו: איך יטעם עבדך אוכל - שזקנתי, "ואמת בעירי" - "ואמת' חסר ו"ו, לפי שאמת בעירי וכו'".

ובמסכת שבת²⁰⁰: ש"ן - שקר, ת"ו - אמת. מאי טעמא שקר מקרבן מיליה, אמת מרחקא מיליה? שיקרא - שכיח, קושטא - לא שכיח, ומאי טעמא שיקרא אחדא כרעיה קאי, ואמת מלבן לבוניה? - קושטא - קאי, שיקרא - לא קאי.

מאפיינים אלו מצויים אף בתכלת, כל עומת קלא אילן.

גם בתהלים²⁰¹: אֲשֶׁר־י שָׁאֵל יַעֲקֹב בְּעֶזְרוֹ - שָׁבְרוּ עַל־יָקֹן אֱלֹהֵיוּ: עֲשֵׂה שָׁמַיִם וָאָרֶץ אֶת־הַיָּם וְאֶת־כָּל־אֲשֶׁר־בָּם - הַשִּׁמֶר אֶמֶת לְעוֹלָם:

לוז של שדרה

באגדת ויקרא רבה - פרשת מצורע²⁰²: ויסתבל החגב, זה לוז שלשזרה. אדריינוס שחוק עצמות שאל את ר' יהושע בן חנניה אמ' לו מאיכן הקדוש ברוך הוא מציץ את האדם לעתיד לבוא, אמ' לו מלוז שלשזרה / של שדרה/. אמ' ליה מן הן את מודע לי, אייתי יתיה קומי נתנו במים ולא נמחה, טחנו בריחים ולא נטחן, נתנו באש ולא נשרף, נתנו על הסדן התחיל מקיש עליו בפטיש, נחלק הסדן ונבקע הפטיש ולא הועיל ממנו כלום. וע"ע במקבילות ובבראשית רבה ובמקביליו, ובבראשית רבתי.

שם "לוז" אחד הוא, אשר יש בו מידת אמת מנצחת ונצחית. שייכות שם "לוז" זה, הינה נמצאת מפורשת כברבינו בחי' - פרשת ויצא: ואולם לוז שם העיר לראשונה. המקום שקראו בית אל והוא ירושלים, מה היה הצורך להודיענו שנקרא לוז מתחילה, ומה תועלת המגעת אלינו מזה. ויתכן לומר כי בא הכתוב לרמוז לנו בשם הזה כי מזה התחיל העולם להשתכלל ולהתחדש, והנה הוא ראשית הבריאה והחדוש, וע"כ גלה לנו כי שם העיר לראשונה לוז, מלשון "לוז השדרה", שממנו עתיד להתנער ולהתחדש ולהברא לתחיית המתים, כי כשם שפלא החדוש הזה היה משם, כך פלא של תחיית המתים יתחיל משם, וכבר באר דוד המלך ע"ה הענין הזה, ואמר: כי בריאת הארץ גם בריאת הנפש והגוף הכל מהאמצעית, היא ציון. וזהו שאמר: "אל אלהים ה' דבר ויקרא ארץ" וגו'. "מציון מכלל יופי" וגו', "יקרא אל השמים מעל" וגו'.

וכבר בספר השם: ד"א מדבר מתוך האש שנברא בכל דבור מלאך על פי כי עמך מקור חיים, זהו ודבריו חיים שאנו אומרים באמת ויציב, ואמרו חז"ל לוז של שדרה ממנו יחיו המתים, לכך נקרא העיר שחיים בו לעולם לוז, אבל לוז של יעקב נשתנה שמו בית אל, וכתוב כי עמך מקור חיים - באורך נראה אור וכו' וע"ע בתוספות השלם.

לכורמים וליוגבים

במסכת שבת²⁰³: ומדלת הארץ השאיר נבוזראדן רב טבחים לכורמים וליוגבים. כורמים, תני רב יוסף: אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא. יוגבים - אלו צידי חלזון, מסולמות של צור ועד חיפה.

רש"י: לכורמים - לשון מאספים, כמו כורמים עליו את הכלים לקמן בפרק ר' עקיבא. וליוגבים - לשון יקבים, שעוצרין ופוצעין את החלזון להוציא דמו, כדאמרן בפרק כלל גדול לקמן, והניחם נבוזראדן

---

²⁰⁰ ק"ד, א'.

²⁰¹ פרק קמ"ו.

²⁰² פרשה י"ח.

²⁰³ כ"ו, א'.

ללבושי המלך. סולמא דצור - מעלה הר, וקצרה המסילה וגבוהה, וקורין אותה פוייא"ה +ומשמעו גבעה תלולה, גובה+. - רש"י ירמיהו: וליוגבים - חופרין בארץ רבותינו אמרו צדי חלזון: רד"ק במלכים. ספר כפתור ופרח.

חתם סופר: אלו מלקטי אפרסמון וכו' דאלו כורמים ויוגבים ממש, לזה לא היה מניח אפי' דלי עם הארץ, אלא הי' מגרש אותם, והביא לשם נכרים, אע"כ מלקטי אפרסמון שאיננו גדל אלא בא"י כמבואר בס' יוסיפון, וכן צידי חלזון. ובמלאכות הללו לא הורגלו, ולא למדו בהם אלא דלי עם הארץ בא"י, ושאר הארצות אינם בקיאים במלאכה זו:

ועוד כתב במקום אחר²⁰⁴: וגם הרמב"ם דלא מנה למ"ע ישיבת א"י כמו שחשב הרמב"ן במניין המצות מ"מ מודה ביתר שאת בקדושה בזה"ז ומפני כן כ' במ"ע קנ"ג ומייתי ליה המפרש ספ"ה מה' קה"ח וז"ל ונאמר אם ח"ו יאבדו בני ישראל מא"י ית"ש על זה לפי שהבטחנו בתורה שלא תכלה אומה זו בכלל וכן אם לא נמצא ב"ד בא"י ולא בח"ל ב"ד שנסמכו בא"י הי' זה החשבון שאנו מחשבין אותו בח"ל לא יועיל לנו כלום שאין מעברי' שנים וקובעים חדשים אלא בא"י שנאמר כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים ע"כ וביאר זה באר היטב ברלב"ח בקונטרס הסמיכות דף רצ"ו יע"ש ומהפלא שכ' שהבטחנו בתורה שלא תכלה אומה זו נראה מדבריו כי אלו ח"ו לא ישאר שום ישראל בא"י אפי' יהיה יושבים ישראל בח"ל מיקרי כליון אומה ח"ו אחר שאין לנו סמוכים וא"א לקבוע חדשים ולעבר שנים וס"ל לרמב"ם דמה שחשבו הראשונים שנים וחדשים וקדשום זה לא יועיל אלא כשעכ"פ נשאר בא"י - אפי' כורמי' ויוגבי' ישראל אשר בהגיע זמן ועידן ההוא - ואז הכורמי' יקבעו מועדים עפ"י חשבון הקדמונים ההמה לפי מה שרואה בלוח ההיא ובסדר העיבור של כל שנה ועי"ז מתקדשים המועדים בכל העולם ואי לאו לא יועיל חשבון וקידש הקדמונים ושבטלה כל התורה חלילה ואין כאן אומה ישראל' ח"ו והיינו כליון אומה ח"ו אלא שהבטחנו יוצרנו שלא יהי' זה אשר ע"כ בשבעים שנה של גלות בבל שהיה סמוכים בח"ל לא היינו בטוחים מהנ"ל אדרבא הי' נ"ב שנה שלא עבר אדם שם משא"כ קלקלתינו עתה שאין לנו סמוכי' היה תקנת הארץ שבטוחה היא שישבו בה ישראל על כל פנים זהו כוונת הרמב"ם מ"מ נראה מדבריו כי לא נפחתה קדושתה ולא תלי' כלל בקיום מצות אלא הארץ עצמה קדושה וירושלים קדושה יותר וכו'

הרי שקידושי החודש עיבור שנים וקביעת מועדים, תלויים בכורמים ויוגבים, אלו הציידים חלזון, עת שנותרו הם לבדם בא"י, לכך בגלות בבל שנית כמו"כ, קשור קידושי הירחים ועיבור שנים, באותם יוגבי החילזון מלוז.

שנות תכלת

כך בבבלי גיטין²⁰⁵: אמר רב חסדא אמר מר עוקבא, ואמרי לה אמר רב חסדא [אמר רבי ירמיה]: דרש מרימר, מאי דכתיב: וישקוד ה' על הרעה ויביאה עלינו כי צדיק ה' אלהינו? משום דצדיק ה' אלהינו וישקוד ה' על הרעה ויביאה עלינו? אלא, צדקה עשה הקדוש ברוך הוא עם ישראל שהגלה גלות צדקיהו ועדיין גלות יכניה קיימת, דכתיב ביה בגלות יכניה: החרש והמסגר אלף, חרש - שבשעה שפותחין נעשו הכל כחרשין, מסגר - כיון שסוגרין שוב אינן פותחין, וכמה? אלף. עולא אמר: שהקדים

²⁰⁴ שו"ת חתם סופר - חלק ב' סימן רל"ד.

²⁰⁵ גיטין פ"ח, א'.

שתי שנים לנושנתם. אמר רב אחא בר יעקב: שמע מינה, מהרה דמרי עלמא - תמני מאה וחמשיין ותרתי הוא. סנהדרין²⁰⁶.

רש"י: עולא אמר - היינו צדקה שמיהר להביא הרעה לסוף ח' מאות וחמשים דהיינו ב' שנים קודם ונושנתם דהיא בגימטריא ח' מאות וחמשים ושתיים ואם שהו עד ונושנתם היה מתקיים בהן כי אבד תאבדון. ש"מ מהרה דמרי עלמא - כמנין ונושנתם דהא כתיב כי אבד תאבדון מהר.

בפני יהושע: גמרא עולא אמר שהקדים שתי שנים לנושנתם. ובדרוש העליתי ליתן טוב טעם דקרא דנושנתם אסמכתא בעלמא הוא ורבנן אחושבנייהו סמכי דבלא"ה החשבון מכוון שכך היו ישראל ראויין לישיב בשלוה, והיינו לפי מאי דמצינן במדרש מכרה כיום את בכורתך לי שיעקב לקח מעשו עולם הזה יום אחד מיומו של הקדוש ברוך הוא ומצאתי בפרש"י ז"ל בתהילים על פסוק כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול כי יעבור ואשמורה בלילה, וכתב רש"י ז"ל דיומו של הקדוש ברוך הוא אינו רק תשעה מאות ושלשים שנים כימי חייו של אדם הראשון ושבעים שנים לתשלום אלף הם מאשמורה בלילה ע"ש, ומצינו במדרש ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש אמר הקדוש ברוך הוא ליעקב אתה סימן לבניך כשם שהשקעתי לך חמה שלא בעונתה כך אני עושה לבניך הה"ד אומללה יולדת השבעה כי בא שמש בעוד יומם, ומצינו שם במדרש שהשקיע הקדוש ברוך הוא ליעקב החמה שלא בעונתה שתי שעות וא"כ מסתמא היה הרמז לבניו ג"כ שתי שעות. וידוע דחשבון יום של הקדוש ברוך הוא היינו יום שלם עם הלילה שלפניו לפי חשבון שית אלפי שני הוי עלמא, וא"כ כשנחלק היום של הקדוש ברוך הוא לכ"ד שעות לפי ערך תתק"ל שנים ליום עולה השעה ל"ט שנים ושתי שעות הם ע"ח שנה. וא"כ היה הרמז שישקיע להם היום שלא בעונתן שתי שעות קודם כלות היום. ולפי"ז שיום שלם הוא תתק"ל שנים הסר מהם שתי שעות שהם ע"ח נשאר תתנ"ב שנים כמנין ונושנתם. ובזה יתיישב היטב לשון הפסוק אומללה יולדת השבעה כי באה שמש בעוד יומם דמייתי הש"ס הכא בשמעתין, ועל זה נסמך דברי עולא שאמר שהקדים שתי שנים לנושנתם, כן נראה לי וכו'²⁰⁷

ובחתם סופר: אותן שנים שלא הלכו ברגל ילכו בשבי יראה רמז ב' ש' ב' י' ר"ת של "באה" שמש "בעוד" יומם צדקה עשה הקדוש ברוך הוא עמנו, עיין פני יהושע חשבון נפלא ששקעה שמש ב' שעות קודם היינו יומו של הקדוש ברוך הוא תתק"ל כפירש"י במזמור תפלה למשה, ושתי שעות הם ע"ח שנה נשאר תתנ"ב גימט' "ונושנתם" ע"ש והנה עוד הקדים ב' שנים קודם ונושנתם שהוא חלק עשרים מן השעה ונשאר תת"ן ורמז בדברי יעקב בהקיצו משנתו שיותר עוד חלק עשרים מהשעה וישאר תת"ן והיינו וכל אשר תת"ן לי עשר אעשרנו לך אעפ"י דרוצה לומר ב' עישורים היינו חומש מכל מקום רמז גם כן ב"פ עשר הוא חלק עשרים ונשאר תת"ן כנ"ל: - מהרה דמארי עלמא נראה דלא קאי אהאי קרא דכתיב אבד תאבדון מהר דהתם לא כתיב מהרה ומנ"ל דלמא מהר לחוד ומהרה לחוד אבל קאי אקרא דפ' והיה אם שמוע ואבדתם מהרה, ומיושבים דברי תוס' וכו' ובתפארת יעקב.

בלשון חסידי אשכנז;

²⁰⁶ ל"ח, א'.

²⁰⁷ ושם: ואף שמצאתי כזה בספר זרע ברך שני בפ' תולדות ימים רבים אחר שדרשתי ברבים כמה וכמה פעמים, וקמי שמיא גליא דקיימתי מסברא דנפשאי ואמינא הלא דבר הוא דאיתאמר משמיה דגברא רבא דכוותי, ואולי להא מילתא בר מזלא אנא ולא נמנעתי לכתוב הדבר בשמי:

1. ספר גימטריאות²⁰⁸: "איש תם יושב אהלים", [ראשי תיבות] תיא, באתב"ש אמת; "איש תם יושב אהלים" כקריאתו, בגימטריא תתן, זהו: "תתן אמת ליעקב". - תת"ן שנה, משנכנסו ישראל לארץ עד שחרב הבית, וגם עמדו הבתים תת"ן שנה. - "תתן אמת" [בגימטריא] אלף ר"צ, אחר כך שני משיח.
  2. פירושי סידור התפילה לרוקח²⁰⁹: אתן את בגי' ו'נ'ו'ש'נ'ת'ם' בארץ, אמרו רבותנו אילו נתקיימו כמניין ונושנתם בארץ לא היה לשנאיהם תקנה, וגלו ב' שנים קודם, שלא האריכו בארץ ונושנתם, היינו ותתן אמת ליעקב וכו' כמניין ותת"ן ישבו בארץ [הערות: צ"ע החשבון שכן "ותתן" 856 ואילו "ונושנתם" 852, והבדל 4 ביניהם. וראה בסמוך שרנ"א שנים מלידת יצחק ואחד נוסף מן המנין ונמצא ההבדל ב']. - לאמר לך אתן את ארץ כנען כאן אין כתיב את בדברי הימים, אבל בתלים כתיב את ארץ כנען, לפי שמשנה שנולד אברהם עד שיצאו ישראל ממצרים א"ת שנה. את"ן א"ת בגימ' ונושנת"ם [בהערות: בד"ז וסידור ר"ה: לומר בארץ היו תתנב שנים כמנין "אתן את", אלא שקדמו ב' ימים ונושנתם].
  3. תורת ה' תמימה משיבת נפש²¹⁰ הנח ה' יהיה התחלתן תת"ץ, וכן אמר דוד אילת אהבים ויעלת חן בגימ' תת"ץ, נגד משנתנה תורה עד שגלו תת"ץ שנים. ובגוים אין תורה מ' שהלכו במדבר ותת"ן שנים היו בארץ הרי תת"ץ.
  4. ואהב"ת שנים²¹¹ אהבו ישראל להקב"ה בארץ, כי ש"צ חטאו ישראל ויהודה מ' שנים כדכתיב ביחזקאל, ו' שנים משנדבר זה ליחזקאל הרי תל"ו, נשאר תי"ד, כי ב' שנים פחות מונושנתם היו בארץ - תת"ן אמת ליעקב.
  5. תתן אמת ליעקב²¹² נאה האמת לאיש אמיתי, נאה ליתן תורת אמת ליעקב שהוא אמיתי. חסד לאברהם שמר חסדו, שנדר לאברהם הארץ ונתנה לזרע יעקב. אשר הארץ אשר נשבעת לאבותינו מימי קדם והיו בארץ תת"ן שנים [בהערות: כמנין תת"ן אמת ליעקב] וכו'.
  6. ת'ורת השם ת'מימה מ'שיבת נ'פש²¹³ תסיר השם יעלה התחלת התיבות תת"ץ, לפי שמיום שנתנה התורה עד שגלו וחרב המקדש תת"ץ שנה ואז בגוים אין תורה, מ' שנה היו במדבר ותת"ן שנים בארץ הם תת"ץ.
- יוצא שמספר "ונושנתם" נוגע ביעקב אבינו, ובלוז, ובחמה, ובתורה, ובכתוב "תתן" אמת ליעקב. בכן, נמצא שבני ישראל ישבו בארץ כמניין "תכלת", כי התכלת שייכת אל א"י, כמבואר בדברינו.
- מצאתי כתוב²¹⁴: ובשו"ת ישועות מלכו הנז' הביא דעת האר"י ז"ל, שאין תכלת אלא בזמן בית המקדש. וראה מה שכתב בזה בשו"ת רב פעלים חלק א'. ע"ש. - ומה שכתב בשם האר"י ז"ל, הנה הדברים מבוארים בפרי עץ חיים, כי בחינת הציצית שהיו נוהגים בזמן שבית המקדש היה קיים, שהיו כל הציציות מן הז' חוטין לבנים, וחוט אחד של תכלת. אבל לאחר החורבן הם הכל חוטי לבן ואין לנו

²⁰⁸ עניינים שונים סימן ר"ה.

²⁰⁹ [ט"ו] הודו לה'.

²¹⁰ [י"ז] למנצח מזמור לדוד.

²¹¹ [מ"ב] שמע ישראל.

²¹² [ע"ו] ובא לציון.

²¹³ [צ"ו] תפיסת התורה.

²¹⁴ בילקוט יוסף ציצית ותפילין הערות סימן ט' - איזה בגדים חייבים בציצית.

תכלת וכו' וכתב עוד: כי האמת היא שבזמן הזה אחר החורבן, אין בנו כח להטיל תכלת, כי אין אנו משיגים. ע"כ וכו' ובשם משמואל בפרשת שלח: ולהנ"ל ניחא מה שנגנזה התכלת עפ"י מ"ש בסידור הרב בהערה לתיקון חצות, כי מצד חורבן ירושלים ירא שלם לא שכיח שתפול אימה ויראה על האדם, עי"ש, וכמו כן אחר החורבן נגנזה התכלת בחי' יראה.

ודאי פשיטא שמצוות וחובת תכלת נוהגת אף בזמן הזה, וכל אלו המפקפקים בזה, הם אינם אלא מן המתמיהים מאוד, ובכל זאת מציאות של תכלת שייכת אל בניין הבית וארץ ישראל כמדובר.

כרמי עין גדי

מ"מ, מסתבר שמאמר זה: ומדלת הארץ השאיר נבוזראדן רב טבחים לכרמים וליגבים. כורמים תני רב יוסף: אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא. יוגבים - אלו צידי חלזון, מסולמות של צור ועד חיפה. הינו ביטוי של: לוז שצובעין בה תכלת, היא לוז שבא סנחריב ולא בבלה, נבוכדנצר ולא החריבה וכו' והכול עולה ומכוון לדבר אחד.

השאלה היא, מה עניין הכורמים אצל היוגבים. מסתבר שאלו השניים, מציינים, מאפיינים ומייחדים מעלת א"י, יותר מן הכול. מתברר במחקר, כי אף כורמים פסקו מעט אחרי היוגבים, בעקבות כיבושי הערבים. אף כאן לא ברורה הסיבה והטעם;

מדרשתו של רב יוסף²¹⁵ (בסוף המאה השלישית), אנו למדים על התפשטותו של הצמח לאורך בקעת הירדן: "ומדלות הארץ השאיר נבוזראדן רב-טבחים לכרמים וליגבים" ("ירמיה נב, טז -) כרמים - תני רב יוסף: אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא" (בבלי, שבת כו ע"א). רמתא שכנה סמוך לתל אלרמה, שבקצה נחל חשבון (חסבן), כששה ק"מ ממזרח לירדן (מול יריחו), וכעשרה ק"מ דרומית לתל נימרין. שתי עיירות אלה נכללו בתקופת המשנה באזור הגיאוגרפי של עמק' עבר הירדן ('תוספתא, שביעית ז, יא).

מקור חשוב נוסף שמזכיר את גידול האפרסמון בעין גדי הוא אאוסביוס 340 – 260 (לערך), שכותב: " והיום הוא עין גדי כפר גדול מאד של יהודים, נמצא אצל ים המלח, משם הצרי." הירונימוס (מת בשנת 420 לערך), בהערותיו לאונומסטיקון, מוסיף: שאפרסמון [opobalsamum] הוא מה ששלמה הזכיר בעניין "כרמי עין גדי" ("שיר השירים א, יד) (קלוטרמן), 87 – 86 : 1966 ונראה שהוא מושפע מהמציאות בימיו. ישנם חוקרים המפרשים את ה"סוד" הנזכר בכתובת של בית הכנסת בעין-גדי עם סוד גידולו של האפרסמון שגדל באזור (ליברמן תשל"א; פליקס תשל"א).

הפסקת גידול האפרסמון בארץ²¹⁶: אם נקבל את הפרשנות הקושרת את דברי כתובת בית הכנסת בעין גדי לאפרסמון, הרי שיש בידנו עדות לגידולו של האפרסמון בארץ, לפחות עד לתקופת הפסקת פעילותו של האתר, כנראה בימי יוסטיניאנוס בין השנים 540 – 530 או, לפי ממצא החפירות

215

<http://www.megalim.org.il/%D7%94%D7%90%D7%A4%D7%A8%D7%A1%D7%9E%D7%95%D7%9F-%D7%91%D7%90%D7%A8%D7%A5%D6%BE%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-2/>, <https://www.slideshare.net/ssuser33d81f/ss-18063050>

<http://www.wildflowers.co.il/hebrew/ReadMore.asp?ID=562> 216

החדשות, בסוף המאה הששית או בראשית המאה השביעית (הירשפלד תשס"ו), כלומר בשלהי התקופה הביזנטית.

ממצא נוסף שיש בו אולי ללמד על מועד פעילות גידול האפרסמון היא מפה מידבא, שם מופיעים בסמיכות ליריחו איורים של צמח האפרסמון (היפר וטילור) לדעת רוב החוקרים מפה זו מתוארכת למחצית המאה השישית, ולפי הצעה אחרת למחצית השנייה של המאה השביעית, לאחר הכיבוש הערבי (בהט תשנ"ו). האפשרות שהאפרסמון המשיך לגדול בארץ ישראל בראשית התקופה הערבית מסתברת גם מתיאור המסע של הנזיר וילבלד, שביקר בארץ בתקופת בית אומיה, בשנת 724 ושם הוא מעיד שרכש בירושלים שמן אפרסמון (על סוגיה זו ראו בהרחבה: עמר תשנ"ז).

הנסיבות שהביאו להפסקתו של גידול האפרסמון בארץ-ישראל בראשית התקופה הערבית אינן ברורות לגמרי. בנוסף להסבר הקשור לשקיעתה של החקלאות המשגשגת בבקעת הירדן שהייתה פרי יוזמה ממלכתית בתקופה הביזנטית והאומיית (עמר, תשנ"ז), יתכן שהדבר קשור גם לשינוי הכלכלי ולתמורות במגמות הצריכה וההעדפות של הצרכנים, שחלו בעקבות כיבושי האסלאם. הללו פתחו מוקדי מסחר חדשים שהביאו להצפת השווקים בסחורות ומוצרים יוקרתיים מכל רחבי העולם (עמר תש"ס), ובעיקר מאזור דרום ומזרח אסיה. משם הגיעו בין היתר בשמים חדשים (כמו בושם מאיל המושק וקינמון הקמפור) שניתן היה להשיגם ביתר קלות, ובחלקם החליפו או דחקו את הבכורה של הבשמים המסורתיים, ובהם האפרסמון שהדרישה אליו פחתה. בד בבד ירדו מערכם מקומות אחדים (כמו יריחו, עזה ואשקלון) שבעבר סיפקו את תצרוכתם הייחודית לאירופה, והם איבדו מיתרונם היחסי לו זכו בתקופה הביזנטית.

A persistent problem²¹⁷ throughout these extracting, concocting and dyeing experiments was the deep pungent smell of Murex. This penetrating smell remained even after washing in detergent. During heating and dyeing, I was forced to wear a mask around my mouth and nose just to bear the incredible stench. All colours were permanent, even without the use of mordants or additives, even through washing – but so was the terrible odour. Dyed textiles would have likely been aired for weeks, then doused with perfume just to be tolerable for the wearer. These experiments therefore make a case for the flourishing perfume industry in antiquity as well!

Several important facts became apparent during these experiments...

16. The odour encountered throughout the dyeing process is terrible;
17. Dyed swatches maintained their colour and their stench even after washing;
18. Perfume would likely have been required on new garments.

217

https://www.academia.edu/373048/Reconstructing_Murex_Royal_Purple_and_Biblical_Blue_in_the_Aegean
<http://www.tekhelet.com/pdf/ReconstructingMurexRoyalPurpleandBiblicalBlueintheAegean.pdf>

אפשר שהכורמים נתלו ביוגבים, לתקן ריח הבגדים. במסכת שבת²¹⁸: אשכל הכפר דודי לי בכרמי עין גדי - מי שהכל שלו מכפר לי על עון גדי שכרמתי לי. מאי משמע דהאי כרמי לישנא דמכניש הוא? אמר מר זוטרא בריה דרב נחמן: כדתנן כסא של כובס שכורמים עליו את הכלים. רש"י: עין גדי - עון עגל, שהוא מין בהמה, לשון אחר: לשון עבודה זרה, העורכים לגד שלחן. שכרמתי - שאספתי, להתאוות אלהות הרבה, כדכתיב אלה אלהיך ישראל. שכורמים עליו - שמאספין עליו את הבגדים, והוא דף ארוכה ומנוקבת נקבים הרבה, ומניח המוגמר תחתיה, והכלים מתגמרין מדרך הנקבים, לישנא דמיכנש גרסין.

הרי כאן מפורש "בכרמי עין גדי", היינו רמז ודאי אל כורמי האפרסמון מעין גדי הנ"ל בתני רב יוסף וכנ"ל. כאן נתבאר שמאספים עליו את הבגדים, ומניח המוגמר תחתיה, והכלים מתגמרים מדרך הנקבים, בתיאום מלא לדברינו מעניין הכורמים והיוגבים.

מנחות קין - הבל

בפר' בראשית: וְהָאָדָם יָדַע אֶת-חַוָּה אִשְׁתּוֹ וַתְּהַר וַתֵּלֶד אֶת-קַיִן וַתֹּאמֶר קָנִיתִי אִישׁ אֶת-יְקֹוֹק: וַתִּסָּף לֵלֶדֶת אֶת-אַחִיו אֶת-הָבֶל וְיְהִי-הֶבֶל רֹעֵה צֹאן וְקַיִן הָיָה עֹבֵד אֲדָמָה: וַיְהִי מִקֵּץ יָמִים וַיָּבֵא קַיִן מִפְּרִי הָאֲדָמָה מִנְחָה לַיְקֹוֹק: וְהֶבֶל הֵבִיא גַם-הוּא מִבְּכֹרוֹת צֹאנוֹ וּמִחֲלִבָּהּ וַיִּשַׁע יְקֹוֹק אֶל-הֶבֶל וְאֶל-מִנְחָתוֹ: וְאֶל-קַיִן וְאֶל-מִנְחָתוֹ לֹא שָׁעָה וַיַּחַר לְקַיִן מְאֹד וַיִּפְּלוּ פָּנָיו:

רש"י: מפרי האדמה - מן הגרוע, ויש אגדה שאומרת זרע פשתן היה: וברבי אליהו מזרחי - פרשת בראשית: ויש אגדה שאומרת זרע פשתן היה. בבראשית רבה: "מראשית פרי האדמה לא נאמר, אלא 'מפרי האדמה' ממותר מאכלו. וחכמים אומרים: מן הפסולת ומן הגרוע שבזרעים, ומה היה, זרע פשתן היה. משל לאריס רע שהיה אוכל את הבכורות והיה מביא למלך את הסייפות". ושמעתי שמסופי תיבות של קרבן, שהוא פירוש ה"מנחה", למדו זה, כי אותיות "קרבן" במילואם קו"ף רי"ש בי"ת נו"ן, סופן פשתן.

1. המדרש ילמדנו²¹⁹: ויבא קין מפרי האדמה, מן המותר ממאכלו, ורבנין אמרי זרע פשתן הביא. והבל הביא מבכורות צאנו. לכך נאסר צמר ופשתים. ילמדנו.
2. ר' חיים פלטיאל בפרשת כי תצא: בפרקי דר' אליעזר לא תלבש שעטנז, קין הביא מזרע פשתן לקרבן והבל הביא מגיזת צאנו, והרגו זה את זה, על כן אין לערב צמר ופשתים יחדיו, - ועוד הק' י"ש מתראה כעמר נקי ומלאכים לבוש בדים, ואין דרך לערב מלבוש אדון ושל עבד יחדיו.
3. ובעקידת יצחק²²⁰: ובהגדה שזרע פשתן הקריב. אולי כווננו לזה לפי שמלאכתו קשה ועבודה רבה עד גמר שלמותו. עוד אמר שם האחד פישון שהוא מגדל פשתן וכבר אמרנו שהוא הנהר המכונה אל עץ נחמד למראה אשר ייחדנוהו למלאכת קין: שם האחד פישון הוא הסובב את כל ארץ וכו' קרא בשם פישון²²¹ לאותו הכח המיוחד אל הענין אשר ייחס אותו בעצי הגן נחמד למראה והוא ההמשך אחר הרצון בתענוגי העולם וחמודותיו למה שהוא אשר יפרה וירבה בעולם מאד מצד מה שיכלול בקשת ההנאות והדמיונות המותרות והאנשים רדפו אחריהם

²¹⁸ פ"ח, ב'.

²¹⁹ ילקוט תלמוד תורה - בראשית אות י"ט.

²²⁰ בראשית שער י"א.

²²¹ גם שם שער ז'.

לאלפים ומאות כמ"ש החכם ראיתי את כל החיים המהלכים תחת השמש עם הילד השני אשר יעמוד תחתיו וכו' - והענין כי כמו שהחלק הא' מהכחות החמריות נקרא פישון על שם שרבים יצאו מידי שיווי וטעו בו להחשיבו ביותר נאות מהשני כן טעו בחלק הזה האחרון שבכחות השכל למה שסכלו הראשון וחשבוהו לתכלית מציאותם לסבה שזכרנו וכו'

4. ובצרור המור: וכן לא תלבש שעטנז. שהם שתי מדות כשמתחברות. מזיקים העולם. והעד קין והבל. הבל הביא מבכורות צאנו. וקין הביא מזרע פשתן. - גדילים תעשה לך. אף מן הכלאים. לפי שהמצוה מעכבת הפורענות ודוחה רוח הטומאה מן הארץ:

לפי דרכינו²²², הבל שייך בצמר תכלת מן החילזון החי, מידת א"י, כשקין נוגע בלבן הפשתן המצרי. קלא אילן הצמחי ג"כ גרוע להיות מכלל לבן, ע"ד הגמרא שלא יהא אלא לבן הנ"ל.

ספר הכוזרי²²³: אמר החבר: כל מי שנתנבא לא נתנבא כי אם בה או בעבורה. - אבל אדם הראשון היא היתה אדמתו ובה מת כאשר קבלנו, כי במערה ארבעה זוגות: אדם וחוה אברהם ושרה יצחק ורבקה יעקב ולאה, והיא הארץ הנקראת: לפני ה' הנאמר עליה: תמיד עיני ה' אלהיך בה, ועליה נפלה הקנאה והחמדה בין הבל וקין בתחלה כשרצו לדעת, איזה מהם הרצוי להיות במקום אדם וסגולתו ולבו, לנחול את הארץ ולהדבק בענין האלהי, ויהיה זולתו כקליפה, ואירע מה שאירע מהריגת הבל ונשאר המלכות ערירי ונאמר: ויצא קין מלפני ה', ר"ל מהארץ הזאת שבה היו. וכן נאמר ביונה: ויקם יונה לברוח תרשישה מלפני ה', לא ברח כי אם ממקום הנבואה, והשיב אותו האלהים אליה ממעי הדגה ונבא בה. וכאשר נולד שת בדמות אדם כמו שאמר: ויולד בדמותו כצלמו היה במקום הבל, כמו שאמר: כי שת לי אלהים זרע אחר תחת הבל, והיה ראוי שיקרא בן אלהים כאדם, וזכה לארץ ההיא שהיא מדרגה למטה מגן עדן, ועליה נתקנאו יצחק וישמעאל ונדחה ישמעאל כקליפה, אף על פי שנאמר בו: הנה ברכתי אותו והפריתי אותו וגו' בטובה העולמית, ונאמר אחר כך: ואת בריתי אקים את יצחק רוצה לומר הדבקו בענין האלהי והטובה בעולם הבא, ואין לישמעאל ברית ולא לעשו, ואם הצליחו. - ואמנם סיני ופארן כולם מגבול ארץ כנען מפני שהם מן ים סוף, כמו שאמר יתברך ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלישתים וממדבר עד הנהר, ומדבר הוא מדבר פארן, והוא הנאמר בו: המדבר הגדול והנורא, זה הוא גבולה הדרומי והנהר הוא נהר פרת גבולה הצפוני, - והענין האלהי כמו צופה למי שראוי להדבק בו שיהיה לו לאלהים כמו הנביאים והחסידיים, כאשר השכל צופה למי שנשלמו טבעיו ונשתוו נפשו ומדותיו שיחול בו על השלמות כפילוסופים, וכמו שהנפש צופה למי שנשלמו כחותיו הטבעיים השלמה מזומנת למעלה יתירה, ותחול בו כבעלי חיים, וכמו שהטבע צופה למזג השווה באיכותיו שיחול בו ויהיה צמח. אברבנאל.

שם לטלית

²²² ריקאנטי: ויאמר קין אל הבל אחיו וגו'. אמרו קצת בעלי הקבלה כי אמירת קין עם הבל היתה בפרשת ציצית שנאמר בו ויאמר, ולא לחנם אמרו זה. ובטעם הציצית יתבאר בגזירת האל. מוסף על זה כשתבין מחלוקתו של קרח עם משה רבינו עליו השלום, שהיתה בטלית שכולה תכלת כמו שאמרו רז"ל, יתבאר לך היטב. מראה יחזקאל בפרשת שלח: והיינו כי קין והבל היו ב' הפכיים שקין הקריב פשתן וכו' אבל כשהאורות מיוחדים באחדות גמור, אזי אין פירוד בין צמר ופשתן, וע"ז מורה אש התכלת החופף על הצדיקים המורה על האחדות, ולכך הותר כלאים בציצית כשיש תכלת, משא"כ כשהלבן בבגד וכו'

²²³ מאמר ב' י"ד.

רש"י פרשת לך - לך: והכנעני אז בארץ - היה הולך וכובש את ארץ ישראל מזרעו של שם, שבחלקו של שם נפלה כשחלק נח את הארץ לבניו, שנאמר ומלכי צדק מלך שלם, לפיכך ויאמר ה' אל אברהם לזרעך אתן את הארץ הזאת, עתיד אני להחזירה לבניך שהם מזרעו של שם: מ"א ושאר ראשונים.

מ"כ²²⁴: קריאה דקדקנית יותר העלתה שהטקסט מקומראן מעלה פרשנות אחרת לנאמר בספר בראשית. על פי בראשית, כאמור, כנען, בנו של חם, ירש את הארץ שלימים תיהפך לארץ ישראל, אך צאצאיו סולקו משם בשל חטא אביו - חם. אבל סדר המלים בקטע והדמיון בין הטקסט לבין מגילה אחרת מעלה אפשרות לפרשנות אחרת.

על פי הפרשנות הזו משמעותה של המלה אוהל במגילה היא "ארץ" ו"השם" שוכן לכן בארץ "שם". מכאן שכנען פלש לארץ לא לו ועל כן גורש ממנה על ידי צאצאי שם ולא בשל חטא אביו. הפרשנות הזו לא ייחודית למגילה הזו. היא מוכרת גם מספר היובלים - ספר מהספרים החיצוניים שלא שרד בעברית, אך שרד בגעז (שפה שמית - אתיופית) וביוונית.

על פי הפירוש הזה, החטא האמיתי של כנען היה שהוא תפס את ארץ ישראל בניגוד לחלוקה שחילק נח והוא אף התעלם מדברי אחיו שהזהירו אותו מפני המעשה הזה. "אל תעש כזאת כי אם עשית זאת אתה ובניך תפלו במרד... ותכרת לעולם", אמרו האחים. כך על פי ספר היובלים. "מי שכתב את הקטע שלנו הכיר את הפרשנות הזו של ספר היובלים", קובע אריאל. המסקנה היא שהמסורת האלטרנטיבית הזו לסיפור המקראי היתה נפוצה במדבר יהודה בימי בית שני ונכחדה מהיהדות לאחר מכן.

רש"י - פרשת נח: אהלו - אהלה כתיב רמז לעשרת שבטים שנקראו על שם שומרון שנקראת אהלה, שגלו על עסקי היין, שנאמר השותים במזרקי יין: - ויקח שם ויפת - אין כתיב כאן ויקחו אלא ויקח, לימד על שם שנתאמץ במצוה יותר מיפת, לכך זכו בניו לטלית של ציצית²²⁵, ויפת זכה לקבורה לבניו, שנאמר אתן לגוג מקום שם קבר. וחם שבזה את אביו נאמר בזרעו כן ינהג מלך אשור - את שבי מצרים - ואת גלות כוש נערים וזקנים ערום ויחף וחשופי שת וגו': - ומה ראה חם שסרסו, אמר להם

²²⁴ <https://www.haaretz.co.il/science/premium-1.2035253>

²²⁵ רבי אליהו מזרחי: והיה דסוטה פרק היה מביא ומיתי לה בשילהי כסוי הדם: "דאמר רבא: בשכר שאמר אברהם: 'אם מחוט ועד שרוך נעל' זכו בניו לשתי מצות: לחוטין של תכלת, ולרצועות של תפילין", דמשמע דמצות ציצית לא זכו בה אלא מדבור "מחוט" ולא משום כסויו של שם. יש לומר, דטלית של ציצית לחוד ותכלת לחוד. דמשום כסויו של שם זכו ישראל לטלית של ציצית לבן, ומשום דבורו של אברהם זכו ישראל לחוט של תכלת. דהכי משמע ממילתיה דרבא דקאמר: "זכו בניו לחוטין של תכלת". ולבן ותכלת הם שני צוויים אף על פי ששתיהן מצוה אחת. ואף על גב דמדיבור "מחוט" אין לזכות אלא בחוטי ציצית מדה כנגד מדה ולא לצבעם - של תכלת, מכל מקום כיון דמדיבור "מחוט" זכו לחוט, אין חוט של מצוה אלא חוט של תכלת, שכורכו על הלבן. דכהאי גוונא גבי טלית "שזכו בה משום כסויו של שם" אמרו שהוא טלית של מצוה ולא טלית סתם. וליכא למימר שבחוטי לבן קמייירי, שגם הם מצוה כחוטי התכלת, מפני שחוטי הלבן כבר נכללו ב"טלית של ציצית" שזכו בו מפני כסויו של שם. דברי דוד: ובפ' כיסוי הדם אמרינן: בשכר שאמר אברהם: אם מחוט ועד שרוך, זכו בניו לחוט של תכלת. כאן קאי על לובן של ציצית, ושם מיירי מחוט התכלת, כדאיתא התם: תכלת דומה לים כו' ורקיע לכסא הכבוד. שפתי חכמים. אך בשאר ראשונים ואחרונים מפורש תירוץ אחרים. במדרש תנחומא (ורשא) פרשת נח סימן ט"ו: לשם פרע לו שכרו מצות תכלת - תפילין שהיה מכסה בה וכו' ובד"ר: מצווה - תפילין, ע"ע על שאר גרסאות שם, ובהערות של בובר. בפרט יש לציין הלשון המופיע במשנת רבי אליעזר בפרשה י"ד: מהיכן זכו ישראל ללבוש הזה. ר' אלעזר בן פדת אומ' ממעשה שם אביהן, שכיבד את נח אביו, שנ' ויקח שם ויפת את השמלה, וילכו אחרנית וכו' מיד פרעה הקדוש ברוך הוא לבניו, שנתן להן מצות ציצית, שהיא הוד והדר בעולם הזה ולעולם הבא. רבי זכאי אומר, ממה שאמר אברהם אבינו אם מחוט ועד שרוך נעל וכו'

לאחיו אדם הראשון שני בנים היו לו, והרג זה את זה בשביל ירושת העולם²²⁶, ואבינו יש לו שלשה בנים ועודנו מבקש בן רביעי: ברוך ה' אלהי שם - שעתיד לשמור הבטחתו לזרעו לתת להם את ארץ כנען: עכ"ל.

ארץ החיים

התכלת כנגד החי מקורה, ואילו הלבן נגד הצומח מוצאה, וכ"ה ההבדל בבחינת מדריגתם;

1. בירושלמי - כלאים²²⁷: כתיב ונשאתני ממצרים וקברתני בקבורתם יעקב כל הן דהוא מה הוא מנכי רבי לעזר אמר דברים בגב רבי חנינא אמר דברי' בגב רבי יהושע בן לוי אמר דברים בגב מהו דברים בגב ר' שמעון בן לקיש אמר אתהלך לפני ה' בארצו' החיים והלא אין ארצות החיים אלא צור וחברותי' וקיסרין וחברותיה תמן זולא תמן שובעא רבי שמעון בן לקיש בשם בר קפרא ארץ שמיתיה חיינ תחילה לימות המשיח ומה טעם נותן נשמה לעם עליה אלא מעתה רבותינו שבגולה הפסידו אמר רבי סימיי מחליד הקדוש ברוך הוא לפניו את הארץ והן מתגלגלין כנודות וכיון שהן מגיעין לארץ ישראל נפשן חוזרות עליהן ומה טעם והנחתי אתכם על אדמת ישראל ונתתי רוחי בכם וחייתם וכו' ושם מסכת כתובות.

2. כך בראשית רבה - פרשת ויצא²²⁸: [ויאמר י"י אל יעקב שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך] צעקתי אליך י"י אמרתי אתה מחסי חלקי בארץ החיים והלא אין ארץ החיים אלא צור וחברותיה, תמן שובעא תמן זולה ואת אמ' חלקי בארץ החיים אלא ארץ שמיתיה חיינ תחילה לימות המשיח, ריש לקיש אמר בשם בר קפרא מן הכא נותן נשמה לעם עליה, אמר לו הקדוש ברוך הוא אתה אמרת חלקי בארץ החיים, שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך אביך מצפה לך, אמך מצפה לך, אני עצמי מצפה לך, ר' אמי בשם ר' שמעון בן לקיש נכסי חוץ לארץ אינן בכלל ברכה אלא משתשוב אל ארץ אבותיך אהיה עמך, הכא את אמ' ואהיה עימך, ולהלן ואהיה עימך בכל אשר הלכת, אלא דוד על ידי שמפרנס את ישראל הוא אומר לו ואהיה עימך בכל אשר הלכתה, יעקב על ידי שמפרנס את ביתו הוא אומר שוב אל ארץ אבותיך ולמולדתך ואהיה עמך.

3. כ"ו פרשת ויחי²²⁹: [ושכבתי עם אבתי] וגו' הגוף מה אכפת לו, מה ראו אבות העולם להתחבט על הקבורה, ר' לעזר אמ' דברים בגיו, ר' חנינא אמ' דברים בגיו, ר' יהושע בן לוי אמ' דברים בגיו, ר' שמעון בן לקיש אמ' דברים בגיו, מה הוא דברים בגיו, אמ' ר' שמעון בן לקיש ארץ שמיתיה חיים תחילה לימות המשיח, ר' שמעון בן לקיש בשם בר קפרא מייתי לה מן הכא נותן נשמה לעם עליה, אמ' ליה ר' סימיי אם כן רבותינו שבגולה הפסידו, אמ' לו מלמד שהארץ מתחלחלת כחלודות והן מתגלגלים כנודות וכיון שהן מגיעין לארץ ישראל הם חיים הדה היא ונתתי רוחי בכם וחייתם. ר' מאיר דמך באסייה אמ' לבני ארעא דישראל הא משיכון דידכון אפילו כן צווה ואמר תנו ארוני בים שהוא ארץ ישראל דכ' וגבול ים והיה לכם הים הגדול וגו' וכו'.

²²⁶ מכאן נראה הקשר בין חם ואחיו בזה, ובין הריגת קין את הבל.

²²⁷ פרק ט'.

²²⁸ פרשה ע"ד.

²²⁹ פרשה צ"ו.

4. ובמסכת כתובות²³⁰: א"ר אלעזר: מתים שבחוץ לארץ אינם חיים, שנאמר: ונתתי צבי בארץ חיים, ארץ שצביוני בה - מתיה חיים, שאין צביוני בה - אין מתיה חיים. - מתיב ר' אבא בר ממל: יחיו מתיב נבלתי יקומון, מאי לאו יחיו מתיב - מתים שבא"י, נבלתי יקומון - מתים שבחוץ לארץ, ומאי ונתתי צבי בארץ חיים? אנבוכד נצר הוא דכתיב, דאמר רחמנא: מייתינא עליהו מלכא דקליל כי טביא! - א"ל: רבי, מקרא אחר אני דורש: נותן נשמה לעם עליה ורוח להולכים בה. ואלא הכתיב נבלתי יקומון! ההוא בנפלים הוא דכתיב. - ורבי אבא בר ממל, האי נותן נשמה לעם עליה מאי עביד ליה? מיבעי ליה לכדרבי אבהו, דאמר ר' אבהו: אפילו שפחה כנענית שבא"י - מובטח לה שהיא בת העולם הבא, כתיב הכא: לעם עליה, וכתיב התם: שבו לכם פה עם החמור - עם הדומה לחמור. - ורוח להולכים בה - א"ר ירמיה בר אבא א"ר יוחנן: כל המהלך ארבע אמות בארץ ישראל - מובטח לו שהוא בן העולם הבא. - ולר' אלעזר, צדיקים שבחוץ לארץ אינם חיים? אמר רבי אילעא: ע"י גלגול. מתקיף לה ר' אבא סלא רבא: גלגול לצדיקים צער הוא! אמר אביי: מחילות נעשות להם בקרקע. - ונשאתני ממצרים וקברתני בקבורתם - אמר קרנא: דברים בגו, יודע היה יעקב אבינו שצדיק גמור היה, ואם מתים שבחוצה לארץ חיים, למה הטריח את בניו? שמא לא יזכה למחילות. - כיוצא בדבר אתה אומר: וישבע יוסף את בני ישראל וגו', א"ר חנינא: דברים בגו, יודע היה יוסף בעצמו שצדיק גמור היה, ואם מתים שבחוצה לארץ חיים, למה הטריח את אחיו ארבע מאות פרסה? שמא לא יזכה למחילות. אילפא מוסיף בה דברים: מעשה באחד שהיה מצטער על אשה אחת וביקש לירד, כיון ששמע כזאת גלגל בעצמו עד יום מותו וכו' ובאותיות דרבי עקיבא.

בדיקות תכלת

מ"כ:

1. ברם²³¹ לאחרונה הועלתה סברה האומרת כי אמנם הופקה התכלת מארגמונים אבל הצובע הסגול שהתקבל הועבר ריאקציה כימית במטרה לשחרר את יסוד הברום מהתרכובת הכימית וליצור אינדיגו טהור נטול ברום. על פי סברה זאת, התכלת אינה אלא אינדיגו כחול, ולפי זה היה צריך להיות זהה מבחינה כימית לקלא אילן! תוצאה זאת אינה קבילה, מפני שאז הבדיקה הקבועה בסימן זה לא היתה מועילה כלל ועיקר. לפיכך סברה זאת נדחת על הסף.
2. עוד טוען ד"ר זיידרמן²³², שהבדיקה הכימית עליה מספרת הגמרא, שנועדה להבחין בקלא-אילן המשמש לזיוף תכלת, מובנת רק אם שונה המבנה הכימי של התכלת האותנטית מהמבנה הכימי של הקלא-אילן, שאם לא כן אף בדיקה כימית לא תצליח לגלות את הזיוף בהיות מרכיבי הצבע זהים. ע"כ, יש להשאיר בצבע התכלת גם אלמנט אדום, שהרי אם מפרקים את הצבען עד לכחול טהור, הרי הוא זהה כימית לקלא-אילן (אינדיגו). כנגד טענה זו יש לשער, שהיה בכח הבדיקות לגלות חומרי לוואי מהחלזון (החי) השונים מחומרי הלוואי של קלא-אילן (הצומח). נוסף על כך, הגמ' (שם מב,ב) מביאה ברייתא: "תכלת אין לה בדיקה ואין נקחית אלא מן המומחה." פשטות הברייתא היא, שלא ניתן להבחין באמצעות בדיקות בין הקלא-אילן לבין התכלת. וזה תואם דווקא את ההנחה שהם זהים כימית. אלא שהגמ' שם שואלת: "ותכלת אין לה בדיקה? והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה ...?" ולבסוף מתרצת הגמ' שאי יכולת

²³⁰ קי"א, א'.

²³¹ <https://www.zomet.org.il/eng/?CategoryID=290&ArticleID=389>

²³² <https://www.zomet.org.il/?CategoryID=257&ArticleID=232>

הבדיקה היא רק מצד החשש אם נצבע לשמה או לא (רמב"ם ולישנא קמא ברש"י). ניתן לשער, שבא"י בזמן התנאים השתמשו באינדיגו - קלא אילן - לזיוף התכלת, כפי פשטות הברייטא; ובבבל בזמן הגמ' השתמשו בחומרים אחרים, יציבים פחות, שקבלו בהשאלה גם את הכינוי קלא-אילן. אלא שאם הגמ' היתה מתרצת כך, היתה עולה המסקנה שבזמן תכלת נקחית שלא מן המומחה. ויתכן שכוונת הגמ' לא לשנות את פשט הברייטא, אלא לומר שהדין שלה מתיישם גם בזמן מפני חשש של לא לשמה. למעשה, נעשו הבדיקות הן על תכלת מארגמון קהה-קוצים והן על אינדיגו, ושניהם עמדו בבדיקות (אלא שיתכן שיש טעות באופן עשיית הבדיקות, שכן הגמ' אינה לגמרי ברורה באופן הבדיקה).

3. ובזה²³³ אף מתבאר קושי ההבחנה ביניהם ע"י בדיקות, מכיון שהחומר הצובע שבהם הוא אותו חומר ממש. [דהיינו אינדיגו שהוא החומר שנותן את הגוון הכחול בשניהם. אלא שמ"מ החילזון מכיל גם גרום והקלא אילן אינדירובין ואף שאין ניכר הבדל ביניהם בגוון הצמר, אפשר שהשוני הזה הוא הטעם להבדל בעמידותם בבדיקת הגמ'. אך מ"מ תכלת המורקס עמדה בהצלחה בבדיקת הגמ' ע"פ הראשונים שם ושם נתבאר דכל העומד בבדיקה זו, ליכא למיחש שהוא ממקור אחר. - עוד אפשר, שטעם השוני ביניהם היה משום צורת הצביעה. כיון שבחילזון התסיסה הנגרמת מריקבון בשרו מסייעת בפירוק המולקולה ועי"ז נקלט היטב בצמר. ואילו בקלא אילן שהיו צריכים להשתמש בחומרים אחרים, איכות הצביעה היתה גרועה יותר. ואף בתכלת גופה היתה אומנות מלאכת הצביעה ידועה רק לאומנים, כדלקמן].

4. בענין מה שהקשה²³⁴, שאין שום דרך להבחין בין קלא אילן לבין התכלת שעושים ממין "מורקס", ובגמרא מבואר שיש דרך להבחין ביניהם. קושיא זו, נתקשתי בה בתחילת דרכי בתכלת לפני כעשרים שנה, ופניתי בשאלה זו לפרופ' אלסנר המנוח - כימאי מומחה לצביעת טקסטיל. הוא הסביר לי, שלמרות שאין שום הבדל בין הצבענים עצמם, יש הבדל בין חומרי הלוואי שבכל אחד מהם. היום, אחרי הנסיון הרב שרכשנו בצביעת התכלת, אני יודע, שהתוצאות תלויות, לא רק בחומר שמשתמשים בו, אלא גם בדרך שעושים את הצביעה. מנין לנו שהבדיקה המוזכרת בגמרא אמורה להבחין דווקא בין הצבענים עצמם, אולי הבדיקה אמורה לבדוק את איכות הקשר בין הצבען לצמר, ואולי הזייפנים דאז לא יכלו להגיע בקלא אילן לאותה איכות של המומחים בצביעת התכלת! יתרה מזו, באמת גם הצבענים עצמם שונים הם באופן כימי. התכלת שעושים מ"מורקס", גם כאשר משנים אותה לגוון כחול ממש - גוון של קלא אילן, יש בו עדיין כמות גדולה של צבענים שלא נמצאים בקלא אילן "די-ברומו-אינדיגוטין" ו"מונו-ברומו-אינדיגוטין". יש בשאלה זו להוסיף עוד כמה נקודות, אך דומני שכתבתי מה שיש בו די לבטל את הקושיא מעיקרה. עכ"ל.

לענ"ד, הקושיה היא מבוטלת מעיקרא מסיבה נוספת, ומתמיהה השאלה הזאת מפי רב בישראל²³⁵, לפי שתפיסה הזו הקובעת אשר שני גופים בעלי הרכב כימי שווה, הם באמת שווים לחלוטין, היא טעות מדעית, שכן החכמה החיצונית שוללת כל מציאות, מעבר אל מבנה הכימי, שבכל גוף בעולם.

²³³ חותם של זהב עמ' 6.

²³⁴ אור ישראל ל"ז עמוד קל"ה.

²³⁵ עיקר יסוד הרכב כימי של חומר שמתאר את מרכיביו היסודיים, מדעי הוא במובהק, שאינו מופיע בש"ס או פוסקים בשום מקום. מדובר אפוא בבעיה המחקרית - מדעית, ולא רבנית - תלמודית, רק שהבדיקות תלמודיות, ואף עיקר מצוות תכלת מן התורה והמשנה, ויגזול את החנית מיד המצרי, המעיד על מוצאו המצרי - אקדמי, שכאילו סותר תפיסה המחקרית כלפי התכלת, מתוך כלי מחקרם בעצמם, מחוץ לתחום מומחיותו, והלא מדובר בתמיהה המשמשת אף כראיה, וכרש"י שלהי פרשת שלח ע"פ חז"ל: דבר אחר: למה נאמר יציאת מצרים? אני

אין ספק שיש יתרון לחי מן הצומח, אף בלי הפרש בכימיה הניכרת, כשהחי הוא חזק בעמידות ויציבות מעל לצומח, וכן האדם מן החי, כמו בגמרא בבא קמא²³⁶: מאי שנא גבי אדם דכתיב כי יגח, ומאי שנא גבי בהמה דכתיב כי יגוף? אדם דאית ליה מזלא - כתיב כי יגח, בהמה דלית לה מזלא - כתיב כי יגוף, ומלתא אגב אורחיה קמ"ל, דמועד לאדם הוי מועד לבהמה, ומועד לבהמה לא הוי מועד לאדם. - רש"י: אדם דאית ליה מזלא - שיש לו דעת לשמור את גופו. כתיב כי יגח - דודאי נתכוון השור להרע ובא עליו בכח אבל נגיפה הוי משמע שמצאו עומד ודחפו בקרניו לישנא אחרינא אית ליה מזלא ואינו נוח להמיתו בנגיפה דהיא דחיפת קרן מעט אלא בנגיחה בכח ובכוונה ובתחיבת קרן בגוף. ואגב אורחיה קמ"ל - קרא מדתלה נגיחה באדם ונגיפה בבהמה דמשמע נוחה היא הבהמה למות מן האדם משמיענו דשור המועד להרוג את הבהמה ג' פעמים לא חשיב העדאה לגבי אדם וכו' אבל מועד לאדם הוי מועד לבהמה וכו' וע"ע בתוספות מ' חולין ע"ש ר"ת, רבינו בחיי, גור אריה, וברבי שמשון רפאל הירש, ר' צדוק, ועוד. - וברש"ש: ד"ה ואגב אורחיה דמשמע דנוחה היא הבהמה כו' משמיענו דשור המועד להרוג אה"ב כו'. לכאורה תמוה דמאי איריא משום דבהמה ל"ל מזלא הלא אף מועד לעכו"ם דא"ל מזלא א"מ לישראל כדתמה הש"ס ומועד לעכו"ם הוי מועד לישראל ואולי שיטתו כאן כהרמב"ם פ"י מהל' נ"מ ה"ג דמועד לעכו"ם או לטרפה הוה מועד לישראל שלם ובמועד לבהמה לא ס"ל כוותיה וכדתמה באמת הה"מ שם ע"ד הרמב"ם בזה וכו'²³⁷

הסויה נחשבת כתחליף בשר וחלב באופנים רבים. למעשה הוברר שאין הסויה הצמחית תחליף באמת אל מאכלים מן החי, כי יש בחי חיות מסוימת שבלתי קיימת אצל צומח. אף מי שיבלע בכל יום ויטמינים במקום מאכלים ממשיים, לא יוכל להתקיים, ואע"ג שלכאורה, הרי יש לו הכול מבחינה הכימית, ויטמינים, מינרלים ואבות מזון. עוד דוגמאות מצאתי;

1. הבבלי גיטין²³⁸: אדהכי אתי פריסתקא עליה מרומי, אמר ליה: קום, דמית ליה קיסר, ואמרי הנהו חשיבי דרומי לאותיבך ברישא. הוה סיים חד מסאני, בעא למסיימא לאחרנא לא עייל, בעא למשלפא לאידך לא נפק, אמר: מאי האי? אמר ליה: לא תצטער, שמועה טובה אתיא לך, דכתיב: שמועה טובה תדשן עצם. אלא מאי תקנתיה? ליתי איניש דלא מיתבא דעתך מיניה ולחליף קמך, דכתיב: ורוח נכאה תיבש גרם, עבד הכי עייל. - רש"י: לא נפיק - שנתדשנו אבריו משמחת השמועה. ורוח נכאה תיבש גרם - וכאשר תכאה רוחך מחמת השונא תיבש העצם שלך. דבר זה נמצא באיכה רבה. וע"ע במדרש משלי. מדרש תנחומה לפר' ויצא. רש"י פרשת ויצא: וישא יעקב רגליו - משנתבשר בשורה טובה שהובטח בשמירה, נשא לבו את רגליו ונעשה קל ללכת. כך מפורש בבראשית רבה:

2. ובספר שערי תשובה לרבינו יונה²³⁹: ויאנח תמיד במרירות לבו, כמו שזכרנו בשער הראשון מן התשובה, וישים רבוי המרירות במקום היסורים, כמו שנאמר: "רוח איש יכלכל מחלהו ורוח נכאה מי ישאנה", פירוש: כאשר יחלה הגוף, הנפש תסבול חליו, מלשון: "ומי מכלכל את יום

הוא שהבחנתי במצרים בין טיפה של בכור לטפה שאינה של בכור, אני הוא עתיד להבחין וליפרע מן התולה קלא אילן בבגדו, ואומר תכלת היא, אשר כמעט רק הקב"ה יכול להבדיל ביניהם, מעין הטיפות של מצרים. מ"מ, מדובר בקושיה נושנה ונודעת, תבן הינו מכניס לעפריים, באשר שערי התירוצים אינם נעולים.

²³⁶ ב', ב'.

²³⁷ וע"ע בפרק במה בהמה, המאירי, שבת של מי.

²³⁸ נ"ו, ב'.

²³⁹ שער ד'.

בואו", כלומר: תעזור לגוף ותסעדהו כאשר תדבר על לבו ותנחמהו לקבל ולסבול, אבל כאשר הנפש חולה ונכאה מן היגון והדאגה, מי ינחם הנפש ומי יסבול ויסעד אותה? הנה כי הדאגה ומרירות הלב יכבדו מחלי הגוף, כי הנפש סועדת הגוף בחליו, אבל כשהנפש חולה ונכאה מיגוניה, לא יסעדה הגוף. וע"ע ברבינו בחיי פ' יתרו, ס' העיקרים.

3. מלבי"ם - משלי: רוח איש יכלכל מחלהו, הרוח הוא הנושא את הגויה, וגם אם י"ל חולי הגויה גדול כח הרוח לכלכל את המחלה, ויתן לו כח לסבול ולהחליף אומץ, אבל אם הרוח נכאה שהוא חולי הרוח מי ישאנה, שאז יגע החולי גם בגויה כמ"ש ורוח נכאה תיבש גרם: וע"ע בדבריו בתהילים.

4. מסכת נדרים²⁴⁰: אמרה ההיא מטרוניתא לרבי יהודה: מורה ורוי! אמר לה: הימנותא בידא דהיא איתתא, אי טעימנא אלא קידושא ואבדלתא וארבעה כסי דפסחא, וחוגרני צידעי מן הפסח עד העצרת, אלא חכמת אדם תאיר פניו. שיטה מקובצת: רי"ץ: אלא חכמת אדם תאיר פניו. לפי שהתורה מחמם טבעו, והחמימות נראה בפנים יותר. וע"ע בירושלמי ועוד.

כיום, רבו האסכולות רפואיות, שמכירות וגם משתמשות בהבנה הזו, וידוע בכתבים רפואיים לרמב"ם, אשר מרחיב ומאריך בעקרונות אלו.

מ"מ, אין ספק כי העמידות והיציבות שבכל גוף וחומר, אינו רק לפי החלקים חיצוניים אשר ממנו הוא עשוי, אלא אף בנפש שבו, וכאן נבדלים, נבחנים ונבדקים בעלי החיים והיוצא מהם מן הצומחים ותולדותיהם לגמרי.

גוון התכלת

וזזהו²⁴¹ מה שאמר ר' חיים ויטאל, דהאומר שהוא לומד תורה לשמה, הרי התנא ר' מאיר מכחישו וכו' וכך גוון התכלת, כל האומר שהוא סגול = Purple, או אומר שהוא שחור, קרוב אל שחור וכיו"ב, ר"מ מכחיש אותו, בספרי פרשת שלח²⁴²: ר' מאיר אומר וכו' שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע והרקיע דומה לכסא הכבוד וכו'.

הלא לא אמר כאן לרקיע בלילה, ולא בערב, והכול יודעים מהו גוון הים, ומהו גוון הרקיע, בדרך כלל. כמדומני שמכל שאלות וספקות שהתעוררו במצוות תכלת, אין נמצא עניין הברור ומפורש יותר מצבעו וגוונו, בעוד כל מאמרים ודיבורים מגוונים אחרים, אינם אלא מן המתמיהים;

1. בספר העיטור²⁴³: ופי' תכלת עמרא כדאיתא מדרש [כדאית' ביבמו' מדשש] כיתנא עמרא הוא [והוא] צמר צבועין [צבוע] בחלזון. ובשאלה לר' [ובשאלתא לבריה דרבנו] נחשון ריש מתיבתא

²⁴⁰ מ"ט, ב'.

²⁴¹ דעת חכמה ומוסר חלק א' מאמר ס"ב.

²⁴² פיסקא קט"ו.

²⁴³ בהלכות ציצית. מוגה עפ"י כ"י וטיקן 143 דף 305v. בספר כליל תכלת עמ' של"ב: וכן מובא בבעל העיטור בשם רב נחשון גאון שתכלת הוא צבע לו"ן אסמ"א וכו' [בהערות: כלומר: צבע שמים]. תמוה הדבר שהלא לא זה הלשון נאמר שם, ולפחות ראוי הערת כצ"ל. ע"ע חבל נחלתו, ולא זכר שם פסקים וכתבים א' לרי"א הרצוג ז"ל.

- [מתיבת'] תכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד, וישו על שם ערבי למאסמ"א [סמ"א כגון²⁴⁴ אסמא] וארגמן בנפסגא"ה [בנפסג בנפסג].
2. גם ברמב"ם²⁴⁵: תכלת האמורה בתורה בכל מקום, היא הצמר הצבוע כפתוך [שבכוחל], וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין (השמש) בטהרו של רקיע וכו' - ובפי' ר"א בנו פ' תרומה: ותכלת צמר צבוע מראה דומה למה שנראה ממראה הרקיע שהוא כחול טהור – (מראה ממוצע) בין הכחול העמוק והלובן וכו'.
3. וברש"י פרשת שלח: תכלת - צבע ירוק של חלזון: - ומיסודו של רבי משה הדרשן העתקתי - פתיל תכלת - על שם שכול בכורות. תרגומו של שכול תכלא. ומכתם היתה בלילה, וכן צבע התכלת דומה לצבע רקיע המשחיר לעת ערב וכו'.

מדרש יסוד ר"מ הדרשן הוא לכאורה הדעה היחידית אשר מבאר כוונתם לצבע רקיע המשחיר לעת ערב, "משחיר" ר"ל מתכהה²⁴⁶, וכפי המציאות של צבע רקיע לעת ערב, ואין המכוון לגוון השחור כלל, בעוד רש"י גופו מסתמא אינו סבור כך כ"א רקיע בפשוטו, וכהקדמתו בפשט תכלת - צבע ירוק של חלזון, היינו הירוק לא שחור או משחיר, וירוק כוונתו היא למכונה הכחול בעברית מדוברת, וכך פירש בכל מקום, וכמו בשמות פרשת תרומה: ותכלת - צמר צבוע בדם חלזון, וצבעו ירוק: מסכת ברכות: משנה. תכלת - ירוק הוא, וקרוב לצבע כרתי שקורין פוריי"ש. שם: תכלת - ירוק הוא, ומי שפניו ירוקים חולה הוא. מסכת גיטין: סרבלא דכרתי - צבע תכלת דומה לכרתי. יש להאריך בדבר.

אך באמת אין הדבר מוכח, והא אפשר בכוונת ר' משה הדרשן לומר שצבע התכלת דומה לרקיע בטהרתו וכתכלת שלנו, ואילו רקיע עצמו משחיר לעת ערב, ואין המשחיר ברש"י קשור בצבע אלא לתיבת רקיע. ע"ע במדרש אגדה.

דומה לים ולרקיע

בספר אמונות ודעות²⁴⁷: יש לנו לאמר להם עוד: שכל תועלת ונזק מתקבצים תחת המראה, ושרשי המראה הטבעית שבעה, לובן ושחור ירוק וירקרק ואדום ומראה השמים ומראה העפר, ואינם יותר ראויים, בקבץ הכל אל שנים מזולתם, לקבצם אל שבעה. ועוד מצאתי כתוב:

Egyptian blue, also known as **calcium copper silicate** ($\text{CaCuSi}_4\text{O}_{10}$ or $\text{CaO} \cdot \text{CuO} \cdot 4\text{SiO}_2$) or cuprorivaite, is a pigment used by Egyptians for thousands of

²⁴⁴ נ"ל אפשר שהאות וי"ו פתוחה, ונקראת: כגוון. השמים בערבית שמם: סמא או סמה.

²⁴⁵ בהלכות ציצית - פרק ב'.

²⁴⁶ ובמדרש אגדה - פרשת שלח: ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת. ולמה היו הציצית של חוטין משל לבן, ולא של תכלת, התכלת הי' כנגד מכת הבכורות שהיתה בלילה, כשם שהתכלת שחור - כך הלילה חשיכה היא, ולפי שאותה מכה היתה של שיכול בנים, ואבידת בנים נקרא שיכול, שנאמר ואני כאשר שכולתי שכלתי: תכלת. תכלית חיותם. לכך צוה הקדוש ברוך הוא ליתן חוט תכלת זכר לנס שעשה להם הקדוש ברוך הוא שהכה במכת בכורות: מסתמא אף כאן הכוונה היא לגוון הכהה, ובפרט יש לציין המקובל, שמדרש אגדה הזאת, מיסוד רבי משה הדרשן הוא, לפי המשמעות אף מדיבור זה. עיין <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=98928714#199.1536.5.default>, <https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=98928714#114.56.5.default>, <https://www.machonso.org/hamaayan/?gilayon=24&id=904>, <http://shaalvim.co.il/torah/maayan-article.asp?id=580>

²⁴⁷ מאמר ב'.

years. It is considered to be the first synthetic pigment. The pigment was known to the Romans by the name *caeruleum*. After the Roman era, Egyptian Blue fell from usage and the manner of its creation was forgotten. - The ancient Egyptian word *wedjet* signifies blue, blue-green and green. - The first recorded use of *Egyptian blue* as a color name in English was in 1809.

Definition: Egyptian blue is a synthetic blue pigment made up of a mixture of silica, lime, copper, and alkali. Its color is due to a calcium-copper tetrasilicate $\text{CaCuSi}_4\text{O}_{10}$ of exactly the same composition as the naturally occurring mineral *cuprorivaite*. It occurs in Egypt during the 3rd millennium BC and is the first synthetic pigment to have been produced there, continuing in use until the end of the Greco-Roman period (332 BC–395 AD). The term for it in the Egyptian language is *hsbd-iryt*, which means artificial lapis lazuli (*hsbd*). It was used in antiquity (1) as a blue pigment to color a variety of different mediums such as stone, wood, plaster, papyrus, and canvas; and (2) in the production of numerous types of objects, including cylinder seals, beads, scarabs, inlays, pots and statuettes. It is also sometimes referred to in Egyptological literature as blue frit. Some have argued that this is an erroneous term that should be reserved for use to describe the initial phase of glass or glaze production while others argue that Egyptian blue is a frit in both the fine and coarse form since it is a product of solid state reaction. Its characteristic blue color, resulting from one of its main components—copper—ranges from a light to a dark hue, depending on differential processing and composition. Apart from Egypt, it has also been found in the Near East, the Eastern Mediterranean and at the limits of the Roman Empire. Although undoubtedly an Egyptian invention, it is unclear as to whether its existence elsewhere was a result of parallel inventions or whether its technology had spread to these areas.

History and background: The ancient Egyptians held the color blue in very high regard and were eager to present it on many media and in a variety of forms. They also desired to imitate the semi-precious stones turquoise and lapis lazuli, which were valued for their rarity and stark blue color. Use of naturally occurring minerals, such as azurite, to acquire this blue, was impractical as these minerals were rare and difficult to work. Therefore to appropriate the large quantities of blue color that the Egyptians sought, it was necessary for them to manufacture the pigment themselves. It has also been found at Ayanis fortress in eastern Turkey.

The Egyptians developed a wide range of pigment variety including what is now known as Egyptian blue, which was the first of its color at the time of its development. This accomplishment was due to the advancement of Egypt as a settled agricultural society. This stable and established civilization encouraged the growth of a non-labor workforce, including clerics and the Egyptian theocracy. Egyptian pharaohs were patrons of the arts and consequently were devoted to the advancement of pigment technology.

The earliest evidence for the use of Egyptian blue is in the 4th Dynasty (c.2575–2467 BC), limestone sculptures from that period in addition to being shaped into a variety of cylinder seals and beads. In the Middle Kingdom (2050–1652 BC), it continued to be used as a pigment in the decoration of tombs, wall paintings, furnishings and statues and by the New Kingdom (1570–1070 BC), began to be more widely utilized in the production of numerous objects. Its use continued throughout the Late period, and Greco-Roman period, only dying out in the 4th century AD, when the secret to its manufacture was lost. There is no written information in ancient Egyptian texts about the manufacture of Egyptian blue in antiquity and was only first mentioned in Roman literature by Vitruvius during the first century BC. He refers to it as *coeruleum* and describes in his work "De architectura" how it was produced by grinding sand, copper and natron and heating the mixture, shaped into small balls, in a furnace. Lime is necessary for the production as well, but probably lime-rich sand was used. Theophrastus gives it the Greek term *κύανος* (*kyanos*, blue), which probably originally referred to lapis lazuli. Finally, it was only at the beginning of the 19th century that there was a renewed interest in learning more about its manufacture when it was investigated by Sir Humphry Davy in 1815 and others such as W. T. Russell and F. Fouqué.

Egyptian blue is known as the world's oldest artificial pigment, first used more than 4,500 years ago, found on wall paintings at Luxor and sculptures recovered from the Parthenon. The hue comes from a compound called calcium copper tetrasilicate.

Blue (Ancient Egyptian name *'irtyu'*) was the color of the heavens, the dominion of the gods, as well as the color of water, the yearly inundation, and the primeval flood. Although Ancient Egyptians favored semi-precious stones such as azurite (Ancient Egyptian name *'tefer'*) and lapis lazuli (Ancient Egyptian name *'khesbedj'*, imported at great cost across the Sinai Desert) for jewelery and inlay, technology was advanced enough to produce the world's first synthetic pigment, known since medieval times as Egyptian blue. Depending on the degree to which the pigment Egyptian blue was ground, the color could vary from a rich, dark blue (coarse) to a pale, ethereal blue (very fine).

Blue was used for the hair of gods (specifically lapis lazuli, or the darkest of Egyptian blues) and for the face of the god Amun – a practice which was extended to those Pharaohs associated with him.

Blue. The blue depths of water personified the female principle, while sky blue was associated with the male principle. The color blue is associated with water, sky, all heavenly gods, fidelity, and faithfulness. For example, blue flowers, such as forget-me-nots and violets, symbolize faithfulness. According to an old English custom, a bride wears blue ribbons on her wedding gown, a blue sapphire in her ring, and tiny flowers of blue speedwell are part of the bouquet. But, in the English language, blue sometimes refers to sadness. The phrase "feeling blue" is linked to a custom

amongst old sailing ships. If a ship loses her captain, she would fly blue flags, when returning to home port. In German, to be "blue" (blau sein) is to be drunk. Blue is the color of truth, serenity and harmony, and it is good for cooling, calming, reconstructing and protecting. Also, it is the color of electricity and spiritual energy. In ancient Egypt, there was no basic color term for "blue". Lapis lazuli was called *hsbdj*, and then the term was extended to mean, secondarily, the color "blue" (Robins 2008). The so-called "Egyptian blue" (*jrtjw*, *hsbdj*) (Wb. I, 116, 10-11) was made combining iron and copper oxides with silica and calcium. This produced a rich color, however it was unstable and sometimes darkened or changed color over the years. The gods were said to have hair made of lapis lazuli, a blue stone. Blue was associated with Amun-Ra, and sometimes with Osiris. The skin of the Egyptian god Amon was rendered blue. Originally, Amon was the deification of the concept of air, one of the four fundamental concepts of the primordial universe. Amon means "the Hidden One," as the air and the wind cannot see by the eyes. He was originally depicted as a frog-headed god and his invisibility was represented by the color blue, the color of the sky. Also, Ptah, Horus, Khnum, Re-Horakhty and Nuit were all often depicted with blue bodies. In the scenes of the "Opening of the Mouth" ceremony, the mummy and Anubis both have blue hair. In general, gods too liked showing themselves in beautiful attire. One divine epithet was "He, who is clothed in blue linen" (Hornung 1994: 659). Blue was symbolic of the sky and of water. In a cosmic sense, this extended its symbolism to the heavens and of the primeval floods. In both of these cases, blue took on a meaning of life and rebirth. It was naturally also a symbol of the Nile, fertile fields, crops, offerings and fertility in general. The phoenix, which was a symbol of the primeval flood, was patterned on the heron. Herons naturally have a gray-blue plumage. However, they were usually portrayed with bright blue feathers to emphasize their association with the waters of the creation. Amon was often shown with a blue face to symbolize his role in the creation of the world. By extension, the pharaohs were sometimes shown with blue faces as well when they became identified with Amon. Baboons, which are not naturally blue, were portrayed as blue, only to emphasize their connection to Thoth, which symbol was an ibis, represented as a blue bird.

Blue and turquoise were considered divine colors and appropriate for sacred places. Stratos explains that "Dark blue, also called 'Egyptian' blue, was the color of the heavens, water, and the primeval flood, and it represented creation or rebirth. The favorite blue stone was lapis lazuli, or *khesbed*, which also meant joy or delight. . . . There is also a theory that blue may have been symbolic of the Nile and represented fertility, because of the fertile soils along the Nile that produced crops. Because the god Amen (also spelled Amon or Amun) played a part in the creation of the world, he was sometimes depicted with a blue face; therefore, pharaohs associated with Amen were shown with blue faces also. In general, it was said that the gods had hair made of lapis lazuli."

Blue (*irtiu* and *khesdedj*) This color represented sky and water. Important concepts such as the heavens and the primeval waters (the place from which all life emerged in Egyptian mythology) are connected with the color blue. Because of the Nile, blue is also associated with birth and rebirth because the annual flood of the river brought fertility to the land.

Symbolism of the Color Blue: Blue is the color of sky and water. From the time of the ancient Egyptians, the blue depths of water personified the female principle, while sky blue was associated with the male principle. Blue is the color of all heavenly gods and stands for distance, for the divine, and for the spiritual.

Blue is also the symbol of fidelity. Blue flowers, such as forget-me-nots and violets, symbolize faithfulness. According to an old English custom, a bride wears blue ribbons on her wedding gown and a blue sapphire in her wedding ring. Tiny flowers of blue speedwell are part of the wedding bouquet.

In the English language, blue sometimes refers to sadness. The phrase "feeling blue" is linked to a custom amongst old sailing ships. If a ship loses her captain, she would fly blue flags when returning to home port. - In German, to be "blue" (blau sein) is to be drunk. This derives from the ancient use of urine (which is produced copiously by the human body after drinking alcohol) in dyeing cloth blue with woad or indigo. However, the color blue also had other associations in Germany. The Blue Flower was the symbol of German 19th century Romanticism, thanks to the novel fragment Heinrich von Ofterdingen, by the German poet Novalis.

Short History of Blue Pigments: The first blue pigment was azurite, a natural mineral. Soon thereafter, Egyptians manufactured Egyptian blue, which quickly spread throughout the ancient world. During the Middle Ages, the recipe for Egyptian blue was lost, so azurite and expensive ultramarine from Afghanistan were the only sources of blue available. In the 15th century, smalt, a finely ground blue glass, came into use for painting. The first pigment produced due to the advancement of modern chemistry was a blue, Prussian blue, which was soon followed by cobalt blue and cerulean blue.

מלך גויים

מ"כ: רמב"ן (המאה ה-13) בפירושו לתורה מזכיר, שבזמנו התכלת עדיין הייתה מצויה, אך נועדה באופן בלעדי לשימוש של "מלך גויים" (יש שפירשו שכוונתו לאפיפיור, ויש שפירשו שכוונתו לקיסר ביזנטיון).

לכאורה המקורות מוכיחות כי הכוונה היא לקיסר;

הפורפורה הפכה לסמל של יוקרה ומעמד חברתי. שפת הטוניקה של הסנטורים ברומא הייתה רצועת פורפורה רחבה; לפרשים הרומיים הותרה רצועה צרה בלבד; זר פורפורה קישט את שפת הטובה של הקונסולים, והקיסר היה לבוש טובה שכולה פורפורה. החל מתקופת שלטונו של דיוקלטיאנוס נעשתה הפורפורה 'צבע קיסרי' והוטלו מגבלות שונות על שימוש בה מחוץ למשפחת הקיסר. בשנת

424 אסר תאודוסיוס השני את השימוש הפרטי בפורפורה: לא תהיה שליטה לאדם פרטי בצביעה ובהפצה של ה'פורפורה' – זו הנקראת 'בלטה', 'אוקסיבלטה' ו'היאקינתינה', לא במשי ולא בצמר. אם, בכל זאת, מישהו מכר גיזת 'מורקס' הנ"ל, עליו לדעת שהוא יאבד את סחורתו ואת ראשו – קודקס יוסטיניאנוס

Toga picta: This toga, unlike all others, was not just dyed but embroidered and decorated. It was solid purple, embroidered with gold. Under the Republic, it was worn by generals in their triumphs, and by the Praetor Urbanus when he rode in the chariot of the gods into the circus at the Ludi Apollinares.^[19] During the Empire, the *toga picta* was worn by magistrates giving public gladiatorial games, and by the consuls, as well as by the emperor on special occasions.

Toga trabea: According to Servius, there were three different kinds of *trabea*: one of purple only, for the gods; another of purple and a little white, for kings; and a third, with scarlet stripes and a purple hem,^[20] for augurs and Salii.^[21] Dionysius of Halicarnassus says that those of equestrian class wore it as well, but this is not borne out by other evidence.

מינים שונים של טוגות נלבשו על ידי בעלי תפקידים שונים, לדוגמה:

1. טוגה וִירִילִיס: טוגה לבנה פשוטה שנלבשה על ידי מרבית הרומאים שהגיעו לבגרות. נקראה גם טוגה פורה או טוגה אלבה.
2. טוגה פֹּלָה: טוגה שחורה שנלבשה על ידי בני המעמדות הנמוכים או על ידי אבלים.
3. טוגה פֶּרְאֵטִיקָסְטָה: טוגה עם שוליים סגולים, נלבשה בידי קנסורים, כהנים, קיסרים, נערים שטרם הגיעו לבגרות ושחקנים בטרגדיות.
4. טוגה טֶרַבְּעָה: טוגה מפוספסת לאורכה בפסים אדומים ופסים סגולים, נלבשה על ידי חוזי עתידות.
5. טוגה פִּיקָטָה: טוגה סגולה או ארגמן, עדויית כוכבים, נלבשה על ידי מצביאים במצעדי ניצחון, קונסולים וקיסרים בימי חג.
6. טוגה קֶנְדִּידָה: טוגה שהולבנה בעזרת אבקת גיר, נלבשה על ידי מועמדים לתפקיד ציבורי בהופעתם בפני הסנאט.

בהתייחסה לתולדות השימוש בארגמן בתקופה הקלאסית, קרמון מעירה כי אופנת לבישת בגדי ארגמן כסמל מלכות אומצה, בדומה למנהגים פרסיים אחרים, על ידי אלכסנדר הגדול, אשר העלה את חשיבותם של בגדים אלו כסמל שלטון ויוקרה עבורו ועבור מקורביו. היא מוסיפה כי בעקבות צעד זה קיבל הארגמן מעמד מרכזי בתרבות ההלניסטית כסמל לסמכות ועושר בחצרות המלכות, הפקידות הרשמית ואנשים פרטיים. קרמון מעירה כי הפופולאריות של צבע הארגמן בעולם ההלניסטי הגיעה לשיאה במאה הרביעית לפני הספירה^[27]. על אף הפופולאריות העצומה של הארגמן בממלכות הדיאדוכים, הגיע הארגמן לשיא הפופולאריות שלו ברפובליקה הרומית סביב המאה השלישית לפני הספירה. לקראת סוף הרפובליקה מתפתחת תגובת נגד לאומית מוסרית כנגד צבע הארגמן זאת כתולדה של הלהיטות הציבורית המופרזת לצבע זה, ביוזמתה נחקקים מספר חוקים המיועדים להגביל את לבוש בגדי ארגמן על ידי נשים. חרף תנועה זו ממשיך השימוש בבגדי ארגמן כסמל מעמד וסמכות ברפובליקה הרומית. לטענת קרמון, השינוי המשמעותי הראשון ביחס ללבוש בגדי ארגמן מתעורר עקב עלייתו של יוליוס קיסר לשלטון כדיקטטור, אז מתחילה התנגדות

רפובליקנית לשימוש בבגדי ארגמן כסמל שלטונו של הדיקטטור באופן המזכיר את סמלי השלטון של המלכים ההלניסטיים. בתקופה זו נחקקו חוקים אשר יועדו להגביל את השימוש בבגדי ארגמן, אולם לדברי קרמון היו מוגבלים ביותר ודנו בעיקר בהגבלת השימוש בבדים צבועים בארגמן הצורי- היקר והמשובח מבין בדי הארגמן המוכרים מתקופת שלהי הרפובליקה וראשית הקיסרות [28]. בהתייחסו לחשיבות הצבע ברומא הקיסרית ולמונופול הקיסרי על ארגמן צורי, מספר סוואטוניוס על מקרה שאירע בימי נירון. לדבריו, לאחר שאסר על ממכר הארגמן הצורי המבוקש, שצבעו כצבע האחלמה (אמטיסט), שלח נירון שליח מטעמו ביום שוק במטרה למכור כמה ליטראות מן הצבע האסור. חנויותיהם של אותם סוחרים אשר רכשו צבע מידי השליח נסגרו. סוואטוניוס ממשיך ומתאר מקרה נוסף, בו גברת לבושה בבגד הצבוע בצבע האסור ברסיטל שערך נירון נגררה החוצה ולא רק שהופשטה מבגדיה אלא גם נושלה מכל רכושה (סוואטוניוס, חיי שנים-עשר הקיסרים, ספר שישי, פרק 32) [29].

בסכמו את חשיבות בדים צבועים ארגמן בתרבות הקלאסית, ג'נסן מעיר כי היוונים קנו והתיקו מלבוש פיניקי עשוי צמר צבוע שכונה כיתון בידי תושבי גבל. הוא ממשיך ומתאר את חשיבותו של עיטור ארגמן במגוון דגמי הטוגה ברומא הקיסרית ומשמעותם החברתית. הוא מביא כדוגמה את הטוגה פיקטה (toga picta) - האדרת הצבועה בארגמן, אשר נודעה כמלבוש בלעדי של הקיסרים הרומאיים החל מימי הקיסר אוגוסטוס. ג'נסן ממשיך ומציין חוקים מחמירים המגבילים את לבישת בגדים צבועים ארגמן, המצויים בקודקס החוק הרומאי שנתגלה בביירות ומתוארך לתקופת שלטונו של הקיסר יוסטיניאנוס [30]. קרמון אף היא מזכירה את חשיבותם של בדים צבועים ארגמן ברפובליקה הרומית וברומא הקיסרית, אולם בניגוד לג'נסן אינה טוענת כי האיסור על לבישת ארגמן היה יעיל או גורף. לטענתה, הניסיון ליצור מונופול קיסרי הוביל לתוצאה הפוכה מהרצוי, עם הופעתם של מגוון חיקויים זולים של צבע הארגמן אשר הפכו בדים צבועים בצבע זה לנגישים עבור המעמדות הבינוניים ואף עבור המעמדות הנמוכים באימפריה הרומית [31]. קרמון ממשיכה ומסבירה כי במאה השנייה לספירה הגיע השימוש בצבע הארגמן כסמל חברתי לשיאו. לדבריה, חרף העובדה כי חיקויים וגרסאות זולות של הצבע היו נגישים בשוק החופשי באימפריה הרומית, החל מן המאה השנייה לספירה ובייחוד החל מהמאות 3-4 לספירה (בתקופת שלטונם של הקיסרים דיוקלטיאנוס וקונסטנטינוס), הפכו צבע הארגמן המשובח (הצורי) ובייחוד בדי משי צבועים בצבע זה לנחלתם הבלעדית של הקיסרים הרומיים. קרמון מוסיפה כי בתקופת שלטונו של הקיסר קונסטנטינוס, חלה עלייה ניכרת במעמדו של צבע הארגמן, אז נהפך לסמל הקיסרות, "ארגמן קיסרי", בשימוש בלעדי של משפחת הקיסר מהולדתם ועד מותם [32].

נספח

אף מ"כ²⁴⁸:

Concocting the dye: Small amounts of dye were made for each batch (c. 20 floz or 590 ml), just enough to dye four 6 x 8 inch (15x20cm) swatches of cloth. Swatches of pure wool, pure cotton, raw silk and processed silk were dyed in

each batch. Linen was also woven and worn in the Bronze Age, as Linear B tablets testify, but pure unaltered linen was difficult to acquire in the modern market for use in these experiments.

Results of dyeing experiments: In general, the experiments revealed that only processed silk or wool were the best receivers of Murex dye. The cotton and raw silk did not absorb well; the dried colours were dull and unpleasant. Poor absorption and drab colour result of the dyed pure cotton suggests that linen, another vegetable fiber, would most likely not produce a better result due to its similarities of texture and composition. By today's standards, the processed silk colours were the most vibrant and attractive, ranging from a light dusty pink to a deep violet. In ancient times, however, the most coveted purple according to Pliny was that like "congealed blood", blackish at first glance but deep and rich in colour (IX, 125–142). Deep and rich blackish-violet colours were produced mainly by dyeing pure wool. The wool absorbed the dye immediately like a sponge, and maintained the deep colour even after rinsing. This result showed that wool was likely the main fabric dyed with Murex to achieve the deep colours so valued in ancient times.

For example, Assyrian documents from the first millennium BC mention "purple wool" in tax lists and in lists of booty (Budge and King 1902, 284, I, 88; 287, I, 97). This purple wool could indeed refer to bolts of dyed woven wool rather than dye draw wool. Certainly, the value of woven dyed material would be still greater than that of raw dyed wool, and perhaps a more valued trade item.

The colours produced by Batch 6 were a complete surprise. These were the swatches immersed immediately after gland extraction in the unsteeped mixture of Murex glands and mucus with sea water, and left in the unheated concoction for only 10 minutes, and then hung to dry. I watched as the white, slimy swatches dried to beautiful blue hues. This experiment had recreated the 'Biblical Blue' or tekhelet, as it is known, sacred in antiquity as well as the present, particularly in the Jewish religion. It is known that this sacred blue was produced from marine snails. The talit, or ritual prayer cloth worn by men during morning prayer or the wedding ceremony, was traditionally to have a blue fringe dyed from Murex. The Old Testament recounts the importance of this through instruction by God to Moses:

There has been a resurgence of tekhelet manufacture in Israel using marine snails, outlined by Rabbi Herzog in the 1800's (Spanier 1987), and produced today by the Tekhelet Foundation in Jerusalem. Tekhelet means light blue in Hebrew; this experiment produced a light baby blue to a deep navy blue, all quite attractive.

Several important facts became apparent during these experiments:

1. Murex individuals were probably baited and hand collected during antiquity;
4. A urine additive makes the purple dye more vibrant;
9. Many shades of blue and violet can be produced from Murex trunculus;
10. Dyed hands remained coloured for six weeks until the nails grew out;
11. Murex mucus can be used for temporary tattooing, like henna;
12. Wool absorbed the most dye and attained the deepest shades;
13. Pure cotton, and probably linen, do not achieve a pleasing colour through these methods;
14. Processed silk produces the nicest colours, by today's standards;
15. Biblical Blue can be made from Murex species as well as Royal Purple;

יִרְאָה אֶל־עַבְדֶּיךָ פֶּעֶלֶךָ - וְהַדֶּרֶךְ עַל־בְּנֵיהֶם²⁴⁹

מדרש תהלים²⁵⁰: ואין הדרך אלא טלית הדור, הדומה להדור שלך, שנאמר הוד והדר לבשת, דאמר ר' חזקיה ואית דאמרי בשם ר' מאיר, תכלת דומה לים, וים דומה לעשבים, ועשבים דומים לאילנות, ואילנות לרקיע, ורקיע לנוגה, ונוגה לקשת, וקשת לדמות, שנאמר כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה [הנוגה] סביב [הוא] מראה דמות כבוד ה'.

אמר ר' חזקיה בזמן שישראל מתכסין בציצית, לא יהיו סבורין שמא תכלת הן לובשין, אלא כך יהיו ישראל מסתכלין בציצית כאילו הדר שכינה עליהן, שנאמר וראיתם אותו, אותם לא נאמר, אלא אותו להקב"ה, הוי והדרך על בניהם.

²⁴⁹ תהלים - פרק צ'.

²⁵⁰ ילקוט שמעוני תהלים רמז תתמ"א: דבר אחר והדרך זה תכלת שבציצית שישראל מתכסין בו, שנקראו בנים למקום, ומפני מה תכלת מכל גוון, חזקיה אמר ואית דאמרי לה בשם רבי מאיר תכלת דומה לעשבים, עשבים דומים לאילנות, אילנות לרקיע, רקיע לנוגה, נוגה לקשת, וקשת לדמות, שנאמר כמראה הקשת, אמר חזקיה אם לובשין ציצית ותכלת לא יהיו סבורין שמא תכלת הם לובשין, אלא שיהיו מסתכלין באותה ציצית כאלו שכינה שרויה עליהם וראיתם אותו וזכרתם:

